

SKÝRSLA ÓBYGGÐANEFNDAR

FYRIR ÁRIN 1998-2002

SKÝRSLA
ÓBYGGÐANEFNDAR
fyrir árin 1998-2002

SKÝRSLA
ÓBYGGÐANEFNDAR
fyrir árin 1998-2002

Skipan óbyggðanefndar árið 2003

Kristján Torfason, fyrrverandi dómstjóri, formaður
Karl Axelsson hæstaréttarlögmaður, varaformaður
Allan Vagn Magnússon héraðsdómari

Varamenn

Benedikt Bogason héraðsdómari
Halldór Jónsson hæstaréttarlögmaður
Ragnheiður Bragadóttir héraðsdómslögmaður

Ritarar

Hulda Árnadóttir lögfræðingur
Sif Guðjónsdóttir lögfræðingur, skrifstofustjóri

Umsjón og umbrot: Augnablek ehf.
Prentun: Gutenberg
Ljósmyndir © Mats Wibe Lund - www.myndasafn.is

1. prentun, september 2004

Útgefandi: Óbyggðanefnd

EFNISYFIRLIT

Formáli	7
Úrskurður í máli nr. 1/2000, Þingvallakirkjuland og efstu jarðir í Þingvallahreppi	
Nyrsti hluti þess landsvæðis sem til meðferðar var í málinu var úrskurðaður þjóðlenda. Land norðan við kröfulínu íslenska ríkisins var einnig úrskurðað þjóðlenda en í afréttareign Þingvalla. Þá var land sunnan við kröfulínu talið eignarland.	11
Úrskurður í máli nr. 2/2000, Grímsnesafréttur og jarðir umhverfis Lyngdalsheiði í Grímsnes- og Grafningshreppi	
Nyrsti hluti þess landsvæðis sem til meðferðar var í málinu var úrskurðaður þjóðlenda. Grímsnesafréttur, þ.m.t. Skjaldbreiðarsvæðið, var einnig úrskurðaður þjóðlenda en í afréttareign. Þá var land innan landamerkjja jarða aðliggjandi Grímsnesafrétti talið eignarland.	119
Úrskurður í máli nr. 3/2000, Laugardalsafréttur og efstu jarðir í Laugardalshreppi	
Laugardalsafréttur var úrskurðaður þjóðlenda í afréttareign. Land innan landamerkjja jarða aðliggjandi Laugardalsafrétti var talið eignarland.	235
Úrskurður í máli nr. 4/2000, Biskupstungnaafréttur og efstu lönd í Biskupstungnahreppi	
Biskupstungnaafréttur, bæði Framafréttur og afréttur norðan vatna, var úrskurðaður þjóðlenda í afréttareign. Þá var lítill landskiki við Hagafell úrskurðaður þjóðlenda. Land innan landamerkjja jarða aðliggjandi Biskupstungnaafrétti var talið eignarland. Loks var Tunguheiði talin eignarland.	345
Úrskurður í máli nr. 5/2000, Hrunamannafréttur og efstu lönd í Hrunamannahreppi	
Hrunamannafréttur var úrskurðaður þjóðlenda í afréttareign. Þá voru Hrunaheiðar úrskurðaðar þjóðlenda í afréttareign Hruna. Land innan landamerkjja jarða aðliggjandi Hrunamannafrétti var talið eignarland.	485
Úrskurður í máli nr. 6/2000, Flóa- og Skeiðamannafréttur	
Afréttur Flóa- og Skeiðamanna var úrskurðaður þjóðlenda í afréttareign. Þá var Landsvirkjun ekki talin eigandi landsréttinda, þ.m.t. vatnsréttinda, á svæðinu. Land innan landamerkjja jarða (í Gnúpverjahreppi) aðliggjandi afrétti Flóa- og Skeiðamanna var talið eignarland.	613
Úrskurður í máli nr. 7/2000, Gnúpverjafréttur, Þjórsárdalur og efstu jarðir í Gnúpverjahreppi	
Gnúpverjafréttur var úrskurðaður þjóðlenda í afréttareign. Þá var Búrfells- og Skeljafellsland úrskurðað þjóðlenda sem og landgræðslusvæði Skógræktar ríkisins í Þjórsárdal. Landsvirkjun var ekki talin eigandi landsréttinda, þ.m.t. vatnsréttinda, á svæðinu.	711
Kort af þjóðlendulínu í Arnessýslu, sbr. úrskurði óbyggðanefndar í málum nr. 1-7/2000	858

FORMÁLI

Skýrsla óbyggðanefndar kemur nú út í fyrsta skipti og tekur til ára 1998-2002. Í samræmi við 18. gr. laga um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta nr. 58/1998¹ eru í riti þessu birtir þeir sjö úrskurðir sem nefndin kvað upp á árinu 2002. Þess ber að geta að úrskurðirnir hafa frá uppkvaðningu verið öllum aðgengilegir á heimasíðu nefndarinnar. Í upphafi verður þó fjallað stuttlega um óbyggðanefnd og gerð grein fyrir störfum hennar á umræddu tímabili.

Þjóðlendulög tóku gildi 1. júlí 1998. Á grundvelli III. kafla laganna var óbyggðanefnd skipuð þann 2. september sama ár. Nefndin er sjálfstæð úrskurðarnefnd á sviði stjórnsýslu og verður úrskurðum hennar ekki skotið til annarra stjórnvalda heldur verða þeir einungis bornir undir dómstóla skv. 60. gr. stjórnarskrárinnar.

Hlutverk óbyggðanefndar er samkvæmt 7. gr. þjóðlendulaga þríþætt. Það er í fyrsta lagi að kanna og skera úr um hvaða land telst til þjóðlendna og hver séu mörk þeirra og eignarlanda, í öðru lagi að skera úr um mörk þess hluta þjóðlendu sem nýttur er sem afréttur og í þriðja lagi að úrskurða um eignarréttindi innan þjóðlendu. Þá fela sveitarstjórnarlög nr. 45/1998 óbyggðanefnd hlutverk við skiptingu landsins í sveitarfélög.

Í þjóðlendulögum er ekki að finna sérstakar reglur um hvernig óbyggðanefnd skuli leysa úr málum, þ.e. hvaða land skuli teljast eignarland og hvað þjóðlenda. Niðurstaðan ræðst af almennum sönnunarreglum og þeim réttarheimildum sem færðar eru fram í hverju einstöku tilviki. Það eru því grundvallarreglur íslensks eignarréttar sem gilda.

Málsmeðferð hjá óbyggðanefnd hefst með því að fjármálaráðherra er tilkynnt að nefndin hafi ákveðið að taka tiltekið landsvæði til meðferðar og honum veittur frestur til að lýsa kröfum ríkisins um þjóðlendur á svæðinu. Þegar kröfur fjármálaráðherra liggja fyrir gefur óbyggðanefnd út tilkynningu og skorar á þá er telja til eignarréttinda eða annarra réttinda á því svæði sem ríkið gerir kröfu til að lýsa kröfum sínum fyrir óbyggðanefnd innan tiltekins frests. Að lokinni opinberri kynningu á öllum þeim kröfum sem borist hafa á viðkomandi svæði er svæðinu skipt í mál og boðað til fyrstu fyrirtöku. Málið er síðan tekið fyrir eins oft og þörf er á, frekari gögn lögð fram og leitast við að skýra það að öðru leyti. Loks fer fram aðalmeðferð. Fyrirkomulag aðalmeðferðar hjá óbyggðanefnd er almennt með þeim hætti að hún hefst á forflutningi. Að því loknu er farið á vettvang undir leiðsögn heimamanna og fer það eftir umfangi viðkomandi máls hvort vettvangsferð stendur í einn eða tvo daga. Að vettvangsferð lokinni eru svo teknar skýrslur af aðilum og vitnum og loks er málið flutt munnlega. Því er hagað þannig að aðalmeðferð fari fram eins nálægt vettvangi hvers máls og mögulegt er bæði til þess að óbyggðanefnd geti notið aðstoðar heimamanna við að upplýsa málið og til þess að heimamenn eigi þess kost að fylgjast með því sem fram fer. Að lokinni aðalmeðferð er málið tekið til úrskurðar og úrskurður kveðinn upp í kjölfarið.

Tekið skal fram að málsmeðferð óbyggðanefndar einskorðast ekki við þær kröfur og gögn sem aðilar leggja fram heldur ber nefndin einnig sjálfstæða rannsóknarskyldu. Í henni felst skylda til að hafa frumkvæði að því að afla heimilda og gagna um eignar- og afnotaréttindi yfir því landsvæði sem til meðferðar er og framkvæma rannsóknir og athuganir um staðreyndir og lagaatriði sem þýðingu hafa fyrir niðurstöðu í einstökum málum. Markmiðið er að tryggja sem best að rétt niðurstaða fái um einstök álitafni.

Samkvæmt 17. gr. þjóðlendulaga greiðist kostnaður vegna starfa óbyggðanefndar úr ríkissjóði. Þetta gildir jafnt um almennan rekstrarkostnað nefndarinnar sem og nauðsynlegan og eðlilegan kostnað einstaklinga og lögaðila vegna hagsmunagæslu fyrir óbyggðanefnd. Óbyggðanefnd úr-

¹ Hér eftir nefnd þjóðlendulög.

skurðar um kröfur aðila vegna kostnaðar og er heimilt að gera aðila að bera málskostnað sinn og gagnaðila að nokkru eða öllu leyti telji hún málatilbúnað hans gefa tilefni til slíks, svo sem ef kröfur eru hafðar uppi að tilefnislausu.

Þjóðlendlögum hefur verið breytt einu sinni, með lögum nr. 65/2000, sem tóku gildi í maí 2000. Breytingarnar lutu einkum að ákvæðum um málsmeðferð fyrir óbyggðanefnd og kostnað af hagsmunagæslu aðila.

Á grundvelli 6. gr. þjóðlendlaga hefur óbyggðanefnd frá því að hún tók til starfa haft opna skrifstofu að Hverfisgötu 4a, 101 Reykjavík. Formaður óbyggðanefndar, Kristján Torfason, er þar í fullu starfi sem framkvæmdastjóri nefndarinnar. Þá hefur nefndin ráðið starfsfólk sér til aðstoðar. Sif Guðjónsdóttir lögfræðingur, nú skrifstofustjóri hjá nefndinni, hóf þar störf í byrjun árs 1999. Gunnar Friðrik Guðmundsson, sagnfræðingur, tók til starfa í lok sumars árið 2000 og Hildur Guðbrandsdóttir, ritari, í desember sama ár. Þá hóf störf hjá nefndinni Hulda Árnadóttir lögfræðingur í júní 2001. Hulda var í leyfi frá miðjum nóvember 2001 fram í júníbyrjun 2002 og á meðan starfaði Eiríkur Elís Þorláksson lögfræðingur hjá nefndinni.

Fyrsta landsvæðið sem óbyggðanefnd tók til meðferðar var norðanverð Árnæssýsla. Það var gert fyrir gildistöku laga nr. 65/2000 og fór því að nokkru eftir öðrum málsmeðferðarreglum en að framman er lýst. Meðferð svæðisins hófst 1. mars 1999 með því að óbyggðanefnd gaf út tilkynningu þess efnis. Kröfulýsingafrestur rann út 5. júní sama ár en var framlengdur í þeim tilvikum sem leitað var eftir slíku með rökstuddum hætti. Óbyggðanefnd bærust kröfulýsingar íslenska ríkisins um þjóðlendlur í sjö hreppum og 57 aðrar kröfulýsingar sem sumar tóku til fleiri en einnar jarðar eða stærri landsvæða. Síðustu kröfulýsingar bárust 22. október 1999. Lögboðin kynning fór fram með því að yfirlit yfir lýstar kröfur og uppdráttur sama efnis lágu frammi á skrifstofu sýslumannsins á Selfossi dagana 1.-30. nóvember 1999 og að auki til loka athugasemdafrests 31. desember. Engar athugasemdir bárust fyrir desemberlok en aðilar gerðu síðar nokkrar breytingar á kröfum sínum. Í janúar 2000 var aðilum tilkynnt að ákveðið hefði verið að fjalla um svæðið í sjö málum og hvaða nefndarmenn færu með hvert mál. Málin voru fyrst tekin fyrir í febrúar og mars 2000 og til aðalmeðferðar í júní, ágúst og september sama ár. Þau voru svo endurupptekin haustið 2001 og úrskurðir kveðnir upp 21. mars 2002.

Annað landsvæðið sem óbyggðanefnd tók til meðferðar var sveitarfélagið Hornafjörður. Meðferð þess hófst 13. júlí 2000 en þá tilkynnti nefndin fjármálaráðherra þessa ákvörðun sína og veitti frest til 15. nóvember sama ár til að lýsa kröfum f.h. íslenska ríkisins. Samkvæmt rökstuddri beiðni ráðuneytisins var sá frestur framlengdur um einn mánuð. Kröfulýsingar fjármálaráðherra f.h. íslenska ríkisins um þjóðlendlur í Lóni, Nesjum, Mýrum, Suðursveit og Örfum bárust óbyggðanefnd 13. desember. Þær kröfur voru svo kynntar með lögboðnum hætti og skorað á þá sem teldu til eignarréttinda á kröfusvæði íslenska ríkisins að lýsa kröfum sínum fyrir nefndinni fyrir 3. maí 2001. Frestur þessi var framlengdur í þeim tilvikum sem leitað var eftir slíku með rökstuddum hætti. Fyrir utan kröfulýsingar fjármálaráðherra f.h. íslenska ríkisins bárust óbyggðanefnd 36 kröfulýsingar sem tóku til 108 tilgreindra jarða, jarðarparta eða annarra landsvæða, auk línustæða Landsvirkjunar. Síðasta kröfulýsing barst 13. júlí 2001. Lögboðin kynning fór fram með því að yfirlit yfir lýstar kröfur og uppdráttur sama efnis lágu frammi á skrifstofu sýslumannsins á Höfn dagana 16. júlí-31. ágúst 2001. Athugasemdafrestur var til 7. september 2001. Engar athugasemdir bárust fyrir lok athugasemdafrests en aðilar gerðu síðar nokkrar breytingar á kröfum sínum. Í júlí 2001 var aðilum tilkynnt að ákveðið hefði verið að fjalla um svæðið í fimm málum og hvaða nefndarmenn færu með hvert mál. Málin voru svo fyrst tekin fyrir í ágúst 2001 og til aðalmeðferðar í júní og september 2002. Úrskurðir í þeim málum voru kveðnir upp síðla árs 2003 og eru birtir með skýrslu nefndarinnar fyrir það ár.

Þriðja landsvæðið sem óbyggðanefnd tók til meðferðar voru sveitarfélög í fyrrverandi Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu. Meðferð þess landsvæðis hófst 12. október 2000 en þá til-

kynnti nefndin fjármálaráðherra þessa ákvörðun sína og veitti frest til 1. apríl 2001 til að lýsa kröfum f.h. íslenska ríkisins. Samkvæmt rökstuddri beiðni ráðuneytisins var sá frestur framlengdur um tæpan mánuð. Kröfulýsingar fjármálaráðherra f.h. íslenska ríkisins um þjóðlendur á svæðinu bárust óbyggðanefnd 27. apríl. Þær kröfur voru svo kynntar með lögboðnum hætti og skorað á þá sem teldu til eignarréttinda á kröfusvæði íslenska ríkisins að lýsa kröfum sínum fyrir nefndinni fyrir 1. desember 2001. Frestur þessi var framlengdur í þeim tilvikum sem leitað var eftir slíku með rökstuddum hætti, fyrst til 15. janúar 2002 og síðar til 15. febrúar. Þar sem allar boðaðar kröfulýsingar höfðu ekki skilað sér innan þess tíma var að auki veittur lokafrestur til 9. maí. Auk krafna íslenska ríkisins um þjóðlendur á svæðinu, í ellefu hlutum, og sjö kröfulýsinga vegna ríkisjarða bárust 34 kröfulýsingar vegna 159 tilgreindra jarða, jarðahluta eða annarra landsvæða auk krafna Landsvirkjunar. Lögboðin kynning fór fram með því að yfirlit yfir lýstar kröfur og uppdráttur sama efnis lágu frammi á skrifstofum sýslumanna á Hvolsvelli og Vík dagana 1.-31. október 2002. Athugasemdafrestur var til 7. nóvember 2002. Engar athugasemdir bárust fyrir lok athugasemdafrests en aðilar gerðu síðar nokkrar breytingar á kröfum sínum.

Yfirumsjón með útgáfu þessa rits hefur verið í höndum Huldu Árnadóttur, lögfræðings hjá óbyggðanefnd og annars ritara nefndarinnar, og Gunnars Friðriks Guðmundssonar, sagnfræðings hjá óbyggðanefnd. Færi ég þeim báðum þakkir fyrir framlag þeirra.

Reykjavík, 18. febrúar 2004

Kristján Torfason

ÚRSKURÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR

mál nr. 1/2000
Þingvallakirkjuland
og efstu jarðir í Þingvallahreppi

21. mars 2002

EFNISYFIRLIT

1. ÚRLAUSNAREFNI, SKIPAN OG AÐILD	15
2. MÁLSMEÐFERÐ	15
2.1. Norðanverð Árnessýsla tekin til meðferðar	16
2.2. Lýstar kröfur og kynning	17
2.3. Afmörkun máls nr. 1/2000	17
2.4. Fyrirtökur og aðalmeðferð	18
3. KRÖFUGERÐ	19
3.1. Kröfur íslenska ríkisins	19
3.1.1. Þjóðlenda	19
3.1.2. Gjábakki	19
3.1.3. Þingvellir	20
3.2. Kröfur „eigenda afréttarlands í Þingvallahreppi“ og prestssetrasjóðs um frávisun o.fl.	20
3.3. Krafa eigenda Miðfells vegna lands innan landamerkjia	21
3.4. Krafa prestssetrasjóðs vegna lands innan landamerkjia Þingvalla	21
3.5. Kröfur eigenda lögbýla í Þingvallahreppi vegna Þingvallaafréttar og Þingvallakirkjulands	21
3.6. Krafa Landsvirkjunar	24
4. GÖGN OG GAGNAÖFLUN	23
4.1. Almenn	23
4.2. Rannsóknarskylda óbyggðanefndar	23
4.3. Yfirlit yfir frumgögn sem könnuð voru	24
4.4. Vettvangsferð	27
4.5. Skýrslutökur	27
5. STAÐHÆTTIR OG GRÓÐURFAR	27
5.1. Land- og jarðfræðilegar aðstæður	27
5.2. Áætlað gróðurfar um landnám og síðari þróun þess	28
5.3. Núverandi gróðurfar	28
5.4. Friðlýst land og náttúruminjar	29
6. SAGA JARÐA OG AFRÉTTARNOTA	29
6.1. Landnám og upphaf búsetu	29
6.2. Afréttarnot jarða í Þingvallahreppi	32
6.3. Gjábakki	34
6.4. Miðfell	36
6.5. Þingvellir	36
7. SJÓNARMÍÐ ÍSLENSKA RÍKISINS	43
7.1. Almenn atriði	43
7.2. Þjóðlenda	46
7.3. Gjábakki	47
7.4. Þingvellir	48
8. SJÓNARMÍÐ JARÐEIGENDA O.FL.	48
8.1. Kröfur um frávisun o.fl.	48
8.2. Almenn atriði varðandi eignarréttarlegar kröfur	49

8.3.	Miðfell	53
8.4.	Þingvellir	53
8.5.	Þingvallaafréttur	54
9. SJÓNARMÍÐ LANDSVIRKJUNAR		54
10. ALMENNAR NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR		55
10.1.	Inngangur	55
10.2.	Gróðurfar við landnám og síðari breytingar	55
10.3.	Stofnun eignarréttinda	56
10.3.1.	Landnám	56
10.3.2.	Hefð	58
10.3.3.	Lög	61
10.4.	Flokkun lands	62
10.4.1.	Almennt	62
10.4.2.	Jörð	63
10.4.3.	Almenningar	67
10.4.4.	Afréttir	69
10.4.5.	Fjallskil	73
10.5.	Heimildir um eignarhald	76
10.5.1.	Almennt	76
10.5.2.	Jarðamöt og jarðabækur	76
10.5.3.	Máldagar og vísitasiur	78
10.5.4.	Lögfestur	79
10.5.5.	Jarðabréf og landamerkjabréf	80
10.5.6.	Afsals- og veðmálabækur	83
10.5.7.	Aðrar heimildir	84
10.6.	Niðurstaða	85
11. NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR Í MÁLI ÞESSU		88
11.1.	Kröfur um frávisun o.fl.	88
11.2.	Landnám	89
11.3.	Gjábakki	89
11.4.	Miðfell	91
11.5.	Þingvallakirkjuland	92
11.6.	Land norðan við Þingvallakirkjuland („Þingvallaafréttur“)	100
12. LANDSVIRKJUN		101
12.1.	Almennt	101
12.2.	Kröfur byggðar á einkaréttarlegum heimildum	101
12.3.	Kröfur byggðar á lagaheimildum	102
12.4.	Einstök mannvirki	104
12.4.1.	Hrauneyjafosslína	104
12.4.2.	Sultartangalína 3	105
12.4.3.	Mælistöðvar	105
13. ÚRSKURÐARORD		106
14. FYLGISKJÖL		107
I.	Kort	
II.	Skjalaskrá	
III.	Aðilaskrá (einstakar jarðir)	
IV.	Aðilaskrá (afréttur)	

1. ÚRLAUSNAREFNI, SKIPAN OG AÐILD

Ár 2002, fimmtudaginn 21. mars, er í óbyggðanefnd, sem starfar samkvæmt lögum um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998, sbr. lög nr. 65/2000, tekið fyrir málið

**nr. 1/2000, Þingvallakirkjuland
og efstu jarðir í Þingvallahreppi,
hvort og þá hvaða land teljist til þjóðlendna,
hver séu mörk þjóðlendu við eignarland,
hvaða hluti þjóðlendu sé nýttur sem afréttur
og hver séu eignarréttindi innan þjóðlendu,**

og í því kveðinn upp svohljóðandi

ÚRSKURÐUR

Úrskurð þennan kveða upp Kristján Torfason, formaður óbyggðanefndar, og nefndarmennirnir Allan V. Magnússon og Halldór Jónsson.

Aðilar málsins eru:

Fjármálaráðherra f.h. íslenska ríkisins vegna þjóðlendna og jarðanna Gjábakka og Þingvalla, samkvæmt 11. gr. laga nr. 58/1998.

(Ólafur Sigurgeirsson hrl.)

Prestssetrasjóður vegna Þingvalla, eigendur Miðfells og eigendur lögbýla í Þingvallahreppi vegna Þingvallaafréttar.

(Sigurður Jónsson hrl.)

Landsvirkjun.

(Þórður Bogason hdl. f.h. Hreins Loftssonar hrl.)

2. MÁLSMEÐFERÐ

Þann 1. júlí 1998 tóku gildi lög um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998. Lögin kveða á um að starfa skuli óbyggðanefnd sem hafi með höndum eftirfarandi hlutverk, skv. 7. gr.:

- Að kanna og skera úr um hvaða land telst til þjóðlendna og hver séu mörk þeirra og eignarlanda.
- Að skera úr um mörk þess hluta þjóðlendu sem nýttur er sem afréttur.
- Að úrskurða um eignarréttindi innan þjóðlendna.

Af ákvæði 7. gr. leiðir að gildistaka þjóðlendulaga, nr. 58/1998, og úrskurðir óbyggðanefndar fela ekki í sér afstöðu til réttinda einstakra aðila yfir eignarlandi eða hver séu mörk milli eignarlanda og leiða ekki til neinna breytinga þar á.

Þann 2. september 1998 skipaði forsætisráðherra Kristján Torfason dómstjóra, formann óbyggðanefndar, og aðra nefndarmenn Karl Axelsson hæstaréttarlögmann, varaformann, og Allan V. Magnússon héraðsdómara. Varamenn voru skipuð Halldór Jónsson héraðsdómslögmaður, Ragnheiður Bragadóttir héraðsdómari og Þorgeir Örlygsson prófessor.

2.1. Norðanverð Árnassýsla tekin til meðferðar

Meðferð þessa máls hófst 1. mars 1999 með því að óbyggðanefnd gaf út svohljóðandi tilkynningu, sbr. 8. gr. laga nr. 58/1998:

Óbyggðanefnd, sem starfar á grundvelli laga um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998, hefur ákveðið að taka til meðferðar landsvæði sem afmarkast svo:

Austurmörk: Þjórsá.

Vesturmörk: Mörk Árnassýslu og Borgarfjarðarsýslu og vestur- og suðurmörk Þingvallalands.

Norðurmörk: Suðurmörk Hofsjökuls og Langjökuls og á milli jöklanna mörk milli afréttar Biskupstungnahrepps í Árnassýslu og Auðkúluheiðar í Húnavatnssýslu, skv. dómsátt frá 9. september 1983 fyrir aukadómþingi Árnassýslu.

Suðurmörk: Suðurmörk þeirra jarða sem liggja að hálendinu eða afréttum en þær jarðir virðast vera:

Í Þingvallahreppi: Þingvallaland, Gjábakki og Miðfell.

Í Grímsneshreppi: Kaldárhöfði, Brúarholt, Efri-Brú, Búrfell (I-III), Hæðarendi, Klausturhólar, Hallkelshólar (I-II), Björk, Þóroddsstaðir og Neðra-Apavatn.

Í Laugardalshreppi: Efra-Apavatn (I-II), Gröf, Lækjarhvammur, Eyvindartunga, Laugarvatn, Snorrastaðir (I-II), Hjálmsstaðir (I-II), Ketilvellir, Miðdalur, Miðdalskot, Laugardalshólar, Hólabrekka og Efstidalur (I-IV).

Í Biskupstungnahreppi: Miðhús, Úthlíð (I-II), Stekkholt, Hrauntún, Austurhlíð, Dalsmynni, Hlíðartún, Neðri-Dalur, Helludalur (I-II), Haukadalur (I-III), Torta, Bryggja, Laug, Brú, Kjóastaðir (I-II), Brattholt og Tunguheiði.

Í Hrunamannahreppi: Hamarsholt, Tungufell, Jaðar (I-II), Foss, Klufar, Kaldbakur og Hrunakrókur.

Í Gnúpverjahreppi: Laxárdalur I-II, Skáldabúðir, Minni-Mástungur, Stóru-Mástungur (I-II), Hamarsheiði (I-II), Fossnes, Hagi, Ásólfstaðir (I-II), Skriðufell og virkjanasvæði Landsvirkjunar.

Afréttir á svæðinu eru afréttir ofangreindra hreppa auk afréttar Flóa- og Skeiðamanna.

Gerður er fyrirvari um að aðrar jarðir/landskikar en tilgreindir eru kunnir að liggja á mörkum svæðisins að sunnanverðu, svo sem land sem ráðstafað kann að hafa verið úr ofangreindum jörðum.

Óbyggðanefnd áskilur sér rétt til þess að minnka eða stækka það landsvæði sem hér er lýst. Slik breyting yrði auglýst sérstaklega.

Á þessu svæði mun óbyggðanefnd: a) kanna og skera úr um hvaða land telst til þjóðlendna og hver séu mörk þeirra og eignarlanda, b) skera úr um mörk þess hluta þjóðlendu sem nýttur er sem afréttur og c) úrskurða um eignarréttindi innan þjóðlendu.

Hér með er skorað á þá er telja til eignarréttinda yfir landi eða annarra réttinda á ofangreindu land-

svæði að lýsa kröfum sínum skriflega fyrir óbyggðanefnd, Hverfisgötu 4a, 101 Reykjavík, innan þriggja mánaða frá útgáfudegi þess tölublaðs Lögbirtingablaðsins sem tilkynning þessi birtist í. Með kröfum þurfa að fylgja þær heimildir og gögn sem aðilar byggja rétt sinn á ásamt uppdrátti af mörkum þess landsvæðis/jarðar sem kröfur lúta að, allt í fjórriti.

Sérstaklega er áréttað að tilkynning þessi nær til allra þeirra aðila sem telja til réttinda á ofangreindu landsvæði, án tillits til þess hvort þeir koma fram í lýsingu á afmörkun svæðisins.

Tilkynning óbyggðanefndar var birt í Lögbirtingablaðinu 5. mars 1999. Útdráttur úr efni hennar var birtur í Morgunblaðinu og víðar. Jafnframt lét nefndin þinglýsa yfirlýsingu þessa efnis á þær fasteignir á svæðinu sem skráðar eru í þinglýsingabók sýslumannsins á Selfossi, sbr. 1. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998. Málið var að auki kynnt fyrir sveitarstjórnnum, sýslumannsembættum og fleiri aðilum.

Óbyggðanefnd framlengdi hinn upphaflega frest í þeim tilvikum þegar leitað var eftir slíku með rökstuddum hætti. Jafnframt vakti nefndin athygli málsaðila á augljósu misræmi eða villum í málalíbúnaði og gaf færi á lagfæringum.

2.2. Lýstar kröfur og kynning

Óbyggðanefnd bærust kröfulýsingar íslenska ríkisins um þjóðlendur í 7 hreppum og 57 aðrar kröfulýsingar sem sumar tóku til fleiri en einnar jarðar eða stærri landsvæða. Síðustu kröfulýsingar bárust 22. október 1999.

Þann 29. október gaf óbyggðanefnd út yfirlit yfir lýstar kröfur og uppdrátt sama efnis. Lögboðin kynning fór fram með því að yfirlit og uppdráttur lágu frammi á skrifstofu sýslumannsins á Selfossi, dagana 1.-30. nóvember 1999, og að auki til loka athugasemdafrests 31. desember. Vakin var athygli á kynningunni með auglýsingum í fjölmiðlum. Jafnframt fengu hlutaðeigandi sveitarstjórnir og afreittarmálafélag yfirlit og uppdrátt óbyggðanefndar til upplýsingar.

Engar athugasemdir bárust fyrir desemberlok en eftir þann tíma hafa aðilar gert nokkrar breytingar á kröfum sínum. Í janúar 2000 bárust kröfulýsingar fyrir fimm jarðir, allar í Hrunamannahreppi.

2.3. Afmörkun máls nr. 1/2000

Í janúar 2000 var aðilum tilkynnt að ákveðið hefði verið að fjalla um svæðið í eftirfarandi 7 málum og var hreppamörkum þar fylgt í meginatriðum:

Mál nr. 1/2000; Þingvallakirkjuland og efstu jarðir í Þingvallahreppi.

Mál nr. 2/2000; Grímsnesafréttur og jarðir umhverfis Lyngdalsheiði í Grímsnes- og Grafningshreppi.

Mál nr. 3/2000; Laugardalsafréttur og efstu jarðir í Laugardalshreppi.

Mál nr. 4/2000; Biskupstungnaafréttur og efstu lönd í Biskupstungnahreppi.

Mál nr. 5/2000; Hrunamannafréttur og efstu lönd í Hrunamannahreppi.

Mál nr. 6/2000; Flóa- og Skeiðamannafréttur.

Mál nr. 7/2000; Gnúpverjafréttur, Þjórsárdalur og efstu jarðir í Gnúpverjahreppi.

Jafnframt var gerð grein fyrir því hvaða nefndarmenn færu með hvert mál. Þá fengu fyrirvarsmenn málsaðila afhent afrit kröfulýsinga og fylgigagna annarra aðila að viðkomandi máli. Óskað var eftir athugasemdum við fyrirhugaða skiptingu svæðisins í mál og hæfi einstakra nefndarmanna innan tiltekins frests. Engar athugasemdir bárust.

Vesturmörk þess svæðis, sem hér er til úrlausnar, eru samkvæmt tilkynningu óbyggðanefndar, dags. 1. mars 1999, „Mörk Árnessýslu og Borgarfjarðarsýslu og vestur- og suðurmörk Þingvallalands“ og enn fremur kemur fram að suðurmörk svæðisins miðist við suðurmörk Þingvallalands, Gjábakka og Miðfells.

Á fundi óbyggðanefndar 21. desember 1999 var eftirfarandi bókað um þetta atriði:

Hér er nánar tiltekið um að ræða eftirfarandi: Úr suðvesturhorni Þórisjökuls í ós Brunnavatns, þar sem Reyðarlækur fellur úr því. Því næst í hæsta tind Kvígingindisfells/Kvíkfjáryndisfells, þaðan í Mjóu-Súlu (eða Háu-Súlu), þaðan til Öxarárupptaka, eða þess staðar er Öxará rennur úr Myrkavatni, þaðan beina stefnu í há-Kjöl móts við upptök Búrfellsgils, og eftir því gili til Öxará, sem þá ræður landamerkjum til Þingvallavatns.

Taka ber fram að varðandi ofangreind sýslumörk Árnessýslu og Borgarfjarðarsýslu er byggt á upplýsingum og kortum Landmælinga Íslands. Varðandi vestur- og suðurmörk Þingvallalands er byggt á landamerkjabréfi prestssetursins Þingvalla, dags. 1. sept. 1886.

Í þessu sambandi er rétt að vekja athygli á því að vesturmörk Þingvallakirkjulands samkvæmt áðurnefndu landamerkjabréfi falla ekki að öllu leyti saman við sýslumörk Árnessýslu og Borgarfjarðarsýslu eins og þau eru dregin af Landmælingum Íslands. Í síðara tilvikinu eru mörkin dregin beint á milli hæsta tinds á Kili og Mjóu-Súlu (Háu-Súlu) en í því fyrra er gert ráð fyrir einum merkjapunkti þar á milli, þ.e. útfalli Ölfusár úr Myrkavatni.

Til austurs er landsvæði það sem nefnt hefur verið Grímsnesafréttur, þ.m.t. landsvæði sem Grímsnesingar keyptu úr Þingvallakirkjulandi 1896, sbr. mál nr. 2/2000.

Norðan við Þingvallakirkjuland, á milli sýslu- og sveitarfélagamarka við Borgarfjörð að norðvestanverðu og Grímsnesafréttar að norðaustanverðu, liggur loks þríhyndur landskiki sem einnig er hér til meðferðar.

Svo sem nánar greinir í kafla 3 er í máli þessu, nr. 1/2000, ágreiningur milli aðila um eignarréttarlega stöðu Þingvallakirkjulands og landskika norðan þess. Í megindrátum er þar annars vegar gerð krafa um þjóðlendu og hins vegar um eignarland. Enginn ágreiningur er hins vegar með aðilum um eignarréttarlega stöðu jarðarinnar Miðfells, auk ríkisjarðarinnar Gjábakka þar sem að hluta er krafist þjóðlendu en að öðru leyti eignarlands en báðar eru þessar jarðir taldar upp í tilkynningu óbyggðanefndar og til umfjöllunar í málinu. Málsmeðferð óbyggðanefndar einskorðast þó ekki við kröfur aðila heldur ber nefndin sjálfstæða rannsóknarskyldu, sbr. 5. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998.

2.4. Fyrirtökur og aðalmeðferð

Mál nr. 1/2000 var fyrst tekið fyrir á fundi óbyggðanefndar og forsvarsmanna málsaðila þann 24. febrúar 2000. Lögð voru fram skjöl málsins ásamt skjalaskrá og ýmis atriði rædd. Þá var íslenska ríkinu veittur fjögurra vikna frestur til að skila greinargerð.

Við fyrirtöku málsins 23. mars var lögð fram greinargerð íslenska ríkisins ásamt fleiri gögnum. Þá var öðrum málsaðilum veittur fjögurra vikna frestur til að skila greinargerðum. Við fyrirtöku málsins 3. maí voru lagðar fram greinargerðir „eigenda jarða og afrétta í Þingvallahreppi“ og Landsvirkjunar ásamt fleiri gögnum. Á fundi 30. maí voru lögð fram gögn og m.a. bókað um afstöðu óbyggðanefndar til krafna í greinargerð „eigenda jarða og afrétta í Þingvallahreppi“ um frávisun o.fl., sjá nánar í kafla 11.1. Málið var einnig tekið fyrir á fundi 5. júní þar sem lögð voru fram gögn og leitast við að upplýsa málið að öðru leyti.

Aðalmeðferð stóð dagana 13.-14. júní 2000 að Hótel Valhöll, Þingvallahreppi, og skiptist í forflutning, vettvangsferð, skýrslutökur og málflutning. Að því loknu var málið tekið til úrskurðar. Um vettvangsferð og skýrslutökur er fjallað nánar í köflum 4.4.-4.5. og vísast þangað.

Þann 12. nóvember 2001 var málið endurupptekið, lögð fram ný gögn og leitast við að upplýsa óljós atriði. Var málið síðan tekið til úrskurðar að nýju. Óbyggðanefnd taldi sýnt að sáttatilaun í máli þessu yrði árangurslaus.

3. KRÖFUGERÐ¹

3.1. Kröfur íslenska ríkisins

Í máli þessu gerir íslenska ríkið annars vegar kröfu um þjóðlendu og hins vegar kröfu vegna jarðanna Gjábakka og Þingvalla.

3.1.1. Þjóðlenda

Af hálfu íslenska ríkisins er endanleg aðalkrafa sú, sbr. skjal nr. 131, að viðurkennt verði að þjóðlendumörk í Þingvallahreppi séu svo sem hér segir:

Dregin er lína í 400 metra hæðarlínu úr Laugarvatnslandi og henni fylgt norður Gjábyggahraun til Hrafnabjarga. Frá 400 m hæðarlínu utan í Hrafnabjörgum er fylgt mörkum Grímsnes- og Þingvallahrepps að Smágígum við suðurenda Hlíðargjár og áfram þar til skorin er 200 metra hæðarlína vestan gíganna. Þeirri hæð fylgt NV hraunið og áfram yfir veginn að Stóragili utan í Ármannsfelli sunnanverðu. Haldið upp gilið að 400 metra hæðarlínu og þeirri hæðarlínu fylgt suður og vestur fyrir Búrfell að Búrfellsgili og svo eftir því í há-Kjöl móts við upptök Búrfellsgils og síðan í Kvígindisfell beina stefnu gegnum Botnssúlur.

Varakrafa íslenska ríkisins er að viðurkennt verði að þjóðlendumörk í Þingvallahreppi séu þessi:

Frá toppi Hrafnabjarga í 763 m hæð y.s. sjónhending 8,1 km í tind Ármannsfells. Af Ármannsfelli 9 km í Búrfellstind. Frá Búrfellstindi liggur kröfulínan í stefnu á Þrasaborgir á Lyngdalsheiði. Línan er dregin frá tind Búrfells 3,5 km til skurðar við Öxará og þaðan beina stefnu á há-Kjöl á móts við upptök Búrfellsgils og síðan beina stefnu gegnum Botnssúlur að toppi Kvígindisfells.

Verði ekki orðið við þessum kröfum íslenska ríkisins er þess krafist að þjóðlendulína verði ákveðin sem allra styst til norðurs frá þessum kröfulínum. Þá er þess óskað að gerðar verði strangar sönnunarkröfur til allra óbeinna eignarréttinda til þess lands, sem samkvæmt úrskurði óbyggðanefndar verður talin þjóðlenda.

Í tengslum við kröfulýsingu sína lagði íslenska ríkið fram eftirfarandi lýsingu á afreitarlandi í Þingvallahreppi: „Milli Kjósarhrepps og Þingvallahrepps: Um há-Kjöl í Botnssúlur. Milli Þingvallahrepps og Borgarfjarðar: Úr Botnssúlum í Kvígindisfell, þaðan í Fanntófell, úr Fanntófelli í vestasta Hróðurkarlinn. Milli Þingvallahrepps og Grímsneshrepps: Úr Hróðurkórlum í hæsta tind Gatfells, úr Gatfelli í Prestastíg á Hlíðargjá. Síðan ráða mörkum landamæri heimalanda, fyrst Gjábakka og síðan Miðfells í Þingvallavatn.“

3.1.2. Gjábakki

Gerð er sú krafa að „viðurkenndur verði beinn eignarréttur íslenska ríkisins til alls lands jarðarinnar utan þjóðlendulínunnar, eins og landinu er lýst í landamerkjabréfi. Þá er landinu innan þjóðlendulínunnar lýst sem afreitarlandi jarðarinnar innan þjóðlendu og er þar um að ræða land jarðarinnar á Hrafnabjörgum. Landamerkjalyfing jarðarinnar er þessi:

Frá Hallsstíg á Hrafnagjá í vörðu neðst í Kambsvörðuhrauni, þaðan í Stórastein, þaðan í Róthól, þaðan sjónhending í Hamraselshelli, þaðan í Dímon, þaðan í Stórueldborg, þaðan í landsuðurnornið á Hrafnabjörgum, þaðan beint í útnorðurhorn sama fjalls, síðan í vörðu á Hlíðarstíg, þaðan í vörðu á Innri Gaphœð, síðan ráða Hrafnagjáardrög og Hrafnagjá á áðurnefndan Hallsstíg.

2 Sjá einnig fylgiskjöl nr. I (kort) og III-IV (aðilaskrár).

Auk þessa er gerð krafa til hlutfallslegrar hlutdeildar í þeim réttindum, sem óbyggðanefnd úrskurðar að jarðir í Þingvallahreppi eigi í þeirri þjóðlendu á þessu kröfusvæði, sem ekki telst heyra til jörðunum Þingvöllum eða Gjábakka.“

3.1.3. Þingvellir

Gerð er sú krafa að „viðurkenndur verði beinn eignarréttur íslenska ríkisins til alls lands jarðarinnar utan þjóðlendulínunnar, eins og landinu er lýst í landamerkjabréfi jarðarinnar eftir að afréttarlandið, sem afsalað var til Grímsneshrepps 1924, hefur verið dregið frá. Þá er landinu innan þjóðlendulínunnar lýst sem afréttarlandi jarðarinnar innan þjóðlendu.

Landamerkjalysing jarðarinnar er þessi samkvæmt landamerkjabréfi:

Frá Öxarármynni liggur Þingvallavatn fyrir landinu suður að Langatanga (Sauðanesi). Úr klofnum hellusteini á Langatanga liggja svo mörkin beina stefnu að sjá í slakkann milli Gildruholta allt til markavörðu við hinn forna svonefnda Prestsveg; þá ræður Prestsvegurinn mörkum til Hallsstígs á Hrafnagjá, og svo Hrafnagjá inneftir þar til hún þrýtur við Rauðshól. Úr Rauðshól í vörðu á sprungnum klapparhól á Innri Gaphæðum, þaðan beint í Hlíðarstíg; úr Hlíðarstíg beina stefnu yfir Þúfuhól í Hrafnabjörg. Síðan liggja mörkin strandlengis með fjallsbrúnum allt til norðausturenda Tindaskaga, svo sem hér segir: eftir norðureggjum Hrafnabjarga, og úr Hrafnabjörgum yfir tvo hnúka beint á Tröllatind, úr Tröllatindi sjónhending í suðvesturhorn Tindaskaga, síðan eftir Tindaskaga endilöngum til norðausturenda hans, þaðan í austurrætur fjallsins Skjaldbreiðs, sem allt er eign Þingvallakirkju, og svo kringum það norður fyrir meðfram rótum þess, og úr norðurrótum þess eftir beinni stefnu á Leirárhöfða þar til vötnum hallar að Borgarfirði, en það er um þá línu, sem liggur sjónhending úr norðvesturhorni Geitlandsjökuls í hæsta tind Kvígindisfells. Þar sem þessi síðast nefnda lína sker línuna úr norðurrótum Skjaldbreiðs í Leirárhöfða er hornmark. Úr hornmarki þessu liggja landamerkin sjónhending í hæsta tind Kvígindisfells, þaðan í Mjóu-Súlu (eður Háu-Súlu), þaðan til Öxarárupptaka, eður þess staðar er Öxará rennur úr Myrkavatni, þaðan beina stefnu í há-Kjöl móts við upptök Búrfellsgils, og eftir því gili til Axarár, sem þá ræður landamerkjum til Þingvallavatns.

Úr þessu landi var árið 1924 afsalað til Grímsneshrepps eftirfarandi afréttarlandi í makaskiptum fyrir Kaldárhöfða: Um er að ræða allt afréttarland fyrir austan þessa línu:

Frá Gjábakkalandi á Hlíðarstíg, eftir Hlíðargjá inn í enda hennar fyrir innan Prestastíg, þaðan beina stefnu í hæsta hnjúkinn á Galtafelli, og þaðan beina stefnu í vesturhornið á Hróðurkörlum. Allt það afréttarland Þingvallakirkju, þar með talið fjallið Skjaldbreiður, sem liggur fyrir austan nefnda markalínu er eftir afsalið löglegur afréttur Grímsneshrepps.

Landsvæði það, sem eftir stendur af landareign Þingvallajarðarinnar eftir þetta afsal, er merkt inn á landakort og er lýst eignarréttarkröfum til þess. Þjóðlendulínan, eins og hún er í kröfulýsingu íslenska ríkisins, sker svo landareignina og er eins og fyrr var sagt lýst beinum eignarrétti til lands utan línunnar en afréttarrétti, þ.e. beitarrétti og þess réttar sem á hverjum tíma er talinn fylgja þeim rétti að lögum til lands innan línunnar.

Auk þess er gerð krafa til hlutfallslegrar hlutdeildar í þeim réttindum, sem óbyggðanefnd úrskurðar að jarðir í Þingvallahreppi eigi í þeirri þjóðlendu á þessu kröfusvæði, sem ekki telst heyra til jörðunum Þingvöllum eða Gjábakka.“

3.2. Kröfur „eigenda afréttarlands í Þingvallahreppi“ og prestssetrasjóðs um frávisun o.fl.

Af hálfu „eigenda afréttarlands í Þingvallahreppi“ og prestssetrasjóðs er þess krafist að kröfum ríkisvaldsins verði vísað frá óbyggðanefnd.

Þá var þess krafist að málflutningur færi ekki fram fyrr en umboðsmaður Alþingis hefði látið í ljósi álit sitt á atriðum varðandi kröfugerð ríkisins sem til hans hefði verið beint með kvörtun og fyrir lægju umsagnir allra þeirra aðila sem að ágreiningslandinu kæmu, svo sem Náttúruverndarráðs, héraðsnefndar Árnessýslu, Þingvallaneftndar, iðnaðarráðuneytisins og allra þeirra aðilja sem gætu veitt upplýsingar um eða tengdust ágreiningslandinu með einhverjum hætti.

Farið var fram á að framkomin frávisunarkrafa yrði flutt sérstaklega og um hana úrskurðað áður en að málflutningi fyrir óbyggðanefnd kæmi.

3.3. Krafa eigenda Miðfells vegna lands innan landamerkjja

Af hálfu eigenda jarðarinnar Miðfells er gerð sú krafa að viðurkennt verði að þeir séu fullkomnir eigendur jarðarinnar Miðfells í Þingvallasveit en landamerkjum jarðarinnar er lýst svo í landamerkjabréfi:

1. Að norðvestanverðu, úr vatninu fyrir innan Búðarvík, í Hrafnaklett, af þeim kletti beina stefnu á svokallaðan Hatt, vestan á há-Dagmálafjalli, og svo sem fjallshryggurinn ræður yfir Borgarskarð og Hánorðurfjall niður að rótum fjallsins að norðan.
2. Úr fjallsrótum að norðaustan beina stefnu á há-Róthól, þaðan á Hamraselshelli, þaðan beina stefnu fyrir ofan Driptarenda og í miðborgina á Þrasaborgum.
3. Að sunnanverðu frá Þingvallavatni í miðjan Sprænutanga hinn háa, og þaðan beina stefnu í gil það í Driptinni, er Stóraskriða kemur úr, verður þá línan sunnan til við svokallaða Brik, sem er í Miðfellslandi og norðan til við Hraunskigni, sem er í Kaldárhöfðalandi. Svo úr Stóruskriðagili beina stefnu í áðurnefnda Þrasaborg.

Loks er krafist málskostnaðar úr hendi ríkissjóðs samkvæmt úrskurði óbyggðanefndar skv. framlögðum málskostnaðarreikningi að skaðlausu.

3.4. Krafa prestssetrasjóðs vegna lands innan landamerkjja Þingvalla

Af hálfu prestssetrasjóðs er gerð sú krafa að viðurkenndur verði eignarréttur kirkjunnar að Þingvallalandi öllu.

Jafnframt er gerð krafa um afnotarétt prestssetrasjóðs í þjóðlendu, að öllum venjubundnum afnotum, að fornu og nýju, komi til þess að einhver hluti landsins teljist þjóðlenda, hvort sem um er að ræða hið almenna afréttarland eða land Þingvallakirkju.

Þá er þess sérstaklega krafist að kröfu ríkisins um þjóðlendumörk verði hafnað.

Loks er krafist málskostnaðar úr hendi ríkissjóðs samkvæmt úrskurði óbyggðanefndar skv. framlögðum málskostnaðarreikningi að skaðlausu.

3.5. Kröfur eigenda lögbýla í Þingvallahreppi vegna Þingvallaafréttar og Þingvallakirkjulands

Endanleg krafa eigenda lögbýla í Þingvallasveit hljóðar þannig: „Þess er krafist að viðurkennt verði að eigendur jarðanna í Þingvallasveit eigi beinan eignarrétt að öllum afréttinum að öðru leyti en því sem umsamdar kvaðir á landinu greina og að viðurkennt verði að land þetta sem nefnt er afréttur Þingvallahrepps er nánast réttþyrmdur þríhyrningur sem afmarkast með eftirfarandi hætti:

Afrétturinn er vestan (sic) línu sem liggur í austur-vestur úr norðurhluta Skjaldbreiðarpunkti 1022 að punkti 1023 sem er á mörkum Árnessýslu og Borgarfjarðarsýslu og norðan (sic) línu sem liggur í suður-norður nánast hornrétt á hina línuna frá punkti við Gatfell 1037 í stefnu á vestasta Hróðurkarl punkt 1036. Norðvesturmörk afréttarins eru síðan sýslumörk Borgarfjarðarsýslu og Árnessýslu sem afmarka það svæði sem er til meðferðar í þessu máli. ...“

Þess er ekki krafist að eignarhluti hvers lögbylis í sameiginlega landinu verði tiltekinn heldur einungis að landið sé sameign eigenda lögbylanna.

Krafa þessi er ekki gerð fyrir hönd ríkisjarða í Þingvallahreppi en viðurkennd eru samsvarandi réttindi þeirra til afréttarins og kröfugerðin kveði á um.

Jafnframt er gerð krafa um afnotarétt í þjóðlendu, að öllum venjubundnum afnotum, að fornu og nýju, komi til þess að einhver hluti landsins teljist þjóðlenda, hvort sem um er að ræða hið almenna afréttarland eða land Þingvallakirkju.

Loks er krafist málskostnaðar úr hendi ríkissjóðs samkvæmt úrskurði óbyggðanefndar skv. framlögðum málskostnaðarreikningi að skaðlausu.

3.6. Krafa Landsvirkjunar

Með bréfi, dags. 24. júní 1999, lýsti Landsvirkjun kröfum sínum á svæði I í heild en óbyggðanefnd hafði með auglýsingu í Lögbirtingarblaðinu 5. mars 1999 skorað á þá sem teldu til eignarréttinda yfir landi eða annarra réttinda á því landsvæði að lýsa kröfum sínum fyrir nefndinni innan tiltekins frests. Landsvirkjun lýsti kröfum sínum á svæði I í einu lagi þannig:

Landsvirkjun gerir kröfu til þess að viðurkennd verði og staðfest eftirtalin réttindi fyrirtækisins á hinu auglýsta landsvæði:

Öll vatnsréttindi (fallréttindi) í Þjórsá ofan ármóta Þjórsár og Fossár, landsréttindi sem til þarf vegna mannvirkja sem þegar eru fyrir hendi eða síðar kunna að verða reist til þess að hagnýta allt vatnsafl Þjórsár, þar með talið uppistöðulón, stíflur, vatnsvegir, miðlunarmannvirki, orkuflutningslínur, spenna- og rofavirki, vegir og vegslóðar og hvers kyns önnur mannvirki vegna starfsemi Landsvirkjunar á svæðinu.

Öll vatnsréttindi jarðarinnar Kaldárhöfða frá Þingvallavatni niður í Úlfliótuvatn, 38 ha lands ásamt réttindum sem til þarf vegna mannvirkja sem þegar eru fyrir hendi eða síðar kunna að verða reist til þess að hagnýta vatnsaflíð, þar með talið stíflur, vatnsvegir, miðlunarmannvirki, orkuflutningslínur, spenna- og rofavirki, vegir og vegslóðar og hvers kyns önnur mannvirki vegna starfsemi Landsvirkjunar.

Landsréttindi og réttindi sem til þarf vegna háspennulínu frá Þjórsá að austanverðu að mörkum Þingvallahrepps og Borgarfjarðarsýslu um Þingvallahrepp, Grímsneshrepp, Laugardalshrepp, Biskupstungnahrepp, Hrunamannahrepp, afrétt Flóa- og Skeiðamanna og Gnúpverjahrepp (Hrauneyja-fosslínu); Búrfellslínu 1, 2 og 3A í Gnúpverjahreppi; línu frá Sigölduvirkjun yfir Þjórsá að Sandafelli í Gnúpverjahreppi að Búrfellsvirkjun (Sigöldulína 1); og línu frá Sultartangavirkjun í Gnúpverjahreppi að Búrfellsvirkjun (Sultartangalína 2).

Önnur eignarréttindi sem til þarf vegna orkumannvirkja sem lýst er í kafla 3, Jörð/landsvæði og til þess að gera nauðsynlegar ráðstafanir á vatnasvæðum ofan virkjana Landsvirkjunar í Tungnaá og milli þeirra og Búrfellsvirkjunar, sem nauðsynlegar þykja til að tryggja rekstur þessara virkjana á hverjum tíma.

Öll veiðiréttindi í virkjunarlónum og vatnsvegum Landsvirkjunar á landsvæði því sem auglýsing óbyggðanefndar tekur til, þ.e. í Bjarnalóni ofan Búrfellsvirkjunar, Sultartangalóni og 5. áfanga Kvíslaveitu.

Kröfugerð þessi er gerð með þeim almenna fyrirvara að Landsvirkjun áskilur sér rétt til að leiðrétta og bæta við hana síðar og leggja fram viðbótargögn eftir þörfum og ef krafist verður.

Í bréfi Landsvirkjunar, dags. 19. október 1999, sem var svar við bréfi óbyggðanefndar frá 12. s.m., eru nokkrar athugasemdir við uppkast að kröfulínukorti sem Landsvirkjun hafði fengið sent. Auk þess var gerð grein fyrir því að láðst hafði að geta 6. hluta Kvíslarveitu, sbr. heimild í 4. gr. laga 74/1990.

Óbyggðanefnd barst síðan bréf Landsvirkjunar, dags. 30. desember 1999, þar sem eftirfarandi kom fram:

a) Landsvirkjun hefur látið gera áætlanir um veitu efstu kvísla Dalsár, Miklalækjar og Kisu yfir í fyrirhugað Norðlingaöldulón og einnig liggja fyrir áætlanir um aðra virkjunarkosti í Efri-Þjórsá en sýndir eru á korti óbyggðanefndar.

b) Landsvirkjun á og rekur allmargar mælistöðvar á hálendinu ofan byggðar í Árnessýslu til mælinga á vatnshæð, veðri og ísingu.

Með greinargerð dags. 3. maí 2000 var vísað í kröfugerð dags. 24. júní 1999 ásamt síðari breytingum og jafnframt gerðar svofelldar kröfur í máli nr. 1/2000, Þjóðlendumörk í Þingvallahreppi, o.fl.:

Krafist er að staðfest verði réttindi Landsvirkjunar á eða vegna eftirtalinna landsvæða í Þingvallahreppi, hvort sem þau verða talin falla innan eða utan marka Þjóðlendu, sbr. 2. mgr. 5. gr. laga nr. 58/1998:

Hrauneyjafosslína (220kV)
Fyrirhuguð Sultartangalína (400kV)
Mælistöðvar Landsvirkjunar.

Landsvirkjun krefst þess að óbyggðanefnd úrskurði um nauðsynlegan kostnað til handa fyrirtækinu vegna hagsmunagæslu fyrir nefndinni.

4. GÖGN OG GAGNAÖFLUN

4.1. Almennt

Í málinu hafa verið lögð fram skjöl nr. 1-171, sjá nánar í fylgiskjali nr. II.

Gagna var ýmist aflað af málsaðilum eða óbyggðanefnd, á grundvelli rannsóknarskyldu nefndarinnar. Gerð var leit að frumgögnum sem varpað gætu ljósi á eignar- og afnotaréttindi á svæðinu, farið á vettvang og jafnframt teknar skýrslur af málsaðilum. Verður nú gerð nánari grein fyrir hverju þessara atriða.

4.2. Rannsóknarskylda óbyggðanefndar

Í Þjóðlendulögum er mælt fyrir um skyldu aðila til að leggja fram þær heimildir og gögn sem þeir byggja rétt sinn á, sbr. 4. mgr. 10. gr. Úrlausn óbyggðanefndar einskorðast þó ekki við þær kröfur og gögn sem aðilar leggja fram heldur ber nefndin einnig sjálfstæða rannsóknarskyldu. Í því felst að óbyggðanefnd ber að hafa frumkvæði að því að afla heimilda og gagna um eignar- og afnotaréttindi yfir því landsvæði sem til meðferðar er og framkvæma rannsóknir og athuganir um staðreyndir og lagaatriði sem þýðingu hafa fyrir niðurstöðu í einstökum málum, sbr. 5. mgr. 10. gr. Þjóðll. Markmiðið er að tryggja sem best að rétt niðurstaða fái um einstök álitaefni. Rannsóknarskylda óbyggðanefndar dregur hins vegar ekki úr skyldu málsaðila til að afla og leggja fram þær heimildir og gögn sem þeir byggja rétt sinn á.

Á vegum óbyggðanefndar fór fram kerfisbundin leit að frumgögnum, prentuðum sem óprentuðum, sem líkur voru taldar á að varpað gætu ljósi á eignar- og afnotaréttindi yfir því landsvæði sem hér er til meðferðar. Könnun frumgagna var að hluta framkvæmd af óbyggðanefnd og að hluta falin sérfræðingum Þjóðskjalasafns Íslands, samkvæmt samkomulagi og mati þessara aðila. Í því sambandi hefur óbyggðanefnd notið ráðgjafar Gunnars Friðriks Guðmundssonar sagnfræðings og starfsmanna Þjóðskjalasafns Íslands, Bjarkar Ingimundardóttur og Jóns Torfasonar. Jafnframt var

haft samstarf við Héraðsskjalasafn Árnesinga, handritadeild Landsbókasafns Íslands - Háskóla-bókasafns og fleiri aðila. Gerð er nánari grein fyrir þessari leit í kafla 4.3. Þá aflaði óbyggðanefnd álitargerðar Ingva Þorsteinssonar náttúrufræðings, sjá kafla 5. Loks var að auki litið til almennra uppláttarrita og ítarefnis um svæðið, svo sem byggðar- og héraðslýsinga, árbóka o.s.frv. Nokkuð var lagt fram í málinu af ljósritum úr slíkum ritum. Gerð er grein fyrir einstökum heimildaflokkum og mati óbyggðanefndar í því sambandi í kafla 10.5.

Fyrirsvarsmönnum aðila var gerð grein fyrir því að þeir hefðu óskoraðan rétt til að fá upplýsingar um tilhögun gagnaöflunar á vegum óbyggðanefndar og afrit allra gagna. Þeir gátu jafnframt bent á gögn sem ástæða væri til að kanna.

Þau gögn sem í leitirnar komu og óbyggðanefnd taldi að þýðingu hefðu voru lögð fram jafnóðum við fyrirtökur í málinu og afrit afhent málsaðilum. Jafnframt voru lögð fram minnisblöð um þá þætti gagnaöflunar sem lokið var hverju sinni.

4.3. Yfirlit yfir frumgögn sem könnuð voru

A. Óprentuð frumgögn:

1. Landamerkjabréf

Á Þjóðskjalasafni - Yfirfarið (sbr. skilabréf Þjóðskjalasafns, dags. 7.11.2001, skjal nr. 114 a).
Hjá Sýslumanninum á Selfossi - Yfirfarið (sbr. minnisblað öbn., dags. 10.10.2001, skjal nr. 135).

2. Jarðabréf

Á Þjóðskjalasafni - Yfirfarið (sbr. skilabréf Þjóðskjalasafns, dags. 7.11.2001, skjal nr. 114 a).
Sjá að öðru leyti lið B-1 (prentuð jarðabréf).

3. Afsals- og veðmálabækur

Á Þjóðskjalasafni - Yfirfarið (sbr. skilabréf Þjóðskjalasafns, dags. 7.11.2001, skjal nr. 114 a).
Hjá sýslumanninum á Selfossi - Yfirfarið (sbr. minnisblað öbn., dags. 10.10.2001, skjal nr. 135).

4. Fasteigna- og jarðamöt

Jarðamat 1804 - Yfirfarið (sbr. skilabréf Þjóðskjalasafns, dags. 7.11.2001, skjal nr. 114 a).
Jarðamat 1849-1850 - Yfirfarið (sbr. skilabréf Þjóðskjalasafns, dags. 7.11.2001, skjal nr. 114 a).
Jarðamat 1916 (1918) - Yfirfarið (sbr. skilabréf Þjóðskjalasafns, dags. 7.11.2001, skjal nr. 114 a).
Sjá að öðru leyti lið B-2 (prentuð fasteigna- og jarðamöt).

5. Dóma- og þingabækur

Á Þjóðskjalasafni - Yfirfarið (sbr. skilabréf Þjóðskjalasafns Íslands, dags. 7.11.2001, skjal nr. 114 a).
Sjá að öðru leyti lið B-3 (prentaðir dómur).

6. Bréfabækur og gerðabækur sýslumanna og hreppa

Á Þjóðskjalasafni - Starfsmenn Þjóðskjalasafnsins töldu ekki ástæðu til að yfirfara þennan skjalaflokk í heild sinni og engar sérstakar vísbendingar um að þar væri að finna efni varðandi úrlausn máls þessa hjá óbyggðanefnd (sbr. skilabréf Þjóðskjalasafns Íslands, dags. 7.11.2001, skjal nr. 114 a).

7. Vísitásiubækur

Á Þjóðskjalasafni - Yfirfarið (sbr. skilabréf Þjóðskjalasafns Íslands, dags. 7.11.2001, skjal nr. 114 a).

8. Kirkjustólar

Á Þjóðskjalasafni - Yfirfarið (sbr. skilabréf Þjóðskjalasafns Íslands, dags. 7.11.2001, skjal nr. 114 a).

9. Skjalasöfn stiftamtmanns, amtmanns og landshöfðingja

Á Þjóðskjalasafni - Starfsmenn Þjóðskjalasafnsins töldu ekki ástæðu til að yfirfara þennan skjalaflokk í heild sinni en öfluðu þeirra gagna varðandi Þingvallahrepp sem vísbendingar voru um að þar væri að finna og þýðingu gætu haft (sbr. skilabréf Þjóðskjalasafns Íslands, dags. 7.11.2001, skjal nr. 114 a).

Sjá að öðru leyti lið B-6 (prentað efni úr skjalasöfnum ...).

10. Bréfabækur biskupa

Bréfabók Brynjólfs biskups Sveinssonar - Yfirfarið (sbr. bréf Ögmundar Helgasonar, forstöðumanns handritadeildar Landsbókasafns, dags. 30. júní 2000, skjal nr. 127).

Starfsmenn Þjóðskjalasafnsins töldu ekki þörf á að yfirfara í heild sinni þær óprentuðu bréfabækur biskupa sem þar eru varðveittar og engar sérstakar vísbendingar um að þar væri að finna efni varðandi Þingvallahrepp (sbr. skilabréf Þjóðskjalasafns Íslands, dags. 7.11.2001, skjal nr. 114 a).

Sjá að öðru leyti lið B-8 (prentaðar bréfabækur biskupa).

11. Klausturumboð

Á Þjóðskjalasafni - Um slík gögn er ekki að ræða á þessu svæði (sbr. skilabréf Þjóðskjalasafns Íslands, dags. 7.11.2001, skjal nr. 114 a).

12. Fornleifaskráning (yfirlit)

Lögð fram útprentun úr gagnagrunni Fornleifastofnunar Íslands ehf. („ÍSLEIF“) fyrir Þingvallahrepp, skjal nr. 124.

13. Örnefnaskráning

Óbyggðanefnd hefur ekki talið ástæðu til að leggja fram sérstök gögn um örnefni í þessu máli.

14. Önnur óprentuð frumgögn

Starfsmenn Þjóðskjalasafns könnuðu skjöl Stjórnarráðsins um sölu þjóð- og kirkjujarða (sbr. skilabréf Þjóðskjalasafns Íslands, dags. 7.11.2001, skjal nr. 114 a).

Af hálfu óbyggðanefndar var talin ástæða til að skoða eftirtalda flokka óprentaðra frumgagna: Skjöl Magnúsar Más Lárussonar prófessors um sýslumörk Árnessýslu til vesturs.

Skjöl í ráðuneytum dóms- og kirkjumála og landbúnaðar um kirkjujarðir í landinu (sbr. minnisblað óbyggðanefndar, dags. 5.7.2001, skjal nr. 136).

B. Prentuð frumgögn:**1. Jarðabréf**

Íslenskt fornbréfasafn - Yfirfarið (sbr. minnisblað óbn., dags. 29.5.2000, skjal nr. 116).

Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns (13. bindi) - Yfirfarið (sbr. minnisblað óbn., dags. 30.8.2001, skjal nr. 138).

Jarðabréf frá 16. og 17. öld (G.F.G.) - Yfirfarið (sbr. minnisblað óbn., dags. 7.6.2000, skjal 126).

Sjá að öðru leyti lið A-2 (óprentuð jarðabréf).

2. Fasteigna- og jarðamöt

Jarðatal á Íslandi, J. Johnsen (1847) - Sjá skjal nr. 125.

Ný jarðabók (1861) - Sjá skjal nr. 140.

Fasteignabók 1922 - Sjá skjal nr. 141 a.

Fasteignabók 1932 - Sjá skjal nr. 141 b.

Fasteignabók 1938 - Sjá skjal nr. 141 c.

Fasteignabók 1955 - Sjá skjal nr. 141 d.

Sjá að öðru leyti lið A-4 (óprentuð fasteigna- og jarðamöt).

3. Dómar

Útgefniir dómar Hæstaréttar og Landsyfírréttar - Yfírfarið (sbr. minnisblað óbn., dags. 29.6.2000, skjal nr. 144).

Sjá að öðru leyti lið A-5 (óprentaðar dóma- og þingabækur).

4. Fjallskilareglugerðir

Stjórnartíðindi - Yfírfarið (sbr. bréf frá Héraðsskjalasafni Árnesinga, dags. 5.6.2000, skjal nr. 121).

5. Máldagar

Íslenskt fornbréfasafn - Yfírfarið (sbr. minnisblað óbn., dags. 29.5.2000, skjal nr. 116).

6. Skjalasöfn stiftamtmanns, amtmanns og landshöfðingja

Lovsamling for Island - Yfírfarið (sbr. minnisblað óbn., dags. 20.6.2000, skjal nr. 134).

Stjórnartíðindi - Yfírfarið (sbr. minnisblað óbn., dags. 20.6.2000, skjal nr. 134).

Sjá að öðru leyti lið A-9 (óprentað efni úr skjalasöfnum ...).

7. Landnáma

Óbyggðanefnd hefur gengið úr skugga um að í málinu hefur verið lagt fram það efni Landnámu sem varðar landnám á því svæði sem um er fjallað í málinu. Skjal nr. 139.

8. Bréfabækur biskupa

Bréfabók Guðbrands Þorlákssonar: Yfírfarið (sbr. minnisblað óbyggðanefndar, dags. 23.1.2001, skjal nr. 137). Ekki hefur verið talin ástæða til að yfírfara aðrar útgefnar bréfabækur enda allar frá Hólabiskupum og varða ekki málefni Skálholtsbiskupsdæmis sérstaklega. Sjá að öðru leyti lið A-10 (óprentaðar bréfabækur biskupa).

9. Alþingisbækur Íslands

Yfírfarið (sbr. minnisblað óbn., dags. 29.5.2000, skjal nr. 117).

10. Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns (1.-12. bindi)

Yfírfarið (sbr. minnisblað óbn., dags. 5.6.2000, skjal nr. 118).

Sjá einnig lið B-1 (13. bindi Jarðabókar ...).

11. Önnur prentuð frumgögn

Hvorki starfsmenn Þjóðskjalasafns né óbyggðanefnd töldu ástæðu til að yfírfara gögn í þessum flokki.

4.4. Vettvangsferð

Vettvangsferð fór fram 13. júní 2000. Auk óbyggðanefndar, ritara nefndarinnar og lögmanna aðila voru eftirtaldir mættir: Gunnar F. Guðmundsson sagnfræðingur og Ingvi Þorsteinsson náttúrufræðingur af hálfu óbyggðanefndar og Ragnar Jónsson, oddviti Þingvallahrepps, af hálfu jarðeigenda. Einnig Gunnar Þorgeirsson, oddviti Grímsnes- og Grafningshrepps. Gunnar Þorgeirsson lýsti kennileitum tengdum Grímsnesafrétti á leiðinni frá Gjábakka, inn að Kringlumýri og upp vegarslóðann við Stóra-Dímon.

Haldið var frá Hótel Valhöll inn að gangnamannakofa við Kringlumýri á Lyngdalsheiði. Þar var staðnæmst og gróðurfar og aðrar aðstæður á Lyngdalsheiði kannaðar. Því næst var ekið til baka og að vegarslóða inn við Stóra-Dímon. Við mót vegarslóðans og Gjábakkavegar voru kennileiti skoðuð en síðan haldið upp slóðann. Staðnæmst var við kröfulínu ríkisins, skv. ábendingu Ólafs Sigurgeirssonar hrl., og aðstæður skoðaðar. Haldið var áfram upp vegarslóðann, að vörðunni Bragabót. Á þessum stað sá vel yfir svæðið til suðurs. Að svo búnu var snúið við og haldið eftir Gjábakkavegi inn að Þingvöllum og upp Uxahryggjaveg. Á Tröllhálsi var gengið upp að vörðu sem þar er og víðsýnt frá. Þessu næst var haldið áfram upp Uxahryggjaveg þar til staðnæmst var við neyðarskýli sem stendur nokkuð norðan við Línuveg á Kaldadal. Þar var gróðurfari gefinn sérstakur gaumur. Haldið var áfram norðureftir og allt þar til komið var á mótis við Leirárhöfða. Horft var til austurs yfir það svæði sem gerð er krafa til að teljist eignarland og afréttur eigenda lögbýla í Þingvallahreppi. Snúið var við og haldið suður að Svartagili þar sem kröfulína ríkisins var skoðuð skv. ábendingum lögmans ríkisins. Loks var haldið aftur að Hótel Valhöll á Þingvöllum.

4.5. Skýrslutökur

Við aðalmeðferð málsins gaf skýrslu Ragnar Jónsson oddviti Þingvallahrepps.

Hann skýrði svo frá að ekki væri rekið fé á Þingvallaafrétt og hafi ekki verið gert um skeið. Fé hafi þó verið flutt á þetta svæði frá Mjóanesi og Miðfelli. Það fari þó ekki hjá því að þangað slæðist eitthvert fé. Búendur í hreppnum séu fjallskilaskyldir og þetta svæði sé smalað sem fjallskilaland. Hann tók fram að girt væri milli Þingvallaafréttar og afréttar Borgfirðinga. Hann sagði að eyðijörðin Selkot væri í eigu hreppsins en hefði ekki verið lögð til afréttar. Jarðirnar vestan Þingvalla rækju fé sitt í heimaland viðkomandi jarða.

5. STAÐHÆTTIR OG GRÓÐURFAR¹

5.1. Land- og jarðfræðilegar aðstæður

Landfræðilegar aðstæður, og þar með einnig gróðurfarsleg skilyrði, eru mjög breytileg á kröfuvæði ríkisins í Þingvallahreppi. Syðri hlutinn er fjalllendur; Búrfell (782 m), Botnssúlur (1095 m), Gagnheiði (um 400 m), Ármannsfell (766 m) og Lágafell og Gafell (538 og 532 m). Á vesturmörkunum er síðan Kvígindisfell (786 m). Vestar og norðar er Fanntófell (901 m). Þessi fjöll og fell eru mynduð úr móbergi.

Að öðru leyti er svæðið að mestu háslétta. Norðan Ármannsfells og Lágafells er land í um 200 m en síðan hækkar það mjög ört eða í nær 600 m er kemur að norðurmörkum svæðisins austan Hróðurkarla. Skjaldbreiðarhraun sem rann eftir síðustu ísöld, fyrir meira en 9000 árum, myndar berggrunn mikils hluta þessarar hásléttu. Á nyrsta hluta svæðisins norður að Fanntófelli er berggrunnurinn myndaður úr grágrýti, setlögum og móbergi.

Þessi breytileiki í berggrunni, landslagi og hæð svæðisins skapar skilyrði fyrir breytilegt og

¹ Kaflar 5.1-5.3 eru byggðir á skýrslu Ingva Þorsteinssonar, ráðgjafa óbyggðanefndar á sviði náttúrufræði, sbr. skjal nr. 128.

fjölbreytt gróðurfar. Yfirborð landsins á hraununum er hriplekt, grunnvatnsstaða lág og jarðvegur mjög þurr og honum er hætt við uppblæstri. Fjalllendið á vestur- og suðvesturhluta svæðisins er raklendara, þar er mikil úrkoma og snjóþyngsli sem eru gróðri hagstæð. Þar eru gróðurskilyrði því að jafnaði betri nema þar sem hæð fjalla er yfir gróðurmörkum.

5.2. Áætlað gróðurfar um landnám og síðari þróun þess

Eftir hæð landsins yfir sjávarmáli má skipta Íslandi í þrjú gróðurbelti en þó án skarpra skila: Láglandisbelti að 100-150 m hæð, hliðabelti að 300-400 m hæð og fjallbelti ofan þeirra hæðarmarka.¹ Kröfussvæði ríkisins í Þingvallahreppi er nánast allt í efri beltunum tveimur.

Loftslag fyrir og um landnám var hlýrra en það hefur að jafnaði verið síðan og jöklar hafa því verið minni en nú. Talið er að um landnám hafi mikill hluti kröfussvæðisins verið þakinn nokkuð samfelldum gróðri allt upp í 400-500 m hæð en þar ofan við, upp að 700-800 m hæð, hafi verið slitróttur bersvæðisgróður.² Efstu og bröttustu hlutar hæstu framangreindra fjalla á suðurhluta svæðisins hafa verið ógrónir.

Ætla má að við upphaf landnáms hafi birkiskógur eða kjarr að jafnaði teygst sig upp undir 400 m hæð þar sem önnur náttúrufarsleg skilyrði, eins og mikill snjóþungi og skjólleysi, hafa ekki staðið trjávexti fyrir þrifum. Örnefni og skógarleifar bera þess merki. Eftir því sem ofar dró í hliðabeltinu hefur skógurinn orðið lágvaxnari og gisnari og ofan skógarmarkanna tók við víðir, lyng og ýmsar harðgerar jurtir. Í fjallbeltinu var mosagróður, fléttur og snjóðældagróður ríkjandi og loks tók við bersvæðisgróður á því landi sem í daglegu tali er nefnt ógróið.

Sá gróður, sem hér var um landnám, var afar viðkvæmur vegna þess að hann hafði þróast ósnortinn af beit. Ætla má að gróður hafi tekið að breytast fljótlega eftir að landnám hófst, vegna kólnandi loftslags sem stóð yfir til loka 19. aldar, búsetunnar og eldgosa. Þá hafa breytingar á vatnsstöðu uppi við jökul leyst úr læðingi mikið magn jarðefna sem borist hafa yfir landið og spillt því.

Skógurinn lét fyrst undan síga og það hafði í för með sér mikla rýrnun landgæða, bæði vegna fjölbættra nytja af honum, verndar sem hann veitti jarðvegi og gróðri og vegna þeirrar frjósemi sem birkiskógur viðheldur í jarðvegi. Í kjölfar eyðingar skóganna og rýrnunar annars gróðurs fylgdi mikil gróður- og jarðvegseyðing af völdum vatns og vinda sem enn hefur ekki tekist að stöðva.

Þessi gróðurbreyting og rýrnun hefur verið mishröð eftir árferði, staðháttum og viðkvæmni landsins og enginn kann full skil á hraða þess ferlis. Sem dæmi um það svæði sem hér er fjallað um, segir í Jarðabók þeirra Árna Magnússonar og Páls Vidalíns: „Afrjett hefur til forna brúkuð verið í Skjaldbreiðarhrauni ... en nú yfir 40 ár hefur þángað ei rekið verið, lagðist það af vegna þess að þaðan voru slæmar heimtur, svo er nú og landið þar mjög blásið og liggur undir snjóum langt fram á sumur.“³ Í umsögn um Þingvallajörðina kemur það sama fram um Skjaldbreiðarhraun, en þar segir einnig: „...lætur nú presturinn brúka fyrir afrjett Ármannsfell, Kvíndisfell og Gagnheiði. Fjallhagar eru svo að kalla óþrjótandi“.⁴ Hér kemur fram það sem að framan var sagt um góð gróðurskilyrði á suðvestur- og vesturhluta svæðisins sem ekki síst á rætur að rekja til úrkomu og hagstæðra snjóalaga.

5.3. Núverandi gróðurfar

Gróður svæðisins hefur rýrnað mikið bæði að flatarmáli og gæðum frá landnámi til þessa dags, bæði af náttúrunnar og manna völdum eins og áður var getið. Á svæðinu hefur einnig verið gríðarlegur sandburður frá Langjökli til suðurs sem skilið hefur eftir breiða, gróðurlausa sandtungu eftir

1 Steindór Steindórsson, 1964: *Gróður á Íslandi*. Reykjavík, Almenna bókafélagið.

2 Eyþór Einarsson og Einar Gíslason, 2000. Handrit að korti Náttúrufræðistofnunar Íslands (1:500 000). Hugmynd um gróðurfar á Íslandi við landnám.

3 *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vidalíns*. 2. b. Kaupmannahöfn 1918-1921. S. 359-360.

4 *Jarðabók Árna og Páls* 2, s. 365.

svæðinu endilöngu allt suður til Sandkluftavatns. Að hluta liggur hún yfir Skjaldbreiðarhraun. Úr þessum mikla sandskafli hefur borist sandur inn á aðliggjandi gróðurlendi sem hefur skemmt þau og eytt. Ekki er unnt að segja hvenær þessi sandburður hófst, en eyðingarafli hans gætir enn í allmiklum mæli, svo og sandburðar suður yfir Þingvallasvæðið í þurri norðanátt. Við breyttar, versnandi aðstæður gæti virkni þessarar sandleiðar aukist frá því sem nú er.

Aðeins um þriðjungur kröfufsvæðisins er nú þakinn gróðri. Mestur hluti hans er á suðvestur- og vesturhluta þess, þ. á m. á Gagnheiðinni og allt norður fyrir Brunnavatn, vestan Kaldadalsvegjar. Þá er og samfelldur gróður á Ormavöllum, Tröllhálsi og í Víðikerjum austan vegarins.

Á þessu svæði er fyrst og fremst um að ræða lyng- og mosagróður og fjölbreytilegan, gróskumikinn snjóðældagróður. Votlendisgróður, þ.e. mýrar og flóar, eru á við og dreif á þessum hluta svæðisins, og er stærsta samfellda votlendisgróðurlendið austan og norðan Brunnavatns. Öll þessi gróðurlendi, nema þynnsti mosagróðurinn, eru á þykkum jarðvegi.

Austan sandtungunnar, sem áður er getið, teygir gróðurlendi Skjaldbreiðar sig inn á svæðið suður að Lágafelli. Þar er um að ræða lyng- og mosagróður. Í neðanverðum hlíðum Ármannsfells og Lágafells vex birkikjarr. Sunnan Meyjarsætis er Hofmannafliót, vel gróið graslendi og þar suður af, að kröfulínu ríkisins, er vel gróið hraun með birkikjari og mosagróðri. Austan Lágafells er einnig vel gróið hraun með mosa- og lynggróðri.

Á hinum litla, nyrsta hluta kröfufsvæðisins, sem skilgreindur er sem afréttur, er mjög lítil gróðurþekja, aðeins rýr, dreifður mosagróður.

Langflest þeirra gróðurlenda sem hér hafa verið nefnd eru leifar hinna fornu gróðurlenda, en þau hafa, eins og áður er greint frá, tekið miklum stakkaskiptum, bæði hvað varðar útbreiðslu, tegundir plantna og uppskerugetu. Á svæðinu er lítið um náttúrulegar nýgræður á landi sem orðið hefur örfoka, en nokkurn árangur má sjá af landgræðslustarfi þótt þar hafi verið við ramman reip að draga vegna hreyfingar sands og hins þurra jarðvegs.

Í heild verður að telja ástand jarðvegs á kröfufsvæðinu slæmt. Í því mati vegur þyngst hið víðáttumikla sandsvæði, sem teygir sig frá Langjökli til Sandkluftavatns, og auðnir sem þekja víðáttumikil svæði. Í gróðurlendum á suður- og suðvesturhluta svæðisins er víða mikið jarðvegsrof.

5.4. Friðlýst land og náttúruminjar

Innan þess svæðis sem hér er til umfjöllunar eru á náttúruminjasrá eftirfarandi svæði að meira eða minna leyti, sbr. nánari skilgreiningu þar: „Skjaldbreiður“, og „Þingvellir og Þingvallavatn“. Þessi landsvæði njóta verndar samkvæmt lögum um náttúruvernd, nr. 44/1999. Auk þess gilda sérstök lög um friðun Þingvalla, nr. 59/1928, sjá nánar í kafla 6.5.

6. SAGA JARÐA OG AFRÉTTARNOTA

Hér verður í fyrstu greint frá elstu ritheimildum um landnám og búsetu á því svæði sem til meðferðar er og síðan rakin saga afréttarnota í Þingvallasveit eins langt aftur og heimildir leyfa. Að lokum verður í stórum dráttum gerð grein fyrir sögu afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar á þeim jörðum sem tilgreindar eru í málinu.

6.1. Landnám og upphaf búsetu

Í Sturlubók og Hauksbók Landnámu segir m.a. um Ingólf Arnarson:

Ingólfr fór um vart ofan um heiði; hann tók sér bústað þar sem öndvegissúlur hans höfðu á land komit;

1 Sjá skjal nr. 149.

hann bjó í Reykjavík; þar eru enn öndugissúlur þær í eldhúsi. En Ingólfr nam land milli Qlfúsar ok Hvalfjarðar fyrir utan Brynjudalsá, milli ok Øxarár, ok qll nes út.¹

Í Hauksbók er frásögnin lítið eitt frábrugðin í lokin. Í stað orðanna „milli ok Øxarár, ok qll nes út“ stendur „ok millim Hrannagioll [nes út]“.² Hér mun vera misritun fyrir „millim Hramnagjár qll [nes út]“. Farvegur Øxarár á tíma landnámsins er talinn hafa legið miðja vega milli Almannagjár og Brúsastaða, síðan skammt fyrir austan Kárastaðatún og loks út í Þingvallavatn skammt fyrir austan Skálabrekku.³ Eftir frásögn Sturlubókar að dæma hefur landnám Ingólfs því náð að Øxará en ekki yfir vellina þar fyrir austan nema rétt sé frá því greint í Hauksbók að austurmörkin hafi verið Hrafnagjá. „Hrannagjá“ (eða „Hramnagjá“) gæti þó verið misritun fyrir „Hvannagjá“ en úr því verður ekki skorið.⁴ Ólafur Lárusson kvað líklegt að milli landnáms Ingólfs Arnarsonar og Ketilbjarnar gamla í Grimsnesi, sem nam land vestur að Lyngdalsheiði og Hrafnabjargarhálsi, hefði í fyrstu verið almenningur sem enginn taldi sér til eignar.⁵

Nokkrar líkur benda til að búseta hafi snemma hafist á völlum austan Øxarár. Í 3. kafla Íslendingabókar skýrir Ari fróði svo frá að maður nokkur, er nefndur var Þórir kroppinskeggi, hafi gerst sekur um þræls morð eða leysings. Hann átti land í Bláskógum. Það varð síðan allsherjafé, „en þat lögðu landsmenn til alþingis neyzlu. Af því es þar almenning at víða til alþingis í skógum ok á heiðum hagi til hrossahafnar“. Jakob Benediktsson taldi að Bláskógar hefðu táknað svæðið norðan, vestan og sunnan Þingvallavats og að Þórir hefði búið á jörð þeirri sem síðan var kölluð Þingvöllur.⁶ Af orðum Íslendingabókar verður ekki ótvírætt sú ályktun dregin að allt land Þóris kroppinskeggja með gögnum og gæðum hafi verið gert að allsherjafé heldur getur einnig falist í þeim að þingmönnum hafi verið heimilt að nýta skóg og hagbeitarland bótalaust. Björn Þorsteinsson virðist a.m.k. ekki hafa verið í vafa um að Bláskógar og síðar Þingvellir (-völlur)⁷ hafi verið mikið land og í einkaeign á miðöldum.⁸

Einar Arnórsson var einnig þeirrar skoðunar að land Þóris hefði verið á milli Almannagjár og Hrafnagjár. Bláskógaheiði hefði hins vegar náð yfir hálendið milli Borgarfjarðar og hraunsins vestanvert við Skjaldbreið að því er virtist sunnan undir Oki og suður um Hallbjarnarvörður eða jafnvel suður undir Kvígindisfell.⁹

Fleiri menn en Þórir kroppinskeggi voru kenndir við Bláskóga. Einn þeirra var Grímekell goði, sonur Bjarnar gullbera sem nam Reykjardal syðri (Lundarreykjadal) í Borgarfirði.¹⁰ Í Harðar sögu og Hólmverja er Grímekell sagður hafa búið að Ölfusvatni en það er eldra nafn á Þingvallavatni. Fyrsti nafngreindi maðurinn sem vitað er með vissu að búið hafi á jörðinni Þingvelli með því nafni, var hins vegar Brandur Þórisson og er þá komið fram undir 1200.¹¹ Skömmu síðar bjó á Þingvöllum Guðmundur Ámundason gríss, allsherjargoði og höfðingi mikill.

1 *Landnámabók*, 1986. Íslensk fornrit. 1. b. Jakob Benediktsson gaf út. Reykjavík. S. 45.

2 *Landnámabók* 1986, s. 45 (9. nmgr.).

3 Haraldur Matthíasson, 1982: *Landið og landnáma*. 2. b. Reykjavík. S. 505. Sbr. Einar Arnórsson, 1950: *Árnesþing á landnáms- og söguöld*. (Árnesinga saga II. Ritstj. Guðni Jónsson.) Reykjavík. S. 122.

4 Einar Arnórsson 1950, s. 194-195.

5 Ólafur Lárusson, 1930: „Alþingi og Þingvellir.“ *Árbók Ferðafélags Íslands*. S. 4.

6 *Íslendingabók*, 1986. Íslensk fornrit. 1. b. Jakob Benediktsson gaf út. Reykjavík. S. 8 (2. nmgr.). Almenningar vestri, vestan Kjaransvíkur, eru annað dæmi um að sektarfé hafi verið gert að almenningum (sbr. *Landnámabók* 1986, s. 154).

7 Nafnið var fyrrum notað í eintölu um þingstaðinn og jörðina en síðar hvarf r í eignarfalli Þingvalla í samsetningum og fleirtölumynd nafnsins varð mönnum tóm (Björn Þorsteinsson, 1986: *Þingvallabókin. Handbók um helgistað þjóðarinnar*. Reykjavík. S. 60).

8 Sbr. Björn Þorsteinsson 1986, s. 61-62.

9 Einar Arnórsson 1950, s. 211, sbr. 206. Matthías Þórðarson, 1945: *Þingvöllur. Alþingisstaðurinn forni*. Reykjavík. S. 54-55.

10 *Landnámabók* 1986, s. 72.

11 Einar Arnórsson 1950, s. 208-209.

Rétt er að geta þess að í Ölkofra sögu, sem á að hafa gerst nokkru eftir aldamótin 1000, kemur fram að Þórhallur ölkofri hafi búið „í Bláskógum á Þórhallastöðum“.¹ Þar er ekki minnst á allsherj-arfé til alþingisneyslu en samkvæmt sögunni áttu sex goðorðsmenn skóg, svonefndan Goðaskóg, sem var að því er virðist milli Hrafnabjarga og Ármannsfells og höfðu þeir keypt hann til þess að hafa til nytja sér á þingi. Ölkofra saga er skopleikur og háðsádeila og ekki talin á nokkurn hátt trúverðug heimild.²

Því hefur verið haldið fram að alþingi hafi verið valinn staður á Þingvelli við Öxará af því að hann lá vel við samgöngum úr helstu héruðum sunnan, vestan og norðan lands.³ Enn lifa örnefni sem minna á fornar samgönguleiðir til Þingvalla. Norðlingavegur (eða Norðlendingavegur) nefndist þjóðleið þeirra sem komu úr Vestfirðingafjórðungi og Norðlendingafjórðungi vestan-verðum. Hún lá milli Oks og Geitlandsjökuls og tengdist leið Borgfirðinga. Vegurinn upp úr Lundarreykjadal, um Uxahryggi, kom inn á Norðlingaveg þar sem nefnt er í Sæluhúsum á Bláskógaheiði, um 22 km fyrir norðaustan Þingvöll en úr Reykholtaldal lá leið Borgfirðinga fyrir Ok og tengdist aðalveginum nokkru fyrir norðan Brunna.

Úr Eyjafirði fóru þingmenn Vatnahjallaveg í Kjalhraun, vestan undir Hofsjökli, og þaðan Kjalveg til Haukadals en á Þingvöll var síðan riðið um Hellisskarð og Hlöðuvelli, Eyfirðingaveg, um Goðaskarð og á Hofmannaflöt. Þaðan lá leiðin síðan niður á Þingvöll.⁴

Á síðari á öldum voru sagnir um að á þessu svæði hefði snemma myndast byggð. Um þetta ritaði Árni Magnússon eftirfarandi athugasemd í byrjun 18. aldar: „Byggð í kringum Skjaldbreið, byggð fram úr Lundarreykjadal, meinast eyðst hafa í plágu.“⁵ Um landnám í Lundarreykjadal er það eitt vitað, sem áður er dregið á, að Björn gullberi hafi numið „Reykjardal enn syðra ok bjó á Gullberastöðum“⁶ Ekki er þar minnst á byggð fram úr dalnum.

Í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns eru höfð eftir munnmæli um að fyrr á tíð hafi verið fjölmennari byggð í Þingvallasveit: „Sagt er að fyrir pláguna stóru hafi í allri Þingvallnasveit verið 50 býli, og að Hrafnabjörg hafi þá staðið í miðri sveit.“⁷ Flest þeirra virðast hafa verið á láglandi eða við jaðar þess en þó er rétt að nefna þrjú býli sem fjær lágu, Ólafsvelli, Eiríksstaði og Fífilsvelli. Í sóknalýsingu séra Björns Pálssonar frá 1840 er sérstakur kafli um eyðibýli. Þar nefnir hann m.a. Ólafsvelli sem eiga að hafa verið „í Klukkuskarði, milli Skjaldbreiðar og Tindaskaga“. Hann tekur þó fram að engar rústir hafi fundist eftir þetta býli.⁸ Í Bárðar sögu Snæfellsáss er getið um mann sem Eiríkur hét og bjó „í Skjaldbreið á Eiríksstöðum“. Í Ármanns sögu er hann nefndur „Eiríkur á Eiríksstöðum undir Skjaldbreið“. Þar og í Atla sögu Ótryggssonar eru einnig sögð deili á Ólafi nokkrum á Fífilsvöllum.⁹ Í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns eru Eiríksstaðir sagðir hafa verið „fyrir norðan Mjóafelli [!] á milli og Skjaldbreiðar“.¹⁰ Pétur J. Jóhannsson frá

1 Þórhallastaðir voru fyrir löngu komnir í eyði þegar Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns fyrir Þingvallasveit var gerð 1711. Talið er að Þórhallastaðir, einnig nefndir Ölkofrastaðir, hafi verið skammt fyrir austan Skógarkot (sbr. *Árnessýsla. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839-1843 og lýsing Ölfushrepps anno 1703 eftir Hálfdan Jónsson*. Svavar Sigmundsson sá um útgáfuna. Reykjavík 1979. S. 186).

2 Vésteinn Ólason o.fl., 1993: *Íslensk bókmenntasaga*. 2. b. Reykjavík. S. 120.

3 Björn Þorsteinsson og Bergsteinn Jónsson, 1991: *Íslandssaga til okkar daga*. Reykjavík. S. 33.

4 Matthías Þórðarson 1945, s. 93-94.

5 Árni Magnússon, 1955: „Chorographica Islandica.“ *Safn til sögu Íslands og íslenzkra bókmennta*. Annar flokkur, I.2. Reykjavík. S. 45.

6 *Landnámabók* 1986, s. 72. Í Þórðarabók Landnámu segir að Björn hafi numið Reykjardal syðri „frá Grímsá ok til Flókadalsár“.

7 *Jarðabók Árna og Páls* 2, s. 363.

8 *Árnessýsla* 1979, s. 192.

9 *Íslendinga sögur*. 3. b. Guðni Jónsson bjó til prentunar. (Bárðar saga Snæfellsáss.) [Reykjavík] 1953. S. 318. *Íslendinga sögur*. 12. b. Guðni Jónsson bjó til prentunar. (Ármanns saga.) [Reykjavík] 1953. S. 440, 445. *Íslendinga sögur*. 4. b. Guðni Jónsson bjó til prentunar. (Atla saga Ótryggssonar.) [Reykjavík] 1953. 470.

10 *Jarðabók Árna og Páls* 2, s. 363.

Skógarkoti, sem ritað hefur um örnefni í Þingvallasveit, telur að í Jarðabókinni sé átt við svæðið milli Skjaldbreiðar og Gatfells, „sem er innsti hluti Innra-Mjóafells og þar tengt Lágafelli“.¹ Á öðrum stað setur hann fram þá tilgátu að Eiríksstaðir hafi verið „norðvestan í rótum Skjaldbreiðar, nálægt svokallaðri Breiðarfloð“.² Fífilvelli (Fífilsvelli) taldi hann hins vegar hafa verið „norðaustan við Skjaldbreið við hina fornu leið, sem lá milli uppsveita Borgarfjarðar og Biskupstungna og um Hlöðuvelli og Helluskarð og heitir Skessubásaleið“.³ Um sögur þær, sem hér er vitnað til, er það að segja að þær geta ekki talist mjög trúverðugar. Elst þeirra er Bárðar saga Snæfellsáss, rituð á fyrri hluta 14. aldar, en Ármanns saga er talin rituð á síðari hluta 18. aldar og Atla saga Ótryggssonar mun varla yngri en frá því um 1800.⁴

6.2. Afréttarnot jarða í Þingvallahreppi

Í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns (1711) kemur fram að landsvæðið umhverfis Skjaldbreið var nýtt sem afréttur jarða í Þingvallasveit. Um kirkjustaðinn Þingvelli segir m.a.:

Afrjett hefur staðurinn átt á Skjaldbreiðarhrauni, en hefur ekki brúkaður verið yfir 40 ár, lætur nú presturinn brúka fyrir afrjett Ármannsfell, Kvíndisfell og Gagnheiði.⁵

Svipuð lýsing er á afréttinum þegar greint er frá jörðinni Miðfelli í Þingvallasveit:

Afrjett hefur til forna brúkuð verið í Skjaldbreiðarhrauni og meinast allur þessi hreppur eigi afrjettinn saman við Grímsnesinga, en nú yfir 40 ár hefur þangað ei rekið verið, lagðist það af vegna þess að þaðan voru slæmar heimtur, svo er nú og landið þar mjög blásið og liggur undir snjóum langt fram á sumur.⁶

Í frásögn þessari er staðhæft að Grímsnesingar hafi einnig átt afrétt í Skjaldbreiðarhrauni. Um þetta má lesa nánar í lýsingu Jarðabókarinnar á jörðum í Grímsnesi:

Afrjett á jörðin [þ.e. Efstidalur] ásamt öllum Grímsnesingum norður og vestur á fjöllum kringum Skjaldbreið, og var þá síður að reka þangað sem heitir Lambahraun. Sá afrjettur er nú aflagður fyrir nær því 40 árum; síðan ganga lömb í búfjárhögum, sem til fjalls vita, og með því jörðin á mikið land til fjalls, þiggja stundum fleiri, stundum færri, sumarhaga fyrir lömb sín af ábúandanum fyrir einhvorn góðvilja eftir því sem um semur.³⁵

Séra Björn Pálsson, prestur á Þingvöllum, gerði svofellda grein fyrir afrétti jarða í sókninni 1840:

Afréttur fyrir Grafnings- og Ölvesmenn, sem rétta saman, er í fjöllum milli Grafnings og Ölves, þegar kemur vestur fyrir Hrómundartind, og það vestur á Mosfellsheiði. Fyrir norðan Sútur, Ármannsfell og Lágafell og suður af Skjaldbreið er afréttur fyrir Þingvallasókn, sem tilheyrir Þingvallaprestakalli og brúkast leigulaust. Fáeinir úr Grímsnesi reka þangað. Réttir eru haldnar þriðjudag í 21tu viku

1 Pétur J. Jóhannsson: *Þingvallabankar & lýsing eyðibýla ásamt örnefnaskrá*. [Fjölrit án útgst. og árs.] S. XXII.

2 *Sunnlenskar byggðir*: 3. b. *Laugardalur, Grímsnes, Þingvallasveit, Grafningur, Ölful, Hveragerði og Selvogur*. Búnaðarsamband Suðurlands, 1983. S. 181.

3 *Þingvallabankar* ..., S. XXIII.

4 *Íslendinga sögur* 3, s. VIII. *Íslendinga sögur* 4, s. X. *Íslendinga sögur* 12, s. XIII-XIV.

5 *Jarðabók Árna og Páls* 2, s. 365.

6 *Jarðabók Árna og Páls* 2, s. 359-360.

7 *Jarðabók Árna og Páls* 2, s. 313, sbr. einnig s. 368, 369, 373.

sumars í Almannagjá, kippkorn fyrir norðan Þingvelli, sóttar af sóknarmönnum. Kjósar- og Mosfellsveitarmenn og Grímsnesingar vitja þangað einnig marka sinna.¹

Að sögn séra Björns Pálssonar var afréttur Þingvallasóknar nýttur leigulaust. Séra Jón Bachmann segir hins vegar í lýsingu sinni á Klausturhóla- og Búrfellssóknum sama ár að fáeinir sóknarmanna sinna kaupí upprekstur í Þingvallasveitarafrétti.² Af heimildum síðar á öldinni má hins vegar ráða að Grímsnesingar hafi greitt toll fyrir upprekstur á Þingvallaafrétt, þó eigi fyrir en eftir gerð landamerkjabréfs Þingvalla 1886 og a.m.k. fram til ársins 1893.³

Guðbjörn Einarsson hreppstjóri lýsti landamörkum afréttar Þingvallahrepps árið 1978:

Milli Kjósahrepps og Þingvallahrepps: Um há Kjöl í Botnssúlur. Milli Þingvallahrepps og Borgarfjarðar: Úr Botnssúlum í Kvígindisfell; þaðan í Fanntófell; úr Fanntófelli í vestasta Hróðurkarl. Milli Þingvallahrepps og Grímsneshrepps: Úr Hróðurkörlum í hæsta tind Gatfells; úr Gatfelli í Prestastíg á Hlíðargjá. Síðan ráða mörkum landamerki heimalanda, fyrst Gjábakka og síðan Miðfells í Þingvallavatn.⁴

Loks skal hér tekið upp það sem stendur í fjallskilasamþykkt fyrir Árnessýslu austan vatna, nr. 408/1996:

Þeir eiga afrétti sem að fornu hafa átt. Er hér fyrst nefndur sá hluti afréttar Þingvallahrepps sem liggur austan Þingvallavatns, þjóðgarðsins og sauðfjárnagirðingar sem liggur í Þórisjökul við Hróðurkarla.⁵

Af þessum lýsingum má ráða að afréttarnot jarða í Þingvallahreppi hafi verið innan merkja Þingvallakirkjulands (sbr. kafla 6.5.) og svæðið stundum nefnt Þingvallaafréttur.

Á afréttina þrjá, Þingvellinga, Grímsnesinga og Laugdælinga, var farið í leitir um líkt leyti. Áður en þær hófust sendi hreppsnefnd út fjallseðil en þar mátti sjá niðurlýsningu fjallskila á fjáreigendur. Þessu lýsir Böðvar Magnússon nánar í ritinu *Göngum og réttum*:

Á afrétt Laugdælinga var farið laugardaginn í 22. viku sumars af 12 mönnum. Var farið fyrsta daginn á Hlöðuvelli og tjaldað þar. Strax og sauðljóst var morguninn eftir, var farið inn að Jökli og smalað þann dag allan og gist í byggð um nóttina. Á mánudaginn var svo farið á Vesturfjallið og í Lyngdalsheiði og öllu safnað saman á Laugarvatnsvöllum og rekið þar saman við safn Grímsnesinga, sem þeir komu með innan af sínum afrétti. Var þessu safni öllu réttað í gerði, sem mun hafa tekið allt að 20 þúsund fjár.

Grímsnesingar fóru að heiman föstudaginn í 22. viku sumars. Var liði þeirra skipt í tvær leitir, Austurleit og Vesturleit. Náttstaðir voru í Austurleit efstu bæir í Laugardal, Fífilvellir og „undir Kerlingu“ sunnan undir Skjaldbreið, svo síðast á Laugarvatnsvöllum. En í Vesturleit við Gatfell, á Söðulhávöllum og síðast Laugarvatnsvöllum. Í hvorri þessari leit voru vanalega 12 menn. ...

1 *Árnessýsla* 1979, s. 182-183.

2 *Árnessýsla* 1979, s. 166.

3 Sbr. skjal nr. 163.

4 Skjal nr. 41. Þess má geta að Böðvar Magnússon á Laugarvatni lýsti vesturmörkum Grímsnesafréttar úr norðurhorni Gatfells í „Fantafelli“, þ.e. Fanntófell. Trúlega hefur hann þar fremur átt við leitamörk Grímsnesinga en landamerki afréttarinnar (sbr. *Göngur og réttir*. 2. b. Bragi Sigurjónsson bjó til prentunar. Önnur prentun aukin og endurbætt. Akureyri 1984. S. 252-253).

5 Skjal nr. 121 (14).

Á Þingvallafrétt mundu hafa farið oftast 10 menn. Þeir smöluðu laugardaginn og sunnudaginn, og réttuðu á mánudaginn í 22. viku sumars.

Þótt hvergi sé langt til afréttar úr þessum hreppum, voru leitirnar allmannfrekar í það heila, eða farnar tylftir, 48 menn, enda svæðið breitt, sem allt varð að smala jafnhliða, eða austan frá Hagafelli og vestur á Mosfellsheiði.¹

Til samanburðar er rétt að birta það sem haft er eftir Jóhanni Kristjánssyni frá Skógarkoti um Vesturleit Þingvellinga:

Úr Djúpagili við Þingvallavatn í há-Sveinahlíð. Þaðan í Klofningatjarnir, úr þeim í gamla sæluhúsið á Mosfellsheiði, þaðan um Litla-Sauðafell í Rjúpnagilsbotna, þaðan um Tjarnhóla um Stóra-Sauðafell í Sýsluhólma í Laxá (sem fellur úr Stíflisdalsvatni), þaðan í Steinkirkju um há-Kjöl í suðurenda Myrkavatns, þaðan í Háusúlu, sem er syðst af Botnssúlum.²

Gunnar Þórisson frá Fellsenda gefur svofellda lýsingu á smölnun upprekstrarlandsins:

Afréttur er enginn. Allt land er eignarland jarðanna og „Fjallið“, sem svo er nefnt af heimamönnum, er eign Þingvalla. Vesturleitinn byrjaði að smala Mosfellsheiði og vaktaði féð á tanganum milli Kjálkár og Stíflisdalsvatns við Álftabakka. ... Daginn eftir var Vesturfjallið smalað og rekið til réttar. Austurleitinn byrjaði á laugardegi og smalaði inneftir. Seinni daginn var smalað fyrir innan fjöll. ... Meðan engar hömlur voru á samgangi sauðfjár var oft margt fé í Þingvallarétt, einkum úr Grímsnesi. Einnig var þó nokkuð af fé úr Borgarfirði, Kjós og vestan yfir Heiði.³

Á síðari árum hefur sauðfé fækkað mjög í Þingvallasveit og er nú svo komið að ekki er lengur rekið á fjall heldur gengur féð frjálst um þetta svæði. Engu að síður er allt Þingvallalandið smalað eins og áður og fjallskil gerð.⁴

6.3. Gjábakki

Gjábakki var eign Skálholtskirkju samkvæmt jarðabók 1597.⁵ Jörðin var einungis metin á 5 hundruð í jarðabók 1695.⁶ Þegar Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns um Þingvallasveit var gerð 1711 hafði Gjábakki legið í eyði um fimm ára skeið, „en var þar fyrir bygður hjer um 50 ára tíð, var í fyrstu bygður upp úr eyðibýli, og vita menn ei um hvað mörg ár hann hafði þess í milli í eyði legið.“⁷ Gjábakki var seldur á uppboði Skálholtsjarða í lok 18. aldar og komst þá í einkaeigu.⁸ Í Jarðatali Johnsens frá 1847 er Gjábakki talinn 6 hundruð að dýrleika en 9,9 hundruð í Nýrri jarðabók 1861.⁹

Landamerkjabréf Gjábakka var undirritað 10. maí 1890 og samþykkt vegna Þingvallatorfunnar,

1 *Göngur og réttir* 2, s. 253-254.

2 *Göngur og réttir* 2, s. 253 (nmgr.).

3 *Sunnlenskar byggðir* 3, s. 205.

4 Ragnar Jónsson, oddviti Þingvallahrepps, í skýrslutöku 14. júní 2000.

5 *Kirkjueignir á Íslandi 1597-1984*. II. Skrár. Kirkjueignanefnd, október 1992. S. 99.

6 Björn Lárússon 1967: *The Old Icelandic Land Registers*. Lundi. S.116.

7 *Jarðabók Árna og Páls* 2, s. 362.

8 *Kirkjueignir á Íslandi* 2, s. 99.

9 *Jarðatal á Íslandi, með brauðalýsingum, fólkstölu í hreppum og prestaköllum, ágripi úr búnaðartöflum 1835-1845, og skýrslum um sölu þjóðjarða á landinu*. Gefið út af J. Johnsen. Kaupmannahöfn 1847. S. 73. *Ný jarðabók fyrir Ísland, samín eftir tilskipun 27. maimánaðar 1848 og allramildilegast staðfest með tilskipun 1. aprílmánaðar 1861*. Kaupmannahöfn. S. 26. Sbr. einnig skjal nr 123 (fasteignamat 1916).

Laugarvatns og Mjóaness. Einnig ritaði undir bréfið Hannes Guðmundsson án þess að jarðar hans væri getið en hann mun þá hafa verið ábúandi í Skógarkoti. Bréfið var þinglesið á manntalsþingi að Þingvöllum 7. júní sama ár. Það er á þessa leið:

Frá Hallstíg á Hrafnagjá í vörðu neðst í Kambsvörðuhrauni, þaðan í Stóra-stein, þaðan í Róthól, þaðan sjónhending í Hamraselshelli, þaðan í Dímon, þaðan í Stórueldborg; þaðan í landsuðurshorn á Hrafnabjörgum, þaðan beint í útnorðurhorn sama fjalls; síðan í vörðu á Hliðarstíg; þaðan í vörðu á Innri-Gaphæð, síðan ráða Hrafnagjáardrög og Hrafnagjá á áðurnefndan Hallstíg. Þessi landamerki eiga að standa um aldur og æfi.¹

Gjábakkalandið hafði áður verið mun minna en lýst er í landamerkjabréfinu því að Laugarvatn átti land út að svonefndum Töglum, kjarrivöxnu svæði með fram veginum suður frá bænum. Einhverntíma fyrir 1890 keypti Eiríkur Grímsson í Gjábakka stórt landsvæði af Magnúsi Magnússyni á Laugarvatni og er lýsingin í landamerkjabréfinu miðuð við þær breytingar sem þá urðu. Ætla má að gerður hafi verið skriflegur kaupsamningur milli eigenda Gjábakka og Laugarvatns en hann hefur ekki fundist þrátt fyrir eftirgrennslan. Hins vegar má hafa nokkurn stuðning af lögfestu Laugarvatns sem lesin var upp á Alþingi 1669:

Eg Sæmundur Árnason í handsöluðu og vottuðu umboði Jóns Árnasonar lögfesti hér í dag hans eignarjörð Laugarvatn, liggjandi í þessari sýslu og Miðdals kirkjusókn, akra og töður, engjar og skóga, holt og haga, vötn og veiðistaði og allar landsnytjar, þær er því landi eiga að fylgja, til þessara takmarka, þar til önnur löglegri með sanni reynist: Í fyrstu millum Laugarvatns og Eyvindartungu ræður litla áin í sínum gamla farveg allt upp yfir Nónhólinn, sem kallaður er Nónhóll frá Laugarvatni, og þaðan í Smalaskála, sem er austan til á Hnúkaheiði, og sjónhending úr þeim Smalaskála og í stóra steininn á Blönduhálsi, og úr þeim steini réttýnis á Þrasaborgir, sem standa hæst suður á heiðinni, og úr þeim Þrasaborgum sjónhending í norðra Driftarendann á þeirri vestustu Driftinni, þaðan sjónhending og í Stelpusteinhellir vestur á hrauninu, þaðan og upp í sandgíginn, sem er í Hrafnabjargarhálsi langt frá Reyðarbarminum. Í öðru lagi millum Laugarvatns og Snorrastaða: Fyrst sjónhending úr Markatanga fyrir austan stóra Hristanga og í Markagilskjafinn. Úr því ræður Markagilið þangað sem helliskútinn er í fjallbrúninni. Í þriðja máta úr fyrrnefndum Markatanga sjónhending fram í Hjálmsstaðaá, þar sem ein fuglstapahrúga er Hjálmsstaðamegin á árbakkanum. Hún stenz á við borgastykkið á Lambhagaholti. Fyrirbýður Jón Árnason hverjum manni sér að nýta eður brúka, nema hans sé lof eður leyfi fyrir. Að vitni lögmanna og lögréttumanna, er orð mín heyra.²

Í lögfestunni kemur fram að Laugarvatn átti land í Stelpusteinhelli sem er samkvæmt örnefnakorti rétt austan við Taglarflöt.

Ef frá eru talin nokkur ár, sem vitað er um að Gjábakki hafi legið í eyði, benda heimildir ekki til annars en að búseta hafi verið þar nokkuð samfelld frá því að jarðarinnar er fyrst getið. Í afsals- og veðmálabókum kemur fram að eftir gerð landamerkjabréfsins og þar til hún var tekin eignarnámi hefur jörðin framselst á hefðbundinn hátt og verið veðsett. Eignarnámið fór fram með afsali 14. maí 1947 með stoð í 3. gr. laga nr. 59/1928. Samkvæmt matsgerð, dags. 28. 1945, og yfirmatsgerð, dags. 15. mars 1946, var í matinu miðað við landamerki jarðarinnar eins og þeim er lýst í greindu landamerkjabréfi.³

1 Skjal nr. 34.

2 *Alþingisbækur Íslands*. 7. b. Reykjavík 1944-1948. S. 153-154.

3 Skjal nr. 147 (a-b).

6.4. Miðfell

Miðfell var eign Skálholtskirkju samkvæmt jarðabók 1597.¹ Það var metið á 6 hundruð og 80 álnir í jarðabók 1695.² Jörðin er ekki metin til dýrleika í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns (1711) enda ekki venja þegar um kirkjueign var að ræða. Miðfell var selt á uppboði stólsjarða í lok 18. aldar og komst þá í einkaeigu.³ Í Jarðatali Johnsens 1847 er Miðfell talið 8 1/3 hundrað að dýrleika en 11,1 hundrað í Nýrri jarðabók 1861.⁴

Landamerkjabréf Miðfells var undirritað 7. september 1883 og samþykkt vegna Kaldárhöfða og Mjóaness. Að auki skrifuðu undir bréfið þrír menn án þess að þær jarðir væru nefndar sem þeir voru fulltrúar fyrir. Þessir menn voru Eiríkur Grímsson sem þá bjó í Gjábakka, Hannes Guðmundsson í Miðfelli og Eyjólfur Eyjólfsson sem mun á þeim tíma hafa verið ábúandi á Laugarvatni. Bréfið var lesið á manntalsþingi að Þingvöllum 7. júní 1890 og er landamerkjum Miðfells þar lýst svo:

1. Að norðvestanverðu, úr vatninu fyrir innan Búðarvík, í Hrafnaklett, af þeim kletti beina stefnu á svokallaðan Hatt, vestan á há-Dagmálafjalli, og svo sem fjallshryggurinn ræður yfir Borgarskarð og Hánorðurfjall niður að rótum fjallsins að norðan.
2. Úr fjallsrótum að norðaustan beina stefnu á há-Róthól, þaðan á Hamraselshelli, þaðan beina stefnu fyrir ofan Driptarenda og í miðborgina á Prasaborgum.
3. Að sunnanverðu frá Þingvallavatni í miðjan Sprænutanga hinn háa, og þaðan beina stefnu í gil það í Driptinni, er Stóraskríða kemur úr, verður þá línan sunnan til við svokallaða Brik, sem er í Miðfellslandi og norðan til við Hraunskigni, sem er í Kaldárhöfðalandi. Svo úr Stóruskríðagili beina stefnu í áðurnefnda Prasaborg.

Þessi framanskráðu landamerki, sem samþykkjast af eigendum og umráðamönnum jarðarinnar Miðfells og allra kringumliggjandi jarða, skulu standa óraskanleg um aldur og æfi.⁵

Heimildir benda ekki til annars en að búseta hafi verið nokkuð samfelld í Miðfelli frá því að jarðarinnar er fyrst getið. Í afsals- og veðmálabókum kemur fram að eftir gerð landamerkjabréfsins hefur jörðin framselst á hefðbundinn hátt og verið veðsett. Á síðari árum hefur hluta jarðarinnar verið breytt í sumarbústaðaland.⁶

6.5. Þingvellir

Á Þingvöllum var reist kirkja fljótlega eftir kristnitöku. Í sögu Ólafs konungs Haraldssonar segir Snorri Sturluson frá því að konungur hafi sent við til kirkjubyggingar á Þingvöllum en ekki er ljóst hvort þá hafi verið þar fyrir önnur kirkja, væntanlega minni, í umsjá bóndans á staðnum.⁷

Vitað er að um 1200 var prestsskyld kirkja á Þingvöllum. Það bendir til að hún hafi þá verið alkirkja með fulla messuskyldu.⁸

Í elsta máldaga Þingvallakirkju, Vilkinsmáldaga, frá 1397 er greint frá eignum hennar í fríðu fê, þ.e. bústofni, einnig kirkjugripum og öðrum umbúnaði til helgihalds. Ekki er vikið að heimalandi kirkjunnar eða eignarhlut hennar í því eins og þó var venja í máldögum þegar um slíkt var að ræða

1 *Kirkjueignir á Íslandi* 2, s. 99.

2 Björn Lárússon 1967, s. 116.

3 *Kirkjueignir á Íslandi* 2, s. 99.

4 *Jarðatal* 1847, s. 73. *Ný jarðabók* 1861, s. 26. Sbr. einnig skjal nr. 123 (fasteignamat 1916).

5 Skjal nr. 23.

6 Sbr. skjöl nr. 24, 27, 145 (a). *Sunnlenkar byggðir* 3, s. 217.

7 Sbr. Matthías Þórðarson 1945, s. 261-271.

8 *Íslenskt fornbréfasafn*. 12. b. Reykjavík 1923-1932. S. 8.

en tekið fram að kirkjan hafi átt 6 hundruð í Brúsastaðajörð.¹ Þingvallakirkja hafði þá sérstöðu á þessum tíma að hún þjónaði þinghaldi landsmanna og hefur því trúlega notið góðs af því fé sem lagt var til alþingisneyslu.

Næst er getið ítarlega um eignir kirkjunnar í máldaga sem kenndur er við Gísla Jónsson biskup í Skálholti og mun vera frá um 1575. Þar er í fyrsta skipti minnst á heimaland kirkjunnar og í beinu framhaldi af því taldar upp aðrar eignir hennar:

Kirkian ä Thijngvulle. ä heimaland alltt med gögnum og gæðum.

Skialldbreid.

Vridaveijde i allre Øxar äa. Silungaveide ad Ölafsdreætti.

Jtem thessar Jarder Bru leigd fyrer c. Kärestader x°. Leigd fyrer x. aura. Heidarbær xv°. leigd fijrer x aura. Stiflisdalur xv°... leigd fijrer iiij ærgildi. ...

Jtem fastaeign xx°.

Lausagötz Lxxx° ...²

Eins og áður er vikið að (sbr. kafla 6.1.) taldi Björn Þorsteinsson að Þingvellir hefðu á miðöldum verið í einkaeign en orðið kirkjustaður og sjálfseignarstofnun líklega seint á 15. öld og þá væntanlega með því að gefa henni heimaland allt með gögnum og gæðum. Í máldaganum er kirkjunni eignað fjallið Skjaldbreið. Óvíst er hvort og þá að hve miklu leyti það hefur verið metið í dýrleika jarðarinnar. Árið 1695 voru Þingvellir taldir 20 hundruð að dýrleika eða sem næst meðaljörð.³ Til samanburðar má geta þess að landmiklar jarðir eins og Skútustaðir og Grænavatn í Þingeyjarsýslu voru taldar 30 hundruð að dýrleika árið 1712.⁴

Við útgáfu Gíslamáldaga í 15. b. Íslensks fornbréfasafns var handritið Lbs. 350, 4to lagt til grundvallar. Inn á saurblað þess handrits hefur Jón Þorkelsson, fyrrv. þjóðskjalavörður, ritað að bókin sé öll með hendi Bjarna prests Gissurarsonar í Þingmúla sem var skrifari Brynjólfs biskups Sveinssonar á þessum tíma (1643) „og er þetta helzta afskriptin, sem til er, af máldagabókum þeirra Vilchins og Gísla (22/11 92.J.Þ.).“

Rétt er að taka fram að orðið „Skialldbreid“ er í handritinu ekki í stakri línu eins og álykta mætti af hinum útgefna texta í Íslensku fornbréfasafni.⁵

Önnur afskrift Gíslamáldaga er AM 261, fol. frá 1642 og er hún, hvað Þingvallakirkju snertir, efnislega samhljóða Lbs. 350, 4to. Loks er að nefna handritið JS. 411, 4to sem skrifað var um 1850 fyrir Jón Sigurðsson. Þar er upphaf máldagans á þessa leið:

Kirkjan á Þingvelli á heimaland allt með gögnum ok gæðum, urriðaveiði i allri Øxará, silúngsveiði at Ölafsdreætti.⁶

Athygli vekur að hér er ekki minnst á Skjaldbreið. Líklegast verður að telja að um glöp sé að ræða nema þá að ekki hafi verið talin ástæða til að nefna Skjaldbreið þegar hér var komið sögu því að nýttar af fjallinu höfðu þá að mestu lagst af.

Nær samhljóða Gíslamáldaga er lýsing Þingvallakirkju í vísitásiubók Brynjólfs biskups Sveinssonar frá 25. apríl 1644.⁷ Tveimur áratugum síðar var sami máldagi færður inn í vísitásiubók

1 *Íslenskt fornbréfasafn*. 4. b. Kaupmannahöfn 1897. S. 93-94.

2 *Íslenskt fornbréfasafn*. 15. b. Reykjavík 1949. S. 644-645 (skjal nr. 116).

3 Björn Lárússon, 1967, s.116. Sbr. orðalagið „Jtem fastaeign xx-c“ í Gíslamáldaga.

4 *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 11. b. Kaupmannahöfn 1943. S. 228, 231.

5 Skjal nr. 154. Sbr. Lbs. 350, 4to, s. 543-544.

6 Skjal nr. 154. Sbr. JS. 411, 4to, s. 68.

7 Skjal nr. 120 (1).

Þórðar biskups Þorlákssonar og enn að nýju í vísitásiubók Jóns biskups Árnasonar 1726 með þeim breytingum í hvort skipti að fleiri jarðir voru eignaðar Þingvallakirkju og leigugjöld önnur.¹

Þá er þess að geta að í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns yfir Þingvallasveit frá árinu 1711 eru taldar upp sjö byggðar jarðir og hjáleigur í eigu Þingvallakirkju en eyðikot í landi Þingvalla voru ekki færri. Eitt þeirra var Múlakot upp undir Ármannsfelli en þar fyrir vestan var hjáleigan Svartagil sem var í byggð á þeim tíma.² Önnur býli voru mun sunnar í Þingvallahrauni.

Árið 1736 gaf amtmaður út álitserð um Þingvelli þar sem hann áréttaði þau ævafornu réttindi þingmanna að nýta sér almenninginn á svæðinu til skógartekju og beitar jafnframt því sem þeim væri heimilt að reisa þar búðir. Orðrétt segir amtmaðurinn, J. H. Lafrentz, í álitserð sinni:

Landstinget blev sadt, ungefehr Ao. 930 :| paa det stæd som det endnu holdes |: det er ved Öxeraae :| efter Laugmand Ulfliots Raad, og alle Landsmænds samtycke, som bevisis af de gamle Islandske Skribentere. Samme Land blev siden til almindeligs Eyendom, men Indbyggerne lagde det til Landstingsmænds nøtte og brug, hvor udover den er een aldminding for landstingsmændene, fornöden brendeveed til Landstinget at hugges udi Skovene, og frie græsgang for deres Hæste paa heedene.³

Tilfni álitserðarinnar var beiðni sóknarprestisins á Þingvöllum um að fá bætur vegna búða- bygginga og annars átroðnings á staðnum.⁴ Ef til vill hefur þessi álitserð amtmanns ráðið nokkru um það að árið 1740 sá presturinn á Þingvöllum, séra Markús Snæbjörnsson, ástæðu til að lögfesta landareign kirkjunnar:

Soknarprestur til Þingvallar og Ulfliotsvatns Kyrkiu Safnada Eg Markus Snæbjörnsson lögfesti hér í Dag mér forlénad kongl. Maj^{sts} Beneficium Þingvelli innann Arness Syslu, til efter skrifadra Takmarka: Á Mjóaness Sidu: i Saudanes fyrer sunnann Arnarfell, þaðann beint uppi Prestsveginn og vestur epter sem hann heldur ad Hrafnagiá, sidann epter endelángri sömu Giá nordur ad Hrafnabjarga Vegi, Enn fyrer nordann vegenn strandlengis efter Fjöllum nordr ad Skialdbreid hvörja eg lögfesti alla itra; þaðann beint i Leirárhöfða og so vestur epter allt þar til vötnum hallar ad Borgarfyrði: það[an] beint yfer ad Steinkyrkiu eda Steinkistu (af sumum kalladri) úr henni i midja þúfuna sem stendr hædst uppa Brattafelli, sidann beint ofann i Holmavad, úr Holmavadi midt yfer um stóra Saudafell, þaðann i Riúpnagil, úr Riúpnagili i Steininn á litla Saudafelli, frá Steini þeim i Sýsluvörður á eystri Moldbreckum, og so þvert yfir i Klofninga, enn úr þeim i Þingvallavatn, epter gilinu milli Heidarbæar og Nesia. Innann þessara Marka lögfesti eg Tödur og Engiar, Skóga Holt og Haga Vötn og Veidistadi, Eggver og allar landsnytiar þær sem þessu Landi eiga ad logum ad fylgia og Kongl Maj^t ei allra- nádukast epter láted hefr Landsþinginu til nytsemða, allt ad ordfullu lögfullu og lögmáli réttu, fyrer- bjóðande hédann af hvörjum manni sér ad nýta tilteked Þingvallar Beneficii land edur i því vinna nema mitt leifi þar til fái. Eg lögfesti og i allann sama Máta Þingvallar kyrkjujörd Sydri Brú i Grimsnesi og allt henni ad lögum tilheyrandi hvört heldur það vera kann epter lögföstum Skiölum edur Lagahefd. Lögfestuna stadfester Nafn mitt med egenn hendi skrifad her ad nedann.⁵

Lögfestan var lesin upp á manntalsþingi að Stóruborg 16. maí 1740 en ekki sjást þess merki í heimildum að hún hafi verið staðfest með dómi.

Í byrjun árs 1832 fékk sýslumaðurinn í Arnessýslu, Þórður Sveinbjörnsson, bréf frá stiftamt-

1 Skjal nr. 162 (b og c).

2 *Jarðabók Árna og Páls* 2, s. 359-375.

3 Matthías Þórðarson 1945, s. 279.

4 Matthías Þórðarson 1945, s. 279-283.

5 Skjal nr. 120 (2).

manni með fyrirspurn um hvar mörkin lægju milli Árnassýslu og Gullbringu- og Kjósarsýslu. Björn Gunnlaugsson aðjúnkt var þá að vinna að kortagerð um landið og vildi amtmaður veita honum skýr svör um sýslumörkin. Í janúar sama ár lýsti sýslumaðurinn í Árnassýslu, Þórður Sveinbjörnsson, vesturmörkum sýslunnar á þessa leið:

Fra Sýsslusteinar under Geitahlýd over Fieldet i Nærheden af Vifilfell til den store Steen med den ostlige Ende af Liklafell, som ogsaa kaldes Sýsslusteinn, derfra til Borgarholar paa den saakaldte Mosfellsheide, derfra til de sydligere Moldbreckur, derfra i Riúpnagil mellem Gaardene Stardal, som tilhører Kiose Sýssel, og Stýblisdal, som tilhører Arnass-Sýssel, derfra i Tuen, som er opført paa Store-Saudafell, derfra i Sýsselholmer (:Sýssluhólma:) i Store-Laxaaen, derfra i Steenkierken (:Steinkýrkiu:), derfra i Fieldet Súalur, hvorfra Grændserne af Arnass- og Borgerfiörds-Sýsseler begynde til Hrosshædir, derfra til Uxahrígg, derfra i Leýrárhöfða og til Eiríksnýpu i Baldjökulen.¹

Þórður sýslumaður kvaðst hafa stuðst við lögfestu Þingvallaprestakalls hvað nyrstu punktalínu snerti og einnig haft hliðsjón af gögnum frá Stefáni Pálssyni, hreppstjóra á Oddgeirshólum, en hann hafði um svipað leyti (10. janúar) tekið saman landamerkjalyýsingu Þingvalla. Stefán virðist þó hafa dregið landamerkjalyýsingu nokkru vestar en Þórður:

Þingvalla Kirkju Landamerki edur Takmörk milli Kiósar= og Borgarfiardar Sýsslna, ad vestann og Nordann verdu til móts við Arnass=Sýsslu veit eg ecki betur en væru haldin eptir hér teiknum Örnefnum:

Útsudurs Hornmark, Borgarhólar á Mosfells=heidi, ur þeim í Sýdri Moldbreckur þadan norðr yfir Litla Saudafell í Riúpnagil, sem er milli Stíblisdals og Stardals, ur nefndu gili, í Þúfuna á Stóra Saudafelli, þadan í Laxár – edur – Sýssluhólma úr hönum í Steinkirkju, ur henni norðr eptir Kiöl og sem vötnum hallar austur á Botnsheidi, sem mun vera nálægt Leggjabriot, þadan í gégnum Súalur og í Hrosshædir úr þeim eptir Uxahrýgg, og í Leýrárhöfða úr hönum, í Skurdi, Sunnan til við Kaldadal, þadan í Eyriks=Nýpu í Baldjökli. – Þetta mýnnir mig ecki betur en væri tilgreint í tveimur Lögfestum, er vóru við Þingvalla Kyrkju Skiölin.²

Athygli vekur að bæði Þórður og Stefán gerðu ráð fyrir að Leirárhöfði væri á markalínu. Lögfestu Markúsar Snæbjörnssonar ber þó fremur að túlka á þann veg að Leirárhöfði sé viðmiðunarpunktur en vatnaskil ráði að öðru leyti vesturmörkum.

Í febrúar 1840 gerði presturinn á Þingvöllum, séra Björn Pálsson, að beiðni Hins íslenska bókmenntafélags í Kaupmannahöfn, grein fyrir takmörkum þeirra sókna sem hann þjónaði. Hann virðist að mestu hafa fylgt lýsingu bróður síns, Stefáns hreppstjóra á Oddgeirshólum, og bætti jafnvel um betur því að hann tók fram að Fanntófell væri á sýsluskilum.³ Um fjallið Skjaldbreið fer hann svofelldum orðum:

Skjaldbreið, hátt og kringlótt, skjaldmyndað eldfjall með miklum gíg í kollinum. Yfir um mið þessi 3 seinast nefndu fjöll [þ.e. Hrafnabjörg, Tindafjöll eða Tindaskaga og Skjaldbreið] eru aftréttarskil milli Laugardals og Þingvallahrepps.⁴

1 Skjal nr. 120 (3). Lýsing þessi er í fullu samræmi við lýsingu Páls Melsteðs sýslumanns á sýslumörkum sem hann gerði fyrir Hið íslenska bókmenntafélag 1842 (*Árnassýsla* 1979, s. 18).

2 Skjal nr. 120 (9).

3 *Árnassýsla* 1979, s. 174-175, 190.

4 *Árnassýsla* 1979, s. 175.

Árið 1844 kom út Íslandskort Björns Gunnlaugssonar. Þar voru vesturmörk Árnessýslu sýnd mun austar en þeir Þórður, Stefán og Björn gerðu ráð fyrir, þ.e. um austurenda Leirvogsvatns í Búrfell, þaðan í Súlur, um Hvalvatn í Kvígindisfell, þaðan um Uxahryggi í Kerlingu í suðvesturenda Langjökuls.¹

Árið 1882 voru gefin út lög um landamerki og fjórum árum síðar, 1. september 1886, var landamerkjabréf prestssetursins Þingvalla undirritað. Það var þinglesið 7. júní 1890 á manntalsþingi að Þingvöllum og er á þessa leið:

Frá Öxarármynni liggur Þingvallavatn fyrir landinu suður að Langatanga (Sauðanesi). Úr klofnum hellusteini á Langatanga liggja svo mörkin beina stefnu að sjá í slakkann milli Gildruhóla allt til markavörðu við hinn forna svonefnda Prestsveg; þá ræður Prestsvegurinn mörkum til Hallstígs á Hrafnagjá, og svo Hrafnagjá inneptir þartil hún þrýtur við Rauðshól. Úr Rauðshól í vörðu á sprungnum klapparhól á Innri-Gaphæðum, þaðan beint í Hlíðarstíg; úr Hlíðarstíg beina stefnu yfir Þúfuhól í Hrafnabjörg. Síðan liggja mörkin strandlengis með fjallabrunum allt til norðausturenda Tindaskaga, svo sem hjer segir: eptir norðureggjum Hrafnabjarga, og úr Hrafnabjörgum yfir tvo hnúka beint á Tröllatind, úr Tröllatindi sjónhending í suðvesturhorn Tindaskaga, síðan eptir Tindaskaga endilöngum til norðausturenda hans, þaðan í austurrætur fjallsins Skjaldbreiðs, sem allt er eign Þingvallakirkju, og svo kringum það norður fyrir meðfram rótum þess, og úr norðurrótum þess eptir beinni stefnu á Leirárhöfða, þartil vötnum hallar að Borgarfirði, en það er um þá línu, sem liggur sjónhending úr norðvesturhorni Geitlandsjökuls í hæsta tind Kvikfjáryndisfells. Þar sem þessi síðast nefnda lína sker línuna úr norðurrótum Skjaldbreiðs í Leirárhöfða er hornmark. Úr hornmarki þessu liggja landamerkin sjónhending í hæsta tind Kvikfjáryndisfells, þaðan í Mjóu-Súlu (eður Háu-Súlu), þaðan til Öxarárupptaka, eður þess staðar er Öxará rennur úr Myrkavatni, þaðan beina stefnu í há-Kjöl móts við upptök Búrfellsgils, og eptir því gili til Öxarár, sem þá ræður landamerkjum til Þingvallavatns.

Ítök:

1. Í Brúsastaðalandi eiga Þingvellir rjett til beitar á svonefndu þingi móts við Þingvallabæ, og í Almannagjá; og til slægna í Hestagjá. En þar á móti á kirkjujörðin Brúsastaðir torfristu í Brúsastaðamýri og vetrarheit á Brúsastaðabrekkum.
2. Þingvallakirkja á alla urriðaveiði í Öxará og alla silungsveiði á Ólafsdraetti.
3. Þingvellir eiga slægjur í Þingvallagróf og á Kjálkunum.²

Bréf þetta var samþykkt með undirskrift vegna jarðanna Gjábakka, Vörðufells, Þverfells og Stórabotns. Að auki var handsalað nafn Jóns Péturssonar en hann mun þá hafa búið á Ingunnarstöðum í Kjós. Með landamerkjabréfinu var presturinn á Þingvöllum, séra Jens Pálsson, í reynd að falla frá tilkalli kirkjunnar til hluta þess lands á mörkum Borgarfjarðarsýslu sem þeir bræður, Stefán og Björn Pálssynir, höfðu áður eignað henni. Sagnir eru um að þessi tilfærsla landamerkjanna hafi stafað af ágreiningi um greiðslu á refaveiðikostnaði. Lundarreykjadalshreppur greiddi þennan kostnað og taldi sig eiga endurkröfu á Þingvallakirkju en presturinn, sr. Jens Pálsson, á að hafa neitað að greiða og viljað heldur láta landið af hendi við hreppinn.³ Erfitt er að finna þessari skýringu stað í rituðum heimildum.⁴ Á það skal hins vegar bent að vesturmörk Þingvallakirkjulands voru nú aftur orðin nokkurn veginn í samræmi við lögfestu séra Markúsar Snæbjörnssonar frá

1 Björn Gunnlaugsson, 1844: *Uppdráttir Íslands 1844*. (Suðvesturland.) Pr. í Haraldur Sigurðsson, 1978: *Kortasaga Íslands frá lokum 16. aldar til 1848*. Reykjavík (39. myndblað).

2 Skjal nr. 17.

3 H 1967:916 (924, 927).

4 Sbr. Álitsgerð próf. Magnúsar Más Lárussonar, 1. maí 1967. *Viðbótarágrip í Hæstaréttarmálinu nr. 84/1966* (Z. Nýtt skjal), s. 22-25.

1740. Um leið var hafnað þeirri túlkun á lögfestu séra Markúsar að norðurmörk Þingvallalands skyldu dregin í Leirárhjúk heldur væri hann til viðmiðunar „allt þar til vötnum hallar að Borgarfyrði“. Árið 1890, sama ár og landamerkjabréfinu var þinglýst, gerðist það að hreppsnefndin í Lundarreykjadalshreppi lögfesti hreppnum „land það á fjalli, er liggur fyrir norðan Reyðarlæk á milli Þingvallakirkju- og Reykholtskirkjulands“.¹

Í byrjun september 1895 ritaði presturinn á Þingvöllum, séra Jón Thorstensen, konungi bréf og fór fram á heimild til að selja Grímsnessveit til eignar og afnota „tiltekið stykki af afrjettarlandi Þingvallakirkju í makaskiptum fyrir jörðina Kaldárhöfða, sem er eign Grímsnessveitar“. Í öðrum heimildum kemur fram að Grímsnesingar höfðu greitt prestinum á Þingvöllum afréttartoll, a.m.k. frá árinu 1886, og árið 1893 greiddu þeir prestinum 40 kr. fyrir upprekstur á fje hreppsins í Þingvallaland sumarið 1892.² Jafnframt má sjá í gögnum tveimur árum síðar að Grímsnesingar höfðu þá skorað á prestinn og hreppsnefnd Þingvallasveitar að ráða friðsamlega til lykta máli „viðvíkjandi leigu á afrjettarlandi Þingvallakirkju“.³ Í fyrirnefndu bréfi sínu vísaði séra Jón Thorstensen til niðurstöðu fundar sem haldinn var á Gjábakka 4. júní sama ár og vakti um leið athygli á því að afgangur af jörðinni Kaldárhöfða gæti fært prestakallinu allt að 60 kr. árlega í tekjur. Síðan bætti hann við:

Með því að þannig hagar til, að Þingvallakirkja hefur nægilegt afrjettarland eptir sem áður, en Grímsnessveit lítið, og löndin liggja saman, svo að ágangur af fje Grímsnesinga er óumflýjanlegur, leyfi jeg mjer allra þegnsamlegast að beiðast þess, að þessi gjörningur mætti fá staðfestingu.⁴

Að auki ritaði presturinn stiftsyfirvöldum bréf um málið en þau vísuðu því til landshöfðingja, æðsta fulltrúa konungs í landinu.⁵ Í byrjun næsta árs, 1896, barst bréf frá stjórnvöldum í Kaupmannahöfn þar sem makaskiptin voru heimiluð en með tilteknum skilyrðum:

Daa Ministeriet for Islands efter Modtagelsen af Hr. Landshövdingens behagelige Skrivelse af 11 oktober f.A. derom nedlagte allerunderdanigste Forestilling har det under 14 d.M. behaget Hans Majestæt Kongen allernaadigst at meddele allerhöjeste Tilladelse til at det i bemeldte Skrivelse omhandlede af Thingvellir Kirkes Sommergræsgang maa bortmageskiftes med Jordan Kaldarhöfði i Arnes Rep, saaledes at nævnte Stykke i Henseende til Afgifterpligt for Fremtiden betragtes som Bondejord, medens den for Kirken erhvervede Jord stilles lige med anden Kirkejord.⁶

Makaskiptin fóru fram 7. september 1896 og var þeim þinglýst með undirritun stiftsyfirvalda 16. júní 1897.⁷ Í samningnum er hinu framselda afréttarlandi lýst með þessum orðum:

Jeg Jón Thorstensen prestur á Þingvöllum afhendi Grímsneshreppi til löglegrar [lögfullrar] eignar, afnota og umráða afrjettarland það alt, tilheyrandi Þingvallakirkju, sem liggur fyrir austan þessa línu. Frá Gjábakkalandi á Hlíðarstíg, eftir Hlíðargjá inn á enda hennar fyrir innan Prestastíg, þaðan beina

1 Skjal nr. 120 (8).

2 Héraðsskjalasafn Árnesinga, Selfossi (1993/5). Grímsneshreppur 1891-1909: Bréfa- og bréfadagbók, s. 38. Tollurinn var 20 kr. 1897, sbr. skjal nr. 163 (a-b).

3 Héraðsskjalasafn Árnesinga, Selfossi (1993/5). Grímsneshreppur 1891-1909: Bréfa- og bréfadagbók, s. 114.

4 Skjal nr. 162 (a).

5 Sbr. skjal nr. 120 (7) (dags. 24. september 1895).

6 Skjal nr. 120 (5). Í bréfi landshöfðingja til stiftsyfirvalda eru skilmálarnir orðaðir á þessa leið: „...þannig að farið verði eptirleiðis með nefndan afrjettarlands hluta sem bændaeygn, að því er gjaldskyldu snertir, en með Kaldárhöfða apturá-móti einsog hverja aðra kirkjajörð“ (skjal nr. 120 (4)).

7 Skjal nr. 20b. Lítils háttar breytingar voru gerðar á texta samningsins þegar hann var færður inn í þinglýsingabók og lúta þær einkum að stafsetningu. Í hornklofum eru viðbætur eða orðalagsmunur í þinglýsingabók.

stefnu í hæsta hnúkinn á Galtafelli, og þaðan beina stefnu í vesturhornið á Hróðurkörslum. Alt það afrjettarland Þingvallakirkju, þar með talið fjallið Skjaldbreiður, sem liggur fyrir austan nefnda markalínu, er því upp frá þessu rjett eign Grímsneshrepps og honum heimil til allra löglegra afnota, með skilröðum þeim og takmörkunum, sem nú skal greina.

1. Grímsnesingar smala landið, sem annan afrjett sinn til allra rjetta.
2. Að vorinu mega Grímsnesingar enga kind reka í landið fyrir 15. dag júnímánaðar, og engan rekstur mega þeir skilja eftir fyrir framan beina línu úr hæsta hnúk á Galtfelli um suðurenda á Söðulhólum og austur að Tindaskaga. Sje sannað brot móti þessu sæta hlutaðeigendur sektum 10 kr. fyrir hvern rekstur, hvort sem hann er stór eða lítill og fellur sektin til Þingvallahrepps. Hross má engin reka á þennan afrjett.
3. Grímsnesingar flytja aðalrjettir sínar upp á Laugarvatnsvöllu, þar sem þær hafa verið að fornu. Hreppsnefndir Þingvalla- og Grímsneshreppa koma sjer saman um hvernig afrjettasmölun fer fram og skulu leitir jafnan vera samhliða.
4. Refaveiðar í afrjettalandi þessu kostar Grímsneshreppur. Hreppsnefnd Grímsneshrepps getur með samkomulagi falið hreppsnefnd Þingvallahrepps framkvæmd refaveiðanna en hafi hreppsnefnd Grímsneshrepps þá framkvæmd á hendi, lítur hreppsnefnd Þingvallahrepps eftir að verkið sje trúlega unnið. Sje verkið illa af hendi leyst, er hreppsnefnd Þingvallahrepps heimilt að ráðstafa umbótum á því á kostnað Grímsneshrepps. Hausteitrun kosta Grímsnesingar, þó ekki að öðru en því, að leggja til eina kind til eitrunar og kosta eitran hennar. Alla aðra eitrun taka Þingvallasveitarmenn að sjer endurgjaldslaust.
5. Ábúendur á jörðunum Gjabakka, Skógarkoti og Hrauntúni hafa rjett til að reka fjallfje upp í eitt eða fleiri skifti hvert sumar og greiðir Grímsneshreppur þann kostnað með 20 kr. árlega. Upp í þennan kostnað [Upp í þetta gjald] kemur þó sektarfje, sem til kann að falla (sbr. 2. gr.).
6. Grímsnesingar hirða fje sitt í Þingvallarjettum eins og verið hefur og senda þangað í því skyni 6 menn í fyrstu rjett á hausti hverju.

Jeg Stefán Stephensen prestur að Mosfelli og oddviti í Grímsneshreppi afhendi aftur á móti Þingvallapresti og kirkju hreppssegnina allan Kaldárhöfða í Grímsnesi innan Árnassýslu 11,1c að dýrleika eftir nýju mati með 2 kúgildum og öllu, sem henni ber að fylgja til fullrar eignar, umráða og afnota. Þar eð makaskifti þessi eru að sljettu og eigi bundin öðrum skilmálum [eða skilyrðum] en þeim, sem fram eru tekin hjer að framan, lýsum við því hjer með yfir að áðurnefnt afrjettarland er upp frá þessu lögleg eign Grímsneshrepps og jörðin Kaldárhöfði einnig upp frá þessu lögleg eign Þingvallakirkju [Þingvallahreppskirkju].

Eins og fram kemur í makaskiptasamningnum var Kaldárhöfði, sem Þingvallakirkja fékk í staðinn fyrir afréttarlandið, fremur rýr jörð, talin 11,1 hundrað að nýju mati um miðja 19. öld (10^{1/3} samkvæmt gömlu mati), en áður höfðu mikilvægustu hlunnindi jarðarinnar, veiðirétturinn, verið seld undan henni.¹

Árið 1924, 4. júlí, var samningnum þinglýst að nýju með eftirfarandi viðbót sem oddviti Grímsneshrepps, Magnús Jónsson, hafði undirritað 2. febrúar sama ár: „Söluverð án veiðirjettar kr. 1000,00 - eitt þúsund krónur.“ Hér er átt við söluverð Kaldárhöfða.

Mörgum árum síðar kom upp ágreiningur milli Þingvallahrepps og Grímsneshrepps vegna makaskiptalandsins. Málavextir voru þeir að haustið 1923² lagði Þingvallahreppur útsvar á Grímsneshrepp að fjárhæð 150 kr. fyrir notkun á því afréttarlandi Grímsneshrepps sem hann hafði

1 Sbr. *Ný jarðabók* 1861, s. 25. Ámi Erlingsson 1987: „Upphaf stangaveiði austanfjalls.“ *Veiðimaðurinn. Málagn stangveiðimanna*. Apríl 1987. S. 7-20.

2 Skjal nr. 159.

eignast við makaskiptin. Oddviti Grímsneshrepps mótmælti þessum álögum í bréfi til sýslumanns Árnassýslu og benti m.a. á að einu notin sem hreppurinn hefði af landinu væri sauðfjárbætur í þrjú mánuði á ári, hann hefði gengist undir ýmis skilyrði við makaskiptin og greiddi auk þess 20 kr. árlegt gjald til Þingvallahrepps fyrir ágang af fê sem kynni að renna úr afréttinum á land Þingvallahrepps eða einstakra jarða þar.¹ Málið fór fyrir fôgetadóm Árnassýslu og var niðurstaða hans sú að nýting afréttarins væri með þeim hætti að þágildandi lög (nr. 29, 19. júní 1922) heimiluðu ekki útsvarsálag. Einnig var dregið í efa að ákvæði laganna um jarðarafnot næðu til afrétta, „enda afrjettarspilda þessi ekki metin til fasteignaverðs, fremur en aðrar afrjettir“. Hæstiréttur staðfesti þessa niðurstöðu með þeim orðum að 1. gr. laga nr. 29/1922 heimilaði ekki að lagt yrði aukaútsvar á Grímsneshrepp „fyrir upprekstrarrétt þann, er hreppurinn á í Þingvallahreppi og ræðir um í málinu“.²

Með lögum nr. 59/1928 var ákveðið að Þingvellir við Öxará og grenndin þar skyldi vera „friðlýstur helgistaður allra Íslendinga“ (1. gr.). Mörk hins friðhelga lands voru ákvörðuð sem hér segir:

- a. Að sunnan: Frá hæstu brún Arnarfells í beina stefnu á Kárastaði, yfir Þingvallavatn og upp á vestara bakka Almannaálfjara.
- b. Að vestan: Hærrí barmur Almannaálfjara að Ármannsfelli.
- c. Að norðan: Frá Ármannsfelli þvert austur yfir hraunið að Hlíðargjá.
- d. Að austan: Eystri bakki Hlíðargjár og Hrafnagjár ræður takmörkunum suður á hæstu brún Arnarfells. [2. gr.]

Í 4. gr. laganna segir að hið friðlýsta land skuli vera undir vernd Alþingis „og ævinleg eign íslensku þjóðarinnar. Það má aldrei selja eða veðsetja“.

7. SJÓNARMÍÐ ÍSLENSKA RÍKISINS

7.1. Almenn atriði

Af hálfu íslenska ríkisins er því haldið fram að fljótlega eftir að menn komu til landsins hafi komist á hið venjulega landnámsfyrirkomulag germanskra þjóða, að nema land annars vegar til eignar og hins vegar til afnota. Heimildir eins og landnámbækur, Íslendingasögur, fornminjar og búsetusaga segi okkur nútímamönnum að í aðaldráttum hafi byggð haldist á þeim svæðum sem numin hafi verið til eignar. Á svæðum utan og ofan byggða hafi afmarkað land ýmist verið tekið afnotatöku, eins eða fleiri jarðeigenda (afréttir) eða afnot öllum fjórðungsmönnum jafnheimil (almenningar). Um afnot afrétta tveggja eða fleiri aðila og svo um afnot fjórðungsmanna að almenningum hafi fljótlega verið settar lagareglur og þær sem lögfestar hafi verið með Jónsbók 1281 hafi haldist fram á 20. öldina.

Hvorki sé talið að afréttareigandi hafi getað gefið eða selt einkaafrétt frá jörð sinni né að jarðeigandi hafi getað selt eða gefið sinn hlut í sameignarafrétti, nema láta um leið af hendi jörð sína og bústofn að mestu leyti, því að afréttur eða hlutdeild í sameignarafrétti hafi fylgt jörðum. Kirkjur hafi því getað eignast hlut í afrétti ef hann fylgdi heimalandi því sem þeim var gefið. Sama hafi gilt um klaustur að þessu leyti.

Ráða megi af máldögum að gögn og gæði lands hafi einungis fylgt heimajörð kirkna en ekki öðrum löndum þeirra og því aðeins að öll heimajörðin væri eign þeirra. Þessi regla að gögn og gæði

¹ Héraðsskjalasafn Árnassýslu, Selfossi. 1993 (1). Grímsneshreppur. 1920-1930: Ýmis bréf.

² Skjal nr. 159.

fyldi aðeins heimajörð kirkju sé ein helsta skýringin á því að stór afréttarlandsvæði hafi smátt og smátt tekið að safnast að kirkjujörðum en ekki öðrum jörðum. Síðan hafi þessir afréttir oft og tíðum verið innlimaðir í merkjalýsingar, bæði í máldögum og landamerkjabréfum. Þetta sé helsta skýringin á því að í flestum tilvikum séu það kirkjujarðir sem telji til mikilla landsvæða í óbyggðum.

Þá hafi sagnfræðingar sett fram aðra skýringu á afréttareign kirkjujarða sem sé sú að á grundvelli máldaga hafi kirkjujarðir ranglega eignað sér heilu afréttina, þegar þeir einungis áttu tiltekna hluta í sameignarafrétti. Þetta hafi gerst með þeim hætti að kirkju hafi verið gefin jörð ásamt þeim afréttarrétti sem henni fylgdi. Þessi afréttareign kirkjunnar hafi svo verið skráð í máldaga og mörkum afréttarins lýst. Eftir samdrátt í búsetu, eins og t.d. varð á 15. öld vegna mannfalls af völdum svarta dauða, hafi máldagar um eign kirkju á nánar tilgreindu afréttarlandi verið lagðir fram er menn vildu taka að nýta þá að nýju en jarðeigendur hafi enga hliðstæða skriflega sönnun haft fyrir rétti sínum. Þeir hafi því farið halloka fyrir kirkjuvaldinu og greitt afréttartolla til kirkjunnar til þess að fá heimild til nýtingar. Á annan hvorn framangreindan hátt sé talið að flestir afréttir í Húnavatnssýslu og víðar hafi skilist frá jörðum og orðið kirkjueign. Löngu síðar, aðallega á 19. og 20. öld eftir að stétt sjálfseignarbænda reis upp að nýju í landinu, hafi viðkomandi sveitarfélög keypt þessa afrétti.

Lönd hafi gengið kaupum og solum á öllum tímum Íslandssögunnar og það hafi alltaf verið viðurkennd regla að sá sem afsali landi geti ekki veitt viðsemjanda sínum betri rétt en hann sjálfur átti. Sé venjulegu afréttarlandi afsalað verði það ekki að afrétti með beinum eignarrétti í höndum viðsemjandans.

Að því viðbættu hvað skýrar línur um inntak eignarréttar að landi skipti miklu vegna ýmissa lagaákvæða, sem snerta fasteignir, megi benda á að aukin og breytt nýting á landi utan eignarlanda kalli á að ljóst sé hver sé bær til að taka ákvarðanir vegna þess. Sem dæmi um þetta megi nefna fjölda ferðamanna sem sæki heim óbyggðir og sívaxandi eftirspurn eftir því að byggja upp aðstöðu fyrir ferðamenn. Í nútímanum felist í óbyggðunum miklu meiri verðmæti en áður hafi verið þegar þau hafi einskorðast við ávexti jarðar og veiði.

Ísland skiptist nú í þjóðlendur og eignarlönd. Dómstólar hafi í nokkrum tilvikum hafnað grunn-eignarrétti einstaklinga og lögaðila að ákveðnum svæðum á landinu og gagnályktun frá þeim niðurstöðum leiði til þeirrar úrlausnar að slík svæði séu þjóðlendur. Það hafi hins vegar aldrei verið fjallað um mörk eignarlanda og þjóðlendna í dómsmálum svo öll þau mörk séu óákveðin en þess sé að vænta að þau verði öll ákveðin af óbyggðanefnd innan nokkurra ára. Þessi mörk hafi verið til í landinu frá lokum landnáms, en aldrei verið skilgreind.

Við skilgreiningu þjóðlendulínu í Þingvallahreppi sé að meginstefnu til byggt á því sem vitað sé um afnot, staðhætti, gróðurfar og víðáttu lands, auk þess sem hliðsjón sé höfð af landnámsögu. Á svæðinu séu þrjár jarðir, Þingvellir og Gjábakki í ríkiseigu og Miðfell í einkaeigu. Lýst krafa um þjóðlendu taki ekki til eignarlands Miðfells. Enda þótt aðild málsins sé á báðum hliðum í hendi ríkisins, geti ríkið þó ekki einhliða ákveðið þjóðlendumörk í hreppnum – slíkt sé einungis á valdi óbyggðanefndar en við kröfugerð sé stuðst við sömu rök og heimildir og gert sé þegar önnur landsvæði eigi í hlut.

Nám hafi verið sá háttur sem hafður hafi verið á frumstofnun eignarréttar að landi héraendis og meðal annarra germanskra þjóða. Við námið og eftirfarandi aðgerðir landnámsmannsins við að brjóta land til ræktunar og gera landið að bújörð, hafi stofnast honum til handa beinn eignarréttur að þessum hluta náttúrunnar. Í íslenskri lögfræði sé þessi beini eignarréttur nefndur ýmsum nöfnum, eins og grunneignarréttur, eignarland, fullkomið eignarland, einkaeign og land undirorpið einstaklingseignarrétti. Í nýjustu lögum sé um þetta aðallega notað orðið eignarland eða landareign með sérstökum orðskýringum og sá réttur að einstaklingar geti átt hluta af náttúrunni sé nefndur séreignarréttur.

Benda megi á nokkur ákvæði í fornlögum okkar sem skýri að strax í upphafi byggðar hafi verið

mikill eðlismunur á jörðum og öðrum lendum. Engar nýtingarreglur hafi verið í lögum um jarðir. Eigandinn hafi ráðið hvenær og hvernig hann beitti landið, hvenær eða hvort hann sló tún eða engi. Hins vegar hafi bæði í Grágás og Jónsbók verið mörg og ítarleg ákvæði um hvernig nýta hafi mátt afrétti og almenninga. Til dæmis hafi ekki mátt slá gras í afréttum né reisa þar sel. Hins vegar hafi mátt reisa sel í almenningum. Um báðar þessar landgerðir hafi svo verið ýmsar reglur um hvernig og á hvaða tímum hafi mátt beita þar fé.

Í kristinna laga þætti Grágásar hafi verið mismunandi reglur um líkflutningaskyldu eftir því hvort um hafi verið að ræða jörð manns, afrétt, almenning eða háfjöll og öræfi. Í þessu tilliti hafi jörð manns verið í sérstökum flokki, öndverðum við hinar þrjár landgerðirnar.

Ákvæði Jónsbókar um lögfestur hafi sumpart verið til að skera úr um hvort land var eignarland, afréttur eða almenningur.

Í nýbýlatilskipun 1776 hafi konungur talið sig geta ráðskast með eigendalausar eyðingar enda hafi þær verið flokkaðar sem almenningar í tilskipuninni. Sömu leiðis hafi konungur getað ráðskast með afrétti og almenninga en aldrei jarðeignir einstaklinga og hafi þó stjórnarskrárákvæðið um friðhelgi eignarréttar ekki verið komið til sögunnar.

Í þessu sambandi megi benda á umfjöllun í síðari dómi Hæstaréttar um Landmannaafrétt. Þar segi að telja verði að handhafar ríkisvalds, sem til þess séu bærir, geti í skjóli valdheimilda sinna sett reglur um meðferð og nýtingu landsvæðis þess sem um ræði. Þetta sé niðurstaða Hæstaréttar eftir að rétturinn hafi komist að þeirri niðurstöðu, að enginn ætti þrætulandið. Það væri eigandalaust með öllu. Þetta sé eitt skýrasta dómafordæmið um að afréttarland geti ekki verið eign í skilningi laga en að hægt sé að eiga tiltekinn rétt til landsins.

Til viðbótar við ofangreinda umfjöllun er á því byggt að greina megi í sundur eignarlönd og afréttarlönd í þjóðlendu á nýtingu þeirra. Eignarlönd séu nýtt allt árið til búrekstrar en afréttir til sumarbeitar. Um nýtingu megi oft fá talsverðar upplýsingar í skrifuðum heimildum. Allt frá Jónsbók hafi verið í gildi þau lagaákvæði að eigandi smali sitt land, en allt annað land sé smalað sameiginlega af fjallskilastjórn.

Frá Jónsbók hafi ekkert verið hlutast til um löggjöf fyrir en með nýbýlatilskipuninni 1776. Þar hafi nýbýlingar verið skyldir til að setja forsvaranlega garða bæði í kringum þau tún, sem þeim hafi verið tileinkuð, sem og kringum hitt annað af landareigninni, sem þeir framast megnuðu. Fyrstu landamerkjalög innskaftu frá 17. mars 1882. Það hafi af mörgum verið talið leggja of rík bönd á landeigendur að gera þeim að skyldu að hafa glögg landamerki sín í milli. Þó hafi það legið fyrir að landamerki hafi víðast verið óglögg og óákveðin.

Samkvæmt landamerkjalögum hafi hverjum landeiganda verið skylt að halda við glöggum landamerkjum fyrir jörð sinni og skrásetja nákvæma lýsingu á þeim. Merkjalyngu þessa hafi hann átt að sýna hverjum þeim sem land átti til móts við hann sem og eigendum þess lands er hann taldi jörð sína eiga ítak í og hafi þeir átt að rita á lýsinguna samþykki sitt, hver fyrir sína jörð. Að svo búnu skyldi þinglýsa landamerkjabréfinu. Væri ágreiningur um merki átti merkjadómur að skera úr. Landamerkjabréf hafi þannig í eðli sínu verið samningar milli aðila og gildur um þau merki sem sammingsaðilar áttu aðild að. Einhliða gerð merkjalýsing, eða merkjalýsing án samþykkis réttis aðila, veitti að sjálfsögðu engan rétt. Nýrri lög um landamerki, nr. 41/1919, hafi tekið við af eldri lögum og breytt litlu. Öll landamerkjabréf jarða og annarra svæða héraendis séu því gerð vegna þessarar lagaskyldu fyrir u.þ.b. 100 árum.

Af dómafordæmum Hæstaréttar verði að ráða þá reglu að staðhættir, víðátta og gróðurfar skipti máli í úrlausnum um eignarrétt. Einnig að tengsl verði að vera milli eldri og yngri landréttar. Til að skýra þetta frekar er bent á H 1955 108 (Landmannaafréttur), H 1969 510 (Nýjabæjarafréttur) H 1960 726 (Skeljabrekka), H 1997 1161 og H 1997 1183 (Auðkúlu- og Eyvindarstaðaheiðar), H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur), H 1999 111 (Gilsá) og H 1994 2227 (Geitland).

Því er haldið fram að allur beinn eignarréttur norðan Þjóðlendulínu í hreppnum, grundvallaður á námi, hafi fallið niður af einhverjum ástæðum og ekki framselst.

7.2. Þjóðlenda

Í kröfulýsingu íslenska ríkisins er rakin landnámssaga Þingvalla sem og saga staðarins síðar.

Landnám Gríms í Grímsnesi hafi í vestri náð að Sogi og með fram því að Þingvallavatni. Þar með verði Kaldárhöfði í Grímsneshreppi síðasti bærin í vestri í landnámi Gríms. Spurning sé hvaða landnám taki við þegar komið sé í Þingvallahreppinn. Þegar handrit Landnámu séu skoðuð komi í ljós óvissa um hvort Ingólfur Arnarson hafi helgað sér landið milli Öxarár og Hrafnagjár eða einungis land til Öxarár. Þá sé ekki vitað til þess að land austan Öxarár og allt til Lyngdalsheiðar hafi verið numið í öndverðu. Landið hafi þó ekki verið lengi óbyggt samkvæmt lýsingu Ara fróða á setningu Alþingis. Ekki sé vitað hversu vítt land Þóris kroppinskeggs hafi náð en getum hafi verið leitt að því að það hafi að minnsta kosti verið milli Almannagjár og Hrafnagjár en spurning sé hvort svonefnd Bláskógaheiði hafi ekki fylgt jörðinni og náð yfir stærra svæði, jafnvel allt landsvæðið milli Borgarfjarðar og hraunsins vestanvert við Skjaldbreið.

Ekki sé vitað hvernig Þingvallakirkja eignaðist sína afrétti í öndverðu en við samanburð máldaga megi ætla að afrétturinn hafi komist undir eignarráð kirkjunnar á 15. öld eða í byrjun þeirrar 16. Þó geti verið um það vafi. Benda megi á að eigi síðar en á 14. öld var skipting landsins í afrétti komin nokkurn veginn í fast horf og fyrir síðaskipti höfðu flestar kirkjur fengið þær eignir og hlunnindi sem þær hafi búið að síðar öldum saman. Nokkuð sennilegt sé að kirkjan hafi snemma eignast afrétt eða beitarítök þó þess sé ekki getið í Vilkinsmáldaga. Ekki hafi alltaf verið talin þörf á að geta þess sem hafi verið á allra vitorði. Þegar frá leið hafi þótt tryggara að færa það allt í letur, sem kirkjunni var eignað.

Líklegt sé að jörðinni Bláskógum, sem gerð hafi verið að allsherjarfé, hafi fylgt Bláskógaheiðin og hún hafi í vestri náð til fjalla á borð við Kvígindisfell og svo norður til Kaldadals og í austri að Skjaldbreiðarhrauni. Þetta landsvæði, sem sé nokkuð samfelld heiðarland, hafi verið notað til sumarstarfa og orðið grundvöllurinn að afrétti Þingvallakirkju.

Sú tilgáta hafi verið sett fram að flestir afréttir kirkna hafi upphaflega verið beitarítak. Þegar kirkja hafi verið stofnuð hafi hún yfirleitt fengið hlutdeild í heimalandi með gögnum þess og gæðum og að auki beitarítak, ýmist í heimahögum eða uppi á afréttum, nema hvort tveggja væri. En með þessu hafi kirkjubóndi ekki óhjákvæmilega verið að afsala sér öðrum gæðum afréttarins eins og fuglaveiði, silungsveiði eða grasatekju. Smám saman hafi það gerst að afréttareign kirkna hafi færst yfir á landið sjálft. Ein ástæða þess sé ef til vill sú, að við flestar kirkjur hafi verið máldagi þar sem skilmerkilega hafi verið tekið fram að kirkjan ætti afrétt án þess reyndar að sú eign væri skilgreind nánar. Sambærilegt plagg hafi fæstir bændur haft í höndum. Þeir hafi þannig átt óhægara um vik að verja rétt sinn. Það sé því hugsanlegt að bændur á þeim jörðum, sem átt hafi afrétt í Skjaldbreiðarhrauni samkvæmt Jarðabók Árna og Páls, hafi verið grunlausir um að í raun væri Markús Snæbjörnsson að lögfesta Þingvallakirkju víðtækari eignarrétt árið 1740 en beinar heimildir hafi verið fyrir um.

Á því er byggt af hálfu íslenska ríkisins að greina megi eignarlönd frá Þjóðlendum með því að skoða nýtingu og þá aðallega heimildir um fjallskil. Þetta byggist á því að eignarlönd séu nýtt allt árið til búrestrar en afréttir til sumarstarfa. Um nýtingu megi oft fá talsverðar upplýsingar í skrifuðum heimildum. Allt frá Jónsbók hafa verið í gildi lagaákvæði sem mæli fyrir um að eigandi smali sitt land en að allt annað land sé smalað sameiginlega af fjallskilastjórn. Í bókinni, Göngur og réttir, eftir Braga Sigurjónsson sé greint frá smölun og fjallskilum í Þingvallahreppi um miðja 20. öld. Þar segi að hinn eiginlegi afréttur Þingvellinga sé eign Þingvallakirkju.

Árið 1928 hafi verið sett lög nr. 59/1928, um friðun Þingvalla. Skyldu Þingvellir og grenndin þar vera friðlýstur helgistaður allra Íslendinga. Sérstök nefnd, Þingvallanefnd, hafi fyrir hönd Al-

Þingis yfirstjórn hins friðlýsta lands og annarra jarða í ríkiseign, sem til séu greindar í 2. gr. (þ.e. Kárastaða, Brúsastaða, Svartagils og Gjábakka). Þjóðlendumörk haggi ekki yfirstjórn Þingvallanefndar né starfsskyldum hennar, skv. lögum 59/1928 að neinu leyti. Lög nr. 59/1928 séu sérlög með tilliti til skipulagslaga og sé því sennilegt að skipulagslög viki fyrir þeim að því leyti sem ákvæðum þeirra lýstur saman.

Í sjálfu sér geti alveg staðist að þjóðgarður sé innan þjóðlendumarka að öllu leyti. Löggjafinn hafi þá ákveðið slíka skipan mála. Á sama hátt geti vel staðist að þjóðgarður sé utan þjóðlendumarka en í því tilviki verði að sjálfsgöðu að reikna með því að þar með sé farið inn á landsvæði jarða og þurfi þá að gera viðeigandi ráðstafanir í tilefni af því. Þriðja leiðin virðist einnig fær, þ.e. að þjóðgarður geti að sumu leyti verið innan þjóðlendlínu en að öðru leyti ekki.

Um þjóðgarða sé mælt í 51. gr. laga um náttúruvernd, nr. 44/1999. Samkvæmt þeirri grein sé það skilyrði þess að stofna megi þjóðgarð að land garðsins sé ríkiseign. Ekki verði séð að það eigi að skipta máli hvernig þessu eignarhaldi ríkis sé varið hvort um sé að ræða eignarland eða þjóðlendu.

Sammerkt sé öllu því landi, sem skv. kröfulýsingu fjármálaráðuneytisins sé innan þjóðlendumarka, að þar sé um að ræða landsvæði sem annaðhvort séu ógróin eða vaxin heiðargróðri. Þetta séu miklar hálandisviðáttur og háfjöll allt til jökla.

Því er haldið fram að ráða megi þá reglu af heimildum um landnám og því sem þekkt sé um nýtinguna sem fylgt hafi í kjölfarið, að hálandi, fjöll og öræfi hafi ekki verið numin til eignar og því hafi dómstólar gert ríkari sönnunarkröfur um beinan eignarrétt að slíku landi en öðru landi á mörkum byggðar. Í þessu tilliti hafi Hæstiréttur litið til atriða eins og staðháttu, viðáttu og gróðurfars. Í þessu sambandi skipti hæðarlínur auðvitað miklu máli enda í rökréttu samhengi við ofangreint. Íslenska ríkið telur að af löggjöf og dómum HR megi ráða að þessi atriði skipti mestu þegar ákveða skuli mörk jarða gagnvart óbyggðum. Litið sé til þessara atriða við kröfugerð í aðalkröfu. Í varakröfunni sé tekið mið af aðalkröfulínu en varakröfulínan sé þó dregin á milli augljósra kennileita í landslagi.

Af framangreindri umfjöllun virðist koma skýrt fram að beinn eignarréttur sé að landi utan þjóðlendlínu og eigi það við um allt land Miðfells, heimalands Gjábakka og heimalands Þingvalla. Utan heimalanda Gjábakka og Þingvalla sé þjóðlenda sem jarðirnar eigi upprekstrarétt til.

7.3. Gjábakki

Af hálfu íslenska ríkisins er vísað til landamerkjabréfs Gjábakka, dags. 10. maí 1890, þinglesnu á manntalsþingi á Þingvöllum 7. júní 1890. Landamerkjabréfið sé samþykkt af eigendum og/eða ábúendum aðliggjandi jarða.

Engar heimildir séu til um nám þess lands sem nú sé innan merkja Gjábakka og heimildir um Þingvallaland séu frekar óglöggar. Óumdeild sé þó sú staðreynd að land Þingvalla og líklega einnig Gjábakka hafi fyrir stofnun Alþingis 930 orðið allsherjafé, hvort sem frásögn Ara fróða af atburðum sé rétt eða röng.

Samkvæmt fasteignabók Sýslumannsins á Selfossi sé jörðin Gjábakki eign ríkissjóðs samkvæmt afsali.

Rökin fyrir tilkalli til beins eignarréttar að landi jarðarinnar séu þau að þrátt fyrir að heimildir skorti um nám jarðarinnar í öndverðu hafi stofnast til beins eignarréttar að landi jarðarinnar við það að landið hafi verið brotið til ræktunar og gert að bújörð og séu ekki líkur til að slíkt hefði verið óátalið lengi ef ekki hefði það byggst á eldri rétti.

Um lagarök er vísað til þess að samkvæmt 1. gr. laga nr. 58/1998 sé eignarland landsvæði sem háð sé einkaeignarrétti þannig að eigandi landsins fari með öll venjuleg eignarráð þess innan þeirra marka sem lög segi til um á hverjum tíma. Núverandi landsvæði innan landamerkja jarðarinnar Gjábakka sunnan 400 metra hæðarlínu í Hrafnabjörgum sé slíkt landsvæði.

7.4. Þingvellir

Af hálfu íslenska ríkisins er vísað til landamerkjabréfs Þingvalla, dagsettu 1. september 1886 og þinglesnu á manntalsþingi á Þingvöllum 7. júní 1890. Landamerkjabréfið sé samþykkt frá Gjábakka, Vörðufelli, Þverfelli og Stórabotni. Úr þessu landi hafi verið afsalað afréttarlandi í maka-skiptum fyrir Kaldárhöfða árið 1924. Þingvöllum tilheyri hjáleigurnar Arnarfell, Skógarkot, Hrauntún og Svartagil.

Í greinargerð íslenska ríkisins er tekið fram að heimildir séu frekar óglöggar um nám Þingvallalands. Óumdeild sé þó sú staðreynd að land Þingvalla og líklega einnig Gjábakka hafi fyrir stofnun Alþingis 930 orðið allsherjafé, hvort sem frásögn Ara fróða af atburðum sé rétt eða röng.

Samkvæmt fasteignabók Sýslumannsins á Selfossi sé jörðin Þingvellir eign ríkissjóðs en ekki sé getið um eignarheimild. Rökin fyrir tilkalli til beins eignarréttar að landi jarðarinnar séu þau að þrátt fyrir óglöggar heimildir um nám jarðarinnar í öndverðu og þá frásögn að landareignin hafi orðið allsherjafé, þá hafi stofnast til beins eignarréttar að landi jarðarinnar og hjáleiganna við það að landið hafi verið brotið til ræktunar og gert að bújörðum.

Um lagarök er vísað til þess, að samkvæmt 1. gr. laga nr. 58/1998 sé eignarland landsvæði sem sé háð einkaeignarrétti þannig að eigandi landsins fari með öll venjuleg eignarráð þess innan þeirra marka sem lög segi til um á hverjum tíma. Núverandi landsvæði innan landamerkja jarðarinnar Þingvalla og utan lýstrar þjóðlendulínu sé slíkt landsvæði. Ítök eigi Þingvallajörðin í Brúsastaðalandi en þar eigi Þingvellir rétt til beitar á svonefndu þingi móts við Þingvallabæ og í Almagnagjá og til slæгна í Hestagjá. Þar á móti eigi kirkjujörðin torfristu í Brúsastaðamýri og vetrarþeitt í Brúsastaðabrekum. Þingvallakirkja eigi alla urriðaveiði í Öxará og alla silungsveiði á Ólafsdreitti. Þá eigi Þingvellir slægjur í Þingvallagróf og Kjálkunum.

Í munnlegum flutningi málsins var bent á að Þingvellir skæru sig nokkuð úr þegar litið væri til landamerkjabréfsins. Upplýsingar um landið væru ekki huldar myrkri í einhverjar aldir þar til landamerkjabréf með einhverja landamerkjalyýsingu sprytti fram. Þess vegna ættu sjónarmið ríkisins í öðrum málum ekki við um það hvernig tekið væri á landamerkjabréfum og sönnunargildi þeirra. Áréttað var að krafa íslenska ríkisins um beinan eignarrétt að jörðinni Þingvöllum byggði að sínu leyti á landamerkjabréfi frá 1. september 1886 þó ekki nema upp að lýstri þjóðlendulínu. Krafa um beitarrétt ofan lýstrar þjóðlendulínu byggði einnig á greindu landamerkjabréfi enda væri bréf þetta talin sönnun fyrir yfirráðarétti Þingvalla að öllu landi. Landamerkjabréfið væri ágreiningslaust um það hvar nýtingarsvæðið lægi enda í samræmi við lögfestu Markúsar Snæbjörnssonar en það tæki ekki á því álítaefni hvert inntak eignarréttarins væri á hverjum stað innan svæðis. Um inntak eignarréttarins sé vísað til þess sem fram komi í afsali Jóns Thorstensen til Grímsnesinga en þar sé talað um afréttarland tilheyrandi Þingvallakirkju.

8. SJÓNARMÍÐ JARÐEIGENDA O.FL.

8.1. Kröfur um frávísun o.fl.

Í greinargerð jarðeigenda o.fl. segir að þeirra um að vísa beri frá óbyggðanefnd kröfu ríkisvaldsins um að þjóðlendur nái inn í þinglýst eignarlönd byggist á því að samkvæmt 72. gr. stjórnarskrárinnar verði ekki hróflað við eignarrétti manna nema með lögum. Í þjóðlendulögnum sé ekki að finna neina heimild til eignarnáms heldur sé þvert á móti hnykkt á því í lögnum að þjóðlendur séu utan eignarlanda. Óbyggðanefnd hafi því ekki lagaheimild til að úrskurða að til þjóðlendna skuli teljast land sem nú liggur innan þinglýstra landamerkja bújarða, eða afrétta þar sem lögaðilar hafi þinglýst afsal fyrir eignarrétti sínum þar sem með þeim hætti væri í raun verið að svipta viðkomandi eiganda eignarrétti sínum. Þar með væri land, sem eigandinn hefur fullkomna eignarheimild fyrir í dag og sem viðurkennt hefur verið af yfirvöldum að hann eigi, sbr. skráningu í fasteignamat og

aðrar opinberar skrár, ekki lengur fullkomin eign hans heldur væri honum gert að sækja rétt sinn fyrir dómstólum. Höfði landeigandinn ekki mál fyrir dómstólum innan 6 mánaða frá úrskurði óbyggðanefndar, til viðurkenningar á eignarrétti sínum, glati hann endanlega eignarrétti að umræddu landi. Landeigandanum væri gert að sækja mál fyrir dómstólum til að verja eignarrétt sinn. Á því sé byggt að málsmeðferð þessi standist ekki 6. gr. mannréttindasáttmála Evrópu um réttláta málsmeðferð fyrir dómi og því beri að vísa kröfum, sem lúta að þinglýstum eignarlöndum frá óbyggðanefnd, sbr 3. mgr. 15. gr. laga um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998.

Í öðru lagi sé frávisunarkrafan á því byggð að óbyggðanefnd sé ekki óháður úrskurðaraðili. Það, að leggja þurfi málin undir óbyggðanefnd með þeim hætti sem ráð sé fyrir gert í lögum nr. 58/1998, sé andstætt 1. mgr. 70. gr. stjórnarskrárinnar um réttláta málsmeðferð fyrir dómi, svo og 6. gr. mannréttindasáttmála Evrópu. Mannréttindadómstóll Evrópu hafi talið ákvæði þetta eiga við um ákvarðanir stjórnvalda sem hafi áhrif á eignarrétt og atvinnuréttindi manna í víðtækri merkingu. Í 19. gr laga nr. 58/1998 sé vissulega að finna ákvæði um heimild einstaklinga til að bera ákvörðun óbyggðanefndar undir dómstóla, enda sé það gert innan mjög skamms tíma, þ.e. 6 mánaða. Engu að síður sé því haldið fram að málsmeðferðin geti ekki verið réttlát. Í fyrsta lagi benda landeigendur á það hversu skammur málshöfðunarfresturinn sé. Í öðru lagi er á það bent að þegar óbyggðanefnd, sem heyri undir forsætisráðuneyti, hafi tekið ákvörðun um að tiltekin landsspilda skuli teljast þjóðlenda og sæta þannig forsjá forsætisráðuneytisins, þá verði þolandinn, þ.e. hinn raunverulegi landeigandi, að höfða dómsmál og vera þannig sóknaraðili í máli til þess að fá þessari ákvörðun stjórnvaldsins hnekk. Við því sé að búast að staða stjórnvaldsins sé þá mun sterkari þar sem sérhæfð nefnd hafi þá þegar tekið afstöðu með málstað ríkisvaldsins. Af þessum sökum beri að vísa hvers konar ágreiningi um eignarréttindi frá óbyggðanefnd og beri nefndinni sjálfri að taka afstöðu til frávisunarkröfunnar með úrskurði.

Af hálfu jarðeigenda o.fl. eru gerðar athugasemdir við lög nr. 58/1998, um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta. Er annars vegar dregið í efa að löggjafanum sé heimilt að færa eignarrétt að almenningum og eigendalausum svæðum til ríkisins en hins vegar að það fari gegn jafnræði og brjóti almenna réttlætiskennnd að forsætisráðherra skipi óbyggðanefnd. Kunni úrskurðir óbyggðanefndar af þessari ástæðu að verða ógildanlegir. Þess er krafist að óbyggðanefnd afli álits nokkurra aðila sem tengist svæðinu sem til umfjöllunar sé, svo sem Náttúruverndarráðs, Héraðsnefndar Árnæssýslu, Þingvallahrepps, Landgræðslunnar, iðnaðarráðuneytisins, Sambands íslenskra sveitarfélaga og annarra sem veitt geti upplýsingar um landsvæðið með einhverjum hætti. Þá er á það bent að leitað hafi verið til umboðsmanns Alþingis vegna ákvörðunar ríkisins um kröfugerð. Er þess krafist að málflutningur fari ekki fram fyrr en að fengnum umsögnum ofangreindra aðila og að fenginni niðurstöðu umboðsmanns Alþingis.

8.2. Almenn atriði varðandi eignarréttarlegar kröfur

Á því sé byggt að hið eiginlega afréttarland, sem Þingvallahreppur „hefur ekki sem lögpersóna eignast með kaupum“, sé eign eigenda þeirra lögbýla í Þingvallahreppi sem upprekstrar- og nýtingarrétt eigi á afréttinum.

Landsvæði þetta hafi verið numið í öndverðu og það síðan fylgt jörðunum og sé því í óskiptri sameign eigenda lögbýlanna í Þingvallahreppi. Landsvæði þetta hafi verið nytjað af eigendum jarða í Þingvallahreppi allt frá landnámsöld en hreppsfélagið hafi farið með málefni afréttarins fyrir hönd landeigenda allt frá stofnun hreppsfélagsins. Afrétturinn hafi á hverjum tíma verið nýttur til fulls með þeim hætti sem tíðarandi, tækifæri og möguleikar hafi verið til á hverjum tíma. Þannig hafi landið verið nýtt til beitar, grastekju, veiða, skógarhöggs og kolagerðar, námutoku, vatnsréttinda-sölu og leigu og til landleigu. Orðið afréttur hafi um langan tíma verði notað yfir þetta sameignarland en sú orðnotkun dragi á engan hátt úr eignarrétti jarðanna að landsvæðinu þrátt fyrir að í

seinni tíð hafi, af hálfu ríkisvaldsins, verið reynt að tengja það nafn við einhvers konar takmörkuð eignarréttindi.

Jarðeigendur o.fl. vísa um eignarrétt sinn til ofangreindra heimilda og fyrirbyggjandi landamerkjalyýsinga. Þeir telja eignarréttinn óskoraðan með öllum gögnum og gæðum og að ríkisvaldið hafi margsinnis viðurkennt það svo bindandi sé. Landamerkjum verði ekki hnekktt nú, mörg hundruð árum síðar.

Við setningu landamerkjalaga nr. 5/1882 og síðar nr. 41/1919, hafi ætlun löggjafans verið sú að framkvæmdarvaldið hefði frumkvæði að því að gengið yrði frá landamerkjum jarða, þau skráð og að leyst yrði úr ágreiningi um þau væri hann fyrir hendi. Þannig sé í 6. gr. laganna frá 1919 lögð ákveðin eftirlitsskylda á embættismenn þannig að við gildistöku þeirra laga hafi valdsmönnum, hverjum í sinu umdæmi, borið að rannsaka hvort landamerkjum hefði verið þinglýst. Allt til ársins 1981 hafi verið gert ráð fyrir að sérstakur dómstóll, landamerkjadómstóll, skæri úr ágreiningi um landamerki. Löggjafarvaldið hafi með þessu viljað tryggja að landamerki væru sem skýrust og að um þau þyrfti ekki að deila. Með landamerkjalögum hafi átt að koma góðri skipan á þessi mál í eitt skipti fyrir öll og hafi fyrirmælum laganna verið fylgt og landamerkjalyýsingar gerðar fyrir nær allar jarðir. Landamerkjalögin frá 1882 hafi ekki kveðið á um hvaða land eða hver landgæði fylgdu jörðum eða öðrum fasteignum enda hafi ekki verið um það deilt. Alkunna hafi verið að eignarlöndum fylgdi fullkominn eignarréttur og að afréttarlönd væru í sameign eigenda þeirra jarða sem afréttareignina áttu.

Afréttir hafi á þessum tíma verið taldir undirorpnr fullkomnum eignarrétti sem einungis takmarkaðist af eignarrétti annarra landeigenda. Um þetta hafi ekki verið deilt enda hafi þetta sameignlega land fyrst og fremst verið nýtt til beitar fyrir sauðfé og hesta.

Í 1. gr. landamerkjalaganna sé mælt fyrir um að landeigendur eða fyrirsvarsmenn jarða þar sem eigi séu af völdum náttúrunnar glögg landamerki, skuli setja slík merki, svo sem með girðingum, skurðum eða vötnum með hæfilegu millibili enda hafi eigi áður verið sett greinileg merki sem löglega sé við haldið. Framangreind regla eigi m.a. við um merki milli jarða og afrétta eða annarra óbyggðra lendna ef sá sem land á að afrétti eða lendu krefst þess. Landamerkjalyýsingar þær, sem gerðar hafi verið í kjölfar landamerkjalaganna 1882, hafi víða verið byggðar á eldri heimildum svo sem lögfestum, máldögum og eldri landamerkjabréfum. Þessum lýsingum hafi síðan verið gefið aukið vægi með þinglýsingum og eftirlitsskyldu valdsmanna sem leitt hafi til þess að um sé að ræða fullkomnar heimildir um landamerkin og þannig eignarrétt þinglýstra eigenda. Landamerki þessi og þetta fyrirkomulag beri að virða. Landeigendur kveða ekki hægt að raska landamerkjum með því að setja meira en öld síðar lög, sem kveði á um eignarrétt ríkisvaldsins að stórum landsspildum, sem í meira en 100 ár hafi verið taldar innan þinglýstra landamerkja jarða eða eftir atvikum í sameign tiltekins fjölda jarða. Ríkisvaldið geti ekki slegið eign sinni á land sem sé undirorpið fullkomnum eignarrétti og hafi verið það í yfir 100 ár. Hér hljóti venjuréttur og hefðarsjónarmið að vega þungt.

Hefð megi rekja allt til Rómarréttar og sé hún vissulega skyld námi þannig að segja megi að hefð hafi tekið við þegar eiginlegu landnámi var lokið. Lengi hafi verið óvissa um hvort hefðarréttur gildi hér á landi. Í erindisbréfi til biskupa frá 1. júlí 1746 hafi verið kveðið á um að á 100 árum mætti hefða eignir og réttindi sem verið hefðu kirkjueign. Víða megi sjá þess stað að út frá því hafi verið gengið að hefðarreglur Norsku eða Dönsku laga (1683 og 1687) giltu hér á landi. Einnig sé vikið að hefðarreglum í nokkrum tilskipunum, sbr. konungsbréf frá 18. apríl 1761, nýbýlatilskipunina frá 1776 og tilskipun frá 17. apríl 1833 er varði óðalsrétt á Íslandi. Landsyfírréttur hafi í dómi frá 5. maí 1830 gengið ótvírætt út frá því að hefðarreglur Norsku laga giltu á Íslandi þó að rétturinn hafi síðar eða í dómi frá 19. desember 1887 hafnað hefðarreglum. Hefð hafi síðan fyrst og fremst haft gildi sem eignarheimild eftir gildistöku laga nr. 46/1905. Ákvæði 1. gr. hefðarlaga sé ætlað að taka af öll tvímæli um að hefð verði unnin á verðmæti enda þótt það hafi verið opinber

eign. Að þessu leyti sé greininni ekki ætlað að takmarka svið hefðar heldur þvert á móti að rýmka það. Samkvæmt þessu megi halda því fram að úr því að hefðarlög heimili eignarhefð á landi sem sé í opinberri eigu, þeim mun fremur hljóti að vera unnt að hefða land sem ekki sé eignarrétti undirorpið. Í fyrri Landmannaafréttardóminum sé beinlínis gert ráð fyrir því að eignarhefð verði unnin á landi, sem sé afréttareign. Sama megi lesa út úr 3. gr. Þjóðlendulaga i.f. Gaukur Jörundsson telji að eignarhefð verði unnin á landi, hvort heldur um sé að ræða afrétt eða almenning ef skilyrðum hefðar sé á annað borð fullnægt. Hann telji þó að gera verði strangari kröfur um not ef um eigendalaust landsvæði sé að tefla. Því sé hins vegar ekki haldið fram að umþrætt landsvæði í Þingvallahreppi hafi verið eigendalaust land fram eftir öldum heldur sé ljóst að landið hafi verið numið. Hluti þess, þ.e. Þingvallaafréttur, hafi um aldir verið nýttur sameiginlega af jarðeigendum í Þingvallahreppi. Sjónarmiðin um hefð séu til staðfestingar náminu, þ.e. til þess að festa í sessi eignarrétt jarðeigenda í hreppnum. Gaukur Jörundsson telji jafnframt að slaka beri á kröfum til eignarhalds eftir því sem verðmætið og allar aðstæður gefi minna tilefni til víðtækra umráða og fjölbreyttra nota. Í dómi Hæstaréttar frá 20. janúar 1939 hafi verið fallist á eignarhefð engjalsands enda þótt hefðandi virtist hafa haft lítil sem engin önnur not af landinu en til slægna.

Engu breyti um eignarhaldið hvort hefðandi lands er einn aðili eða margir sameigendur. Það, að landið hafi frá upphafi nánast einungis verið nýtt til þeitar og þótt þeir sem það nýttu, hafi nýtt það sameiginlega og að um afréttamálefni og fjallskil hafi gilt almenn lög þá breyti það ekki því að þessir sameigendur hafi nýtt landið eins og kostur var í fullan hefðartíma og meira en það og jafnframt meinað öðrum not þess. Ríkisvaldið hafi ekki nýtt afréttarland Þingvellinga með nokkrum hætti. Venjuréttur og hefð falli hér saman og eigi að leiða til þess að afrétturinn tilheyri jörðunum í hreppnum sem hafi nýtt landið öldum saman. Landeigendur kveða það síðari tíma útúrsnúning að halda því fram að jarðeigendur eigi einungis beitarrétt á afréttinum enda þjóni það hagsmunum valdhafa að beinn eignarréttur að landsvæði þessu tilheyri ríkisvaldinu. Þessa pólitísku niðurstöðu, sem menn telja almannahagsmunum hagnægt, sé síðan reynt að búa í skrautbúning þess lagaumhverfis sem við lifum í nú. Af hálfu landeigenda er því haldið fram að virða beri þá skipan sem gilt hafi um aldir og staðfest hafi verið m.a. með landamerkjalogunum frá 1882 og að eignarréttindi verði ekki færð í hendur ríkisvaldsins með einföldum lögum enda geta sett lög vart verið gild frum- eignarheimild.

Þrátt fyrir að Hæstiréttur hafi talið að ríkisvaldið geti farið með ákveðin umráð lands í skjóli valdheimilda sinna sé ekki þar með sagt að löggjafinn geti framselt vald þetta til stjórnvalda og jafnframt falið stjórnvöldum að skera úr um það hvaða land skuli vera undirorpið eignarrétti ríkisvaldsins og hvað skuli skilið eftir handa raunverulegum eigendum landsins. Hér sé fyrst og fremst um pólitískar deilur að ræða sem færðar hafi verið að nokkru leyti í lögfræðilegan búning. Minni deilurnar á margan hátt á þær deilur sem í byrjun síðustu aldar hafi verið um eignarrétt að vatni og vatnsföllum.

Í þessu máli sé aðstaðan um margt með líkum hætti og þegar Fossamálið hafi verið til umfjöllunar í byrjun 20. aldar. Ríkisvaldið leitist við að slá fullkominni eign sinni á land sem sé háð eignarrétti einstaklinga. Eðlilegra hefði verið að skorið hefði verið úr ágreiningi þessum fyrir hlutlausum dómstóli í stað stjórnvöldunefndar og að sönnunarbyrðin um eignarrétt ríkisins að hálandi landsins utan þinglýstra landamerkja jarða hefði hvílt á ríkisvaldinu. Komist óbyggðanefnd að þeirri niðurstöðu að land, sem einstaklingur eða lögaðili telji sig eiga, skuli vera þjóðlenda sé slík niðurstaða ekki bindandi fyrir landeigendur.

Jarðeigendur o.fl. byggja kröfur sínar m.a. á því að löggjafarviljinn hafi ekki staðið til þess að land, sem nú er innan þinglýstra landamerkja bújarða, verði talið til þjóðlendna, samanber umræður og ályktanir um málið á Alþingi. Þá er vísað til meðalhófsreglu stjórnvöldunefndar því til stuðnings að ekki skuli telja meira land til þjóðlendu en sem brýna nauðsyn beri til og sátt sé um að teljast skuli þjóðlenda.

Jarðeigendur o.fl. telja að landsvæði það, sem um sé deilt í þessu máli, hafi allt verið numið í öndverðu. Vísað er til rits Haraldar Matthíassonar, Landið og Landnáma. Bændur í Þingvallasveit hafi snemma öðlast beitarrétt á þessu svæði með samkomulagi við eigendur og fyrir venju. Snemma hafi orðið til reglur um beitarnýtingu á þessu sameignarlandi enda hafi sveitarfélögin snemma tekið við skipulagningu á fjallskilum og skipti þá engu í hvers eigu landið sé sem smala þurfi, sbr. 4. gr. laga um afréttamálefni og fjallskil, sbr. nú lög nr. 6/1986 og 52. gr. þeirra laga. Samkvæmt nýbýlatilskipuninni 1776 hafi konungur sett lög um heimild til stofnunar nýbýla á eigendalausum svæðum og hafi því í raun allt land utan eignarlanda talist til ríkisins. Það styðji jafnframt þá fullyrðingu að landið sé undirorpið fullkomnum eignarrétti að við stólsjarðauppboðin 1794 hafi jarðirnar verið seldar samkvæmt konungsúrskurði sem fullkomið eignarland samkvæmt uppkölluðum landamerkjum. Þannig beri ríkið sönnunarbyrðina fyrir því að landamerki hafi verið önnur fyrir gildistöku landamerkjaganna 1882.

Mótmælt sé þeirri túlkun, sem fram komi í greinargerð ríkisins, um að greina megi í sundur eignarlönd og afréttarlönd eftir nýtingu þeirra. Í fyrsta lagi sé viðurkennt af fræðimönnum að afréttarland geti verið fullkomið eignarland sé ljóst að það hafi í öndverðu eða síðar verið undirorpið fullkomnum eignarrétti, sbr. Gullberastaðatungur, Tunguheidi og Kalmanstungu. Mjög stór hluti lands á Suðurlandsundirlendi sé ekki í heilsársnotum af skiljanlegum ástæðum. Yfir vetrartím-ann sé landið gegnfrosið og enginn skepna fari um það. Vetrararbeit sé nú víðast aflögð með nútíma-landbúnaðarháttum.

Að því er varði staðhæfingar í greinargerð ríkisins um aðgreiningu lands í heimalönd og afrétti telja jarðeigendur o.fl. að innan jarðanna sé ekki um afrétti að ræða í þeirri merkingu sem heima-menn leggi í orðið afréttur. Sumar jarðir, t.d. Þingvallajörðin, hafi hins vegar mjög víðfeðm heima-lönd. Slíkt land, sem í eðli sínu geti flokkast sem afréttarland í víðustu merkingu þess orðs, sé hins vegar að mati landeigenda eignarland enda viðurkennt af fræðimönnum að slíkt land geti verið undirorpið beinum eignarrétti. Á þessu landi séu t.d. ekki gerð fullkomin fjallskil af hálfu fjallskila-stjórnar, þ.e. tvær lögskipaðar leitir samkvæmt 37. gr. laga um afréttarmál og fjallskil, nr. 6/1986, enda um einkaland jarða að ræða sem landeigendur smali sjálfir. Þá benda jarðeigendur o.fl. á að á vorin sleppi menn fé sínu í heimalönd og smali síðan til rúnings. Einnig sé ám sleppt í heimalönd á haustin eftir að lömb hafa verið tekin undan. Á afréttinn reki menn hins vegar fé í byrjun sumars og óheimilt sé að fara með fé í afrétt til haustbeitar.

Þeim skilningi, sem fram komi í greinargerð ríkisins um landnám, er alfarið mótmælt, og er bent á að fræðimenn hafi talið að mjög víða hafi land verið numið allt til jökla. Landnáma sé ekkert óljós um þetta. Gróðurfar nú veiti enga vísbendingu enda með allt öðrum hætti en við landnám.

Jarðeigendur o.fl. telja að taka verði Landnámu með fyrirvara sem réttarheimild. Benda þeir á að lýsingar Landnámu hafi verið taldar benda til þess að um beinan eignarrétt að landi væri að ræða, s.s. í H 1960 726 (Skeljabrekka) og H 1994 2228 (Geitland). Þá benda jarðeigendur o.fl. á að í H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur), H 1999 111 (Gilsá) og H 1999 2006 (Sandfjellshagi) hafi vafinn verið metinn sökunaut í hag. Viðkomandi skotveiðimenn hafi verið sýknaðir m.a. vegna vafa um hvar þeir voru staddir, vafa um landamerki og fleira. Í málsmeðferðinni fyrir óbyggðanefnd beri hins vegar að túlka vafann um hvort land hafi verið numið í öndverðu eða að hve miklu leyti land hafi verið nýtt landeiganda í hag hafi hann athugasemdalaus þinglýsta eignarheimild í hendi. Ríkið beri því sönnunarbyrðina fyrir því að umþrætt land hafi ekki verið numið í öndverðu og sé því eigendalaus.

Því er mótmælt að Arnarvatnsheiðardómur, H 1975 55, hafi ekki fullkomið gildi um eignarrétt-indi þess landsvæði sem deilt hafi verið um. Til grundvallar niðurstöðunnar hafi legið lögfesta eig-anda Kalmanstungu frá 1879 og séu fræðimenn á því að ekki verði annað ráðið af niðurstöðu Hæstaréttar en að landið sem um hafi verið deilt sé fullkomið eignarland. Jarðeigendur o.fl. telja að land innan Þingvallajarðarinnar hafi ekki sambærilega stöðu og Auðkúluheiði og Eyvindarstaða-heiði. Þar hafi vissulega verið um afréttarlönd að ræða en ekki heimalönd. Munurinn liggir í þeim

notum sem menn hafi haft af þessum heimalöndum, umfram afréttarlöndin og þeim réttindum sem landeigendur hafi þar haft. Það sem mestu skipti sé þó að í heimalöndum, þó víðfeðm séu, hafi landeigendur getað bannað öðrum not landsins.

Því sé mótmælt að ekki hafi þurft að stofna óbyggðanefnd ef miða eigi við þinglýst landamerki um mörk þjóðlendna. Jarðeigendur o.fl. telja að tilgangurinn með lögum um þjóðlendur hafi fyrst og fremst verið sá að gera ríkisvaldið þinglýstan eiganda þeirra landsvæða sem enginn hafi skjöl fyrir að hann eigi en svo háttar til um einhver eigendalaus svæði og jökla á miðhálandi Íslands. Óbyggðanefnd eigi að finna út hver þessi eigendalaus svæði séu. Sveitarfélög telja sig eiga sum þessi svæði á grundvelli hefðar, án þess að hafa skjöl fyrir. Skv. 1. gr. þjóðlendulaganna, nr. 58/1998, komi einmitt fram að þjóðlendur séu utan eignarlanda. Eignarland sé skilgreint sem „landsvæði sem háð er einkaeignarrétti þannig að eigandinn fer með öll venjuleg eignarráð þess.“ Jarðeigendur o.fl. halda því fram að svo hátti til með allt það land sem þeir hafi þinglýsta eignarheimild fyrir. Innan þinglýstra landamerkja fari landeigendur einir með öll venjuleg eignarráð, bæði raunveruleg og réttarleg yfiráð.

Að undanfögnu hafi verið á það bent bæði af stjórnámálönnum og fræðimönnum að með lögnum hafi ekki staðið til að taka eignarrétt af neinum enda sé óbyggðanefnd ekki til þess bær.

Ríkið fari villur vegar í umfjöllun sinni um landamerkjabréf. Landeigendur haldi því fram að alls staðar í Árnessýslu sé land innan þinglýstra landamerkja undirorpið beinum eignarrétti. Í fyrsta lagi hefði enginn tilgangur verið með landamerkjälögnum 1882 ef þau hefðu ekki átt að tryggja eigandanum beinan eignarrétt á því landi sem landamerki jarðar hans náðu til. Hver sé annars munurinn á fullkomnum „yfiráðarétti“ og eignarrétti. Raunar sé ekkert sem bendi til þessarar hugsunar, þ.e. að innan þinglýstra landamerkja kunni að vera tvenns konar eignarréttur, þ.e. beitarafnotaréttur annars vegar og fullkominn eignarréttur hins vegar, þegar greinargerð með lögnum og umræður um þau á Alþingi séu skoðuð. Ef svo hafi verið hefði þurft að orða það miklu skýrar í lögnum. Svo virðist sem með lögnum 1882 hafi verið reynt að koma fastri skipan á þessi mál, þ.e. hvar væru mörk eignarlanda og afrétta. Löggjafinn skipaði málum með lögum án þess að raska eignarrétti. Það sé því rangt að enginn hafi farið með hið „eigendalaus“ svæði hafi afrétturinn talist eigendalaus. Upprekstrarfélög og eftir atvikum sveitarfélög hafi farið með yfiráðin þar í skjóli þeirrar eignar sem leiddi af sameignarrétti jarðanna er upprekstrarétt áttu.

Af hálfu landeigenda er minnt á landamerkjälögin, á reglur um hefð og reglur um venjurétt, sem séu samstiga um að telja nánast allt landið undirorpið eignarrétti annarra lögaðila en ríkisins. Enga nauðsyn hafi þannig borið til þess að kafa svo langt niður í djúp fortíðarinnar eins og gert sé í greinargerð ríkisvaldsins heldur nægi að líta til síðustu 100 ára.

8.3. Miðfell

Af hálfu þinglýstra eigenda Miðfells er um óskoraðan eignarrétt vísað til þinglýstra afsala og skiptayfirlýsinga. Einnig er vísað til þinglýstrar landamerkjaskrár fyrir jörðina frá 7. september 1883. Taki eignarrétturinn til jarðarinnar með öllum gögnum og gæðum að undanskildu landi sem selt hafi verið frá jörðinni.

Á því er byggt að sá sem hefur í hendi þinglýsta eignarheimild sé talinn eiga tilsvarendi rétt yfir eigninni þar til annað sannast.

8.4. Þingvellir

Af hálfu prestssetrasjóðs er vísað til landamerkjälýsingar Þingvalla frá 1. september 1886, þinglesnu á manntalsþingi 7. júní 1890, að teknu tilliti til makaskipta árið 1924 þar sem Þingvellir afsöluðu landi til Grímsneshrepps á móti jörðinni Kaldárhöfða. Í munnlegum flutningi málsins vísaði lögmaður til þess sem fram hefði komið af hálfu ríkisins en það ætti að mörgu leyti við, einkum tilvísun til ritgerðar Karls Axelssonar um svæðið.

8.5. Þingvallaafreittur

Af hálfu eigenda lögbýla í Þingvallahreppi er byggt á því að á hið eiginlega afréttarland, sem Þingvallahreppur „hefur ekki sem lögpersóna eignast með kaupum“ sé eign eigenda þeirra lögbýla í hreppnum sem upprekstrar- og nýtingarrétt eigi á afréttinum. Er á því byggt að landsvæði þetta hafi verið numið í öndverðu og það síðan fylgt síðan jörðunum og sé þannig í óskiptri sameign eigenda lögbýla í Þingvallahreppi. Svæðið hafi verið nytjað af eigendum jarða í hreppnum allt frá landnámsöld en hreppsfélagið hafi farið með málefni afréttarins í umboði eigenda allt frá stofnun hreppsins. Afrétturinn hafi á hverjum tíma verið nýttur til fulls með þeim hætti sem tíðarandi, tækifæri og möguleikar hafi verið til, þ.e. til beitara, grastekju, veiða, skógarhöggs og kolagerðar, námutöku, vatnsréttindasölu og leigu og landleigu. Orðið afréttur hafi um langan tíma verið notað yfir þetta sameignarland en sú orðnotkun dragi á engan hátt úr eignarrétti jarðanna.

9. SJÓNARMÍÐ LANDSVIRKJUNAR

Landsvirkjun rekur á hinu tilgreinda landsvæði, svæði nr. 1, stærstu orkuver fyrirtækisins og mannvirki sem þeim tengjast, svo sem stíflur, uppistöðulón, vatnsvegi, háspennulínur, spennavirki, svo og ýmis önnur mannvirki sem tengjast starfsemi þess, sbr. 2. grein laga nr. 42/1983, um Landsvirkjun, með síðari breytingum.

Landsréttindi, vatnsréttindi (fallréttindi), heimildir til byggingar og reksturs orkuvera og mannvirkja sem þeim eru tengd, þar með talið uppistöðulóna, stíflna, vatnsvega, miðlunarmannvirkja, orkuflutningslína, spenna- og rofavirkja og hvers kyns annarra mannvirkja á hinu auglýsta landsvæði byggjast annars vegar á sameignarsamningi, dags. 1. júlí 1965, milli ríkisstjórnar Íslands og Reykjavíkurborgar um Landsvirkjun og hins vegar einkum á lagaheimildum og virkjunar- og framkvæmdaleyfum ráðherra fyrir hverja einstaka virkjun, svo og samningum við sveitarfélög og einstaklinga, svo sem rakið er í kröfugerð í skjali nr. 46.

Með lögum um Landsvirkjun nr. 59/1965 var ákveðið, sbr. 1. gr. laganna, að ríkisstjórnin og borgarstjórn Reykjavíkur skyldu setja á stofn virkjanafyrirtæki, er nefnist Landsvirkjun. Í 4. gr. laga nr. 59/1965 kemur fram að Landsvirkjun tekur við öllum vatnsréttindum og réttindum ríkisins og Reykjavíkurborgar til virkjana í Sogi og í Þjórsá við Búrfell, sbr. 6. gr., svo og öllum áætlunum og undirbúningsframkvæmdum ríkisins vegna virkjunar við Búrfell. Í 5. gr. laganna var kveðið á um að ríkið og Reykjavíkurborg legðu Landsvirkjun til sem endurgjaldslaust stofnframlag eignir þær og réttindi, sem tiltekin voru í 4. gr.

Miðlun í Þingvallavatni

Heimild til virkjunar Efra-Sogs ásamt gerð stíflu við útfall Þingvallavatns með heimild til miðlunar frá 102 m y.s. að sumri til 103 m y.s. að vetri var veitt með bréfi atvinnumálaráðuneytisins 20. júní 1955, sbr. skjal nr. 64.

Landsvirkjun leggur áherslu á að fyrirtækið er eigandi framangreindra réttinda til vatnsmiðlunar og nauðsynlegra landsréttinda og krefst þess að það verði viðurkennt af óbyggðanefnd, sbr. 2. mgr. 5. gr. þjóðlendulaga, nr. 58/1998. Það felur í sér að ekki er heimilt að ákvarða endurgjald skv. 4. mgr. 3. gr. þjóðlendulaga fyrir nýtingu réttindanna.

Hrauneyjafosslína (220 kV)

Línan liggur frá mörkum við Grímsneshrepp, norðvestan Skjaldbreiðar, að sýslumörkum við Borgarfjarðarsýslu, sbr. skjal nr. 97.

Lagaheimild fyrir byggingu línunnar er í lögum nr. 37/1971 og 1. og 6. mgr. 2. gr. laga nr. 60/1981, um raforkuver, með síðari breytingum. Iðnaðarráðherra veitti leyfi fyrir Hrauneyjafosslínu 30. desember 1976, sbr. skjal nr. 55. Heimilda til byggingar línunnar var aflað hjá við-

komandi sveitarfélögum á árunum 1978-1979 í samræmi við 5. gr. skipulagslaga, nr. 31/1968, og gengið frá samningum við sveitarfélög og einstaklinga á árinu 1979 um bætur fyrir línubygginguna, sbr. skjal nr. 83.

Fyrirhuguð Sultartangalína (400 kV)

Fyrirhuguð er bygging háspennulínu frá Sultartangavirkjun að aðveitustöð Landsvirkjunar við Brennimeil í Hvalfirði. Á því landsvæði, sem hér um ræðir, mun línán liggja samhliða Hrauneyja-fosslínu (220 kV). Almenna lagaheimild til byggingar línunnar er að finna í lögum um Landsvirkjun, nr. 42/1983.

Landsvirkjun tekur fram að fyrirtækið mótmælir öllum kröfum um að ríki, sveitarfélög, aðrir lögaðilar eða einstaklingar eigi beinan eignarrétt að afréttarlandi nema þeim sem kröfuna hefur uppi takist að sanna fullkominn eignarrétt.¹ Að öðrum kosti telst afréttarland vera þjóðlenda, sbr. 1. og 2. gr. laga nr. 58/1998.

Mælistöðvar Landsvirkjunar

Landsvirkjun á og rekur allmargar mælistöðvar á hálendinu ofan byggðar í Árnessýslu til mælinga á vatnshæð, veðri og ísingu. Landsvirkjun krefst þess að landsréttindi og umferðarréttindi sem þarf til reksturs þeirra verði viðurkenndur.

10. ALMENNAR NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR

10.1. Inngangur

Hér verður gerð grein fyrir almennum athugunum og niðurstöðum óbyggðanefndar um nokkrar staðreyndir og lagaatriði sem þýðingu geta haft við úrlausn þeirra mála sem undir nefndina heyrja.

Í upphafi verður gefið yfirlit um gróðurfar á Íslandi við landnám og þeim breytingum sem á því hafa orðið síðan. Þá verður fjallað um landnám, hefð og lög sem stofnunarhætti eignarréttinda.

Því næst verður gerð grein fyrir flokkun lands í *jarðir*, *almenninga* og *afrétti* og eignarréttarlegri þýðingu þessara hugtaka. Í því sambandi verður einnig litið til réttarreglna um fjallskil.

Loks verður fjallað um efni og gildi þeirra heimilda sem einna helst fjalla um eignarréttindi fyrr á tímum. Gerð verður sérstök grein fyrir jarðamötum og jarðabókum, máldögum og vísitasíum, lögfestum, jarðabréfum og landamerkjabréfum, afsals- og veðmálabókum.

Um niðurstöður óbyggðanefndar varðandi Landsvirkjun er vísað til 12. kafla.

10.2. Gróðurfar við landnám og síðari breytingar

Íslandi má skipta í þrjú hæðar- eða gróðurbelti, þ.e. *láglandisbelti*, *hlíðabelti* og *hálendis- eða fjallabelti*.² Þessi skipting byggist á því að lífsskilyrði fyrir plöntur og aðrar lífverur, þ. á m. búsetuskilyrði fyrir fólk, fara stigversnandi með vaxandi hæð yfir sjávarmáli og lækkandi meðalhita. Höfuð-einkenni gróðurfars breytast því frá láglandisbelti og upp til efstu gróðurmarka á hálendi, tegundum plantna fækkar mjög, harðgerar tegundir verða ríkjandi, uppskerumagn minnkar og gróðurþekjan verður gisnari.

Gróðurbeltin eru í mismunandi hæð í hinum ýmsu landshlutum eftir því hvort um er að ræða innhæruð eða útnes, eftir snjóalögum o.s.frv. Milli gróðurbeltanna eru að sjálfsögðu ekki skörp skil heldur breytist gróðurfar stig af stigi með vaxandi hæð yfir sjávarmáli. Í grófum dráttum nær láglandisbelti landsins upp í 100-150 m hæð og sums staðar nokkru hærri sunnanlands. Hlíðabeltið

¹ H 1981 1584 (Landmannaafreittur) og H 1997 1162 og 1183 (Auðkúlu- og Eyvindarstaðaheiðadómar).

² Steindór Steindórsson, 1964: *Gróður á Íslandi*. Reykjavík. S. 28.

tekur við og nær upp í 300-400 m hæð en þar ofan við er hálendisbeltið. Ætla má að um landnám hafi mörkin legið nokkru ofar.

Talið er að við landnám hafi gróður þakið um $\frac{2}{3}$ hluta af yfirborði landsins.¹ Mikill hluti láglandis- og hlíðabelta, svo og hálendisbeltis upp að 600-700 m hæð á miðhálandinu, hefur verið þakinn nokkuð samfelldum gróðri og jarðvegi. Ofar hefur gróðurinn orðið stöðugt gisnari uns hann hefur horfið að mestu í 800-1000 m hæð. Í fjalllendi útnesja og í bröttum fjallahlíðum hafa efri mörk samfellds gróðurs legið neðar.

Við landnám hefur birkiskógur og kjarr sett mestan svip á gróðurfar í láglandis- og hlíðabeltum og jafnvel teygt sig upp í hálendisbelti við bestu aðstæður. Áætlað er að skóglendi og kjarr hafi þakið um $\frac{1}{4}$ hluta landsins. Það var langverðmætasta gróðurlendi landsins vegna mikillar grósku, fjölþættra nota og jarðvegsverndar. Ofan skógarmarka hafa smárunnar, ýmsar lyngtegundir og harðgerar jurtir verið ríkjandi tegundir. Þar sem jarðvatnsstaða var há, á láglandi og hálendi, var gróskumikill votlendisgróður. Rýr mosagróður tók við þegar nálgæðist efri mörk gróðurs og loks voru plöntur á stangli á því landi sem í daglegu tali er nefnt ógróið.

Nú þekur gróður aðeins um $\frac{1}{4}$ hluta landsins í heild og um $\frac{10}{100}$ hluta ísfrírra svæða miðhálandisins í stað nær helmings um landnám. Aðeins um $\frac{1}{100}$ hluti landsins er skógi eða kjarri vaxinn. Gróðurþekja landsins hefur þannig bæði dregist saman og gæði hennar rýrnað.

Langmest hefur rýrnun landgæða orðið í hálendisbeltinu, einkum á miðhálandinu. Afleiðingar þessa eru m.a. þær að verulegur hluti miðhálandisins, sem um landnám og fram eftir öldum var vel fallið til sumarbeitar, er nú gróðursnauðar auðnir.

10.3. Stofnun eignarréttinda

Þeir stofnunarhættir eignarréttinda, sem huga þarf sérstaklega að í þessu sambandi, eru landnám, hefð og lög.

10.3.1. Landnám

Hér á landi var fyrst stofnað til eignarréttar yfir landi með námi. Telja verður líklegt að eigi síðar en með gildistöku ákvæða Jónsbókar um afrétti og almenninga hafi nám verið útilokað. Vafalaust er þó að eftir lögtöku nýbýlatilskipunar 1776 er nám úr sögunni sem stofnunarháttur eignarréttar hér á landi.²

Landnámabók hefur löngum verið talin mikilvægasta heimildin um upphaf byggðar á Íslandi. Þar eru nefndir um 430 karlar og konur sem námu land eða eignuðust það úr landnámi annarra. Þá eru þar nöfn um 600 bæja sem risið eiga að hafa á landnámsöld, þ.e. á árunum 874-930. Efni Landnámu er spunnið úr þremur meginþáttum: landnámafrásögnum, greinargerð fyrir landnámsmönnum, ætt þeirra og niðjum og fróðleik af ýmsum toga sem lýsir m.a. viðskiptum manna, stjórnarfari, trú og siðum, skipakosti, húsakynnum, búpeningseign og landsháttum.

Landnáma er varðveitt í fimm gerðum, misjafnlega heillegum. Þrjár þeirra eru að stofni til frá miðöldum en tvær voru ritaðar á 17. öld. Melabók mun vera elst þeirra og standa næst frumgerð Landnámabókar sem talin er rituð á fyrri hluta 12. aldar en er nú glötuð. Ljóst er því að tvö hundruð ár hið minnsta hafa liðið þar til frásagnir um landnám voru skráðar. Allmikill efnislegur munur er á varðveittum gerðum Landnámabókar en þó eru landnámalýsingar yfirleitt nokkuð samhljóða.

Ýmsar sagnir er að finna í Landnámu um það hvernig menn fóru að því að nema land. Í Hauksbókargerð Landnámu er greint frá því að Íslendingar hafi leitað til Haralds konungs hárfagra um aðstoð við að setja reglur um stærð landnáma. Þá voru sett ákvæði um að enginn skyldi víðara nema

1 Ingvi Þorsteinsson og Sigurður Blöndal, 1986: *Gróðureyðing og endurheimt landgæða*. Reykjavík. S. 13.

2 Sbr. Gaukur Jörundsson: „Um afrétti og almenninga“, óbirt fjölrit, s. 10-11. Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignarréttur II* (fjöl.). Reykjavík. S. 133-134. Þorgeir Örylgsson, 1994: „Um eignarhald á landi og náttúruauðindum.“ *Afmælisrit. Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík. S. 565.

en hann mætti eldi yfir fara á einum degi með skipverjum sínum.¹ Um konur virðist hins vegar hafa gilt sú regla að þær skyldu ekki nema víðara land en leiða mætti kvígu tvævetra vorlangan dag sólsetra á milli, vel fóðraða.² Fleiri aðferðir eru tilfærðar. Helgi magri, sem nam allan Eyjafjörð, er t.d. sagður hafa gert eld mikinn við hvern vatnsós og helgað sér svo allt hérað, væntanlega allt vatnasvæði árinna. Stundum virðist kvikféð sjálf hafa ráðið ferðinni. Í upphafi þess hluta Landnámu, sem fjallar um Sunnlendingafjórðung, segir m.a. á þessa leið: „Sumir þeir, er fyrstir kómu út, byggðu næstir fjöllum ok merkðu at því landskostina, at kvikféit fýstisk frá sjónum til fjallanna.“³

Á síðustu áratugum hafa ýmsir fræðimenn á sviði sagnfræði og bókmennta sett fram kenningar um sannfræði Landnámu. Annars vegar hefur því verið haldið fram að treysta megi frásögnum Landnámu í meginatriðum. Hér má nefna kenningar eins og þær að markmiðið með ritun Landnámu hafi verið að skapa grundvöll fyrir innleiðingu óðalsréttar hér á landi, undirbúa skiptingu landsins í kirkjusóknir eða varðveita ættartölur, með tilliti til erfða, hjúskapar o.fl., auk áhuga á sögu forfeðranna.⁴ Hins vegar hefur því verið haldið fram að frásagnir Landnámu eigi lítið skylt við sögulegan veruleika. Í því sambandi ber að nefna þá kenningu að markmiðið hafi verið að renna stoðum undir eignarheimildir höfðingjaættanna fyrir þeim jörðum, einkum aðalbólum, sem þær töldu sig eiga á ritunartíma Landnámu.⁵ Enn fremur hefur því verið haldið fram að sum nöfn landnámsmanna séu dregin af kennileitum, náttúruferðum eða búskaparháttum.⁶ Heimildargildi Landnámu er því umdeilt meðal fræðimanna.

Í úrlausnum dómstóla hafa skýrar lýsingar Landnámu á umfangi landnáms verið taldar hafa sönnunargildi við mat á því hvort stofnast hafi til eignarréttar yfir tilteknu landsvæði. Þessi afstaða kemur fram í H 1994 2227 (Geitland). Þar er frásögn Landnámu um nám Geitlands talin sanna að í kjölfar landnáms hafi landsvæðið verið eignarland. Jafnframt ber að nefna H 1960 726 (Skeljabrekka) þar sem talið var auðsætt af frásögn Landnámu að landspilda hefði í öndverðu verið hluti af landi jarðarinnar Skeljabrekku. Takmarkaðar lýsingar í Landnámu hafa hins vegar fremur verið taldar mæla gegn því að land hafi verið numið og þannig orðið undirorpið beinum eignarrétti, sbr. H 1997 1162 (Auðkúluheiði), H 1997 1183 (Eyvindarstaðaheiði), H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur), H 1999 111 (Gilsá) og H 1999 2006 (Sandfellshagi). Þá hafa dómstólar lítið til gróðurfars og staðhátta við mat á því hvort líkur séu á að landsvæði hafi verið numið, sbr. einkum H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur) og H 1999 111 (Gilsá).

Það er álit óbygðanefndar að Landnáma lýsi a.m.k. þeirri skiptingu lands sem menn töldu rétta eða voru ásáttir um á ritunartíma einstakra gerða. Þá er ljóst að landnámalýsingar hennar hafa verið vel kunnar landsmönnum og sannleiksgildi þeirra óumdeilt fram á síðustu áratugi. Þetta endurspeglast í úrlausnum dómstóla. Nefndin telur því að skýrar frásagnir Landnámu hafi sönnunargildi um tilvist eignarréttar. Jafnframt benda frásagnir Landnámu almennt séð til þess að landnám hafi í einhverjum tilvikum náð lengra inn til landsins en lýst landamerki jarða á síðari tímum. Rannsóknir á sviði sagnfræði, fornleifafræði og náttúrufræði styðja þetta.⁷ Svo sem fram kemur í kafla 10.2.

1 Landnámaabók 1986, s. 337.

2 Landnámaabók 1986, s. 321.

3 Landnámaabók 1986, s. 337.

4 Sbr. Barði Guðmundsson, 1938: „Uppruni Landnámaabókar.“ *Skírnir. Tímarit Hins íslenska bókmenntafélags*. S. 6-7, 20. Jón Jóhannesson, 1954-58: „Sannfræði og uppruni Landnámu.“ *Saga. Tímarit Sögufélags*. S. 225-226. Einar Gunnar Pétursson, 1986: „Efling kirkjuvalds og ritun Landnámu.“ *Skírnir. Tímarit Hins íslenska bókmenntafélags*. S. 193-222.

5 Sveinbjörn Rafnsson, 1974: *Studier i Landnámaabók. Kritiska bidrag till den isländska fristatstidens historia*. Lundi. S. 203-217. Sveinbjörn Rafnsson, 1976: „Aðferðir og viðhorf í Landnámurannsókn.“ *Skírnir. Tímarit Hins íslenska bókmenntafélags*. S. 222-225, 231-233.

6 Sbr. Þórhallur Vilmundarson, 1982: „- stad. Island.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 16. b. Kaupmannahöfn. D. 578-584. Sjá enn fremur greinar Þórhalls Vilmundarsonar í *Grimni. Riti um nafnfræði*. 1-3. b. (1980-1996).

7 Sbr. Kristján Eldjárn, 1974: „Fornþjóð og minjar.“ *Saga Íslands*. 1. b. Reykjavík. S. 115. Jakob Benediktsson, 1974: „Landnám og upphaf allsherjarrikis.“ *Saga Íslands*. 1. b. Reykjavík. S. 165.

hefur gróðurfar inn til landsins verið þannig að landnámsmenn kunna að hafa séð sér hag í að nema land ofar en byggð hefur náð á síðari tímum. Hins vegar hljóta staðhættir, þar á meðal hæð yfir sjávarmáli og fjarlægð frá byggð, að hafa takmarkað möguleika á nýtingu. Afar takmarkaðar ályktanir verða því dregnar af gróðurfari.

Í Landnámu er hins vegar sjaldan lýst nákvæmlega umfangi landnáms eða landamerkjum. Þetta á ekki hvað síst við inn til landsins. Óbyggðanefnd telur hæpið að af takmörkuðum lýsingum í Landnámu verði afdráttarlausar ályktanir dregnar um það hvort í öndverðu hafi verið stofnað til eignarréttar yfir landsvæði með námi.

Þá er ýmislegt óljóst um aðferðir við landnámið og hverju landnámsmenn sóttust eftir, þ.e.a.s. hvort þeir hafi einvörðungu miðað við gróðurfar og staðhætti eða hvort önnur atriði skiptu einnig máli, svo sem heppileg kennileiti, samgönguleiðir, völd og áhrif o.s.frv. Óvissa um aðferðir við landnám er of mikil til þess að hægt sé að fullyrða um stærð landnáma á þeim grundvelli.

10.3.2. Hefð

Hugtakið hefð er hvorki að finna í Grágás né Jónsbók. Í Jónsbók má þó sjá þess merki að afnot manna af tilteknum fasteignatengdum hlunnindum hafi þótt benda til ákveðinna réttinda. Í 26. kapitula landsleigubálks stendur m.a.: „Nú hefir maður skóg, eng eða haga, reka eða aðrar landsnyttjar .xx. [þ.e. 20] vetr eða lengr átörlulaust, þá á sá er haft hefir, nema hinn hafi lögleg vitni til, at hann á, ef hann skal úræntr vera.“¹

Enda þótt hugtakið komi ekki fyrir í lögboókunum virðist sem mönnum hafi snemma verið það kunnugt. Undir lok 12. aldar deildu leikmenn og Þorlákur biskup Þórhallsson um yfirráð kirkjueigna (staðamál fyrri). Bændur kröfðust forræðis yfir kirkjueignum í krafti „landsskapar ok fornrar hefðar“ en biskupinn kvað forna hefð ekki vega þyngra en lög kirkjunnar.² Þessi frásögn getur ekki ein og óstudd talist heimild um hefð í lagalegum skilningi. Allt eins er líklegt að orðið sé hér notað um eitthvað sem haldist hafi órofa um ótiltekinn tíma (sbr. orðasambandið „í hefð og haldi“).

Sumir fræðimenn hafa getið sér þess til að hefð sé komin inn í norræn lög úr kanónískum rétti. Í því sambandi er bent á að orðasamböndin „...sem að fornu hefir verið“ og „frá arilds tíð“ gætu verið þýðingar á latneska hugtakinu „praescriptio immemorialis“.³

Kaldangursrecess (Koldinghúsrecess) frá 13. desember 1558 var lögleiddur með konungsbréfi 20. mars 1563. Í konungsbréfi þessu segir að recessinn skuli einnig ganga fyrir lög um þau efni, „sem islensk lög þar um ekki áhræra né forklára“. Í recessnum, 50. kapitula, segir m.a. um 20 vetra hefð:

Item huada godz og eigner nauckur madur hefur med haund haft og halldit xx wetur oklagad og okiært. þui ma hann kuijdulaust hallda og skal það ecki wndan honum ganga nema suo finnist og bij-uijisist það sie j panta sett edur lient.⁴

Jón Þorkelsson þjóðskjalavörður athugaði á sínum tíma hvar vitnað væri til Kaldangursrecess í dómum og skjölum. Nefndi hann að í alþingisdómi 30. júní 1581, um Bjarneyjartolla, og í dómi Erlends sýslumanns Magnússonar 9. apríl 1594, um Kleifarblá, sé vitnað í 50. kapitula í recessinum.⁵ Af rannsókn Jóns verður ekki séð að recess þessi hafi haft þýðingu utan þessa.

1 Jónsbók. Kong Magnus Hakonssons lovbog for Island vedtaget paa Altinget 1281 og réttarbætr de for Island givne rett-erbøder af 1294, 1305 og 1314. Kaupmannahöfn 1904. S. 156. Sbr. einnig Grágás. Lagasafn íslenska þjóðveldisins. Gunnar Karlsson, Kristján Sveinsson, Mörður Árnason sáu um útgáfuna. Reykjavík 1992. S. 342, 369 (46. k., 74. k. lbp.).

2 Sbr. Biskupa sögur. 1. b. Kaupmannahöfn 1858. S. 281 (Oddaverja þáttur, ritaður í byrjun 13. aldar).

3 Wallén, Per-Edwin, 1981: „Hævd. Sverige.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 7. b. Kaupmannahöfn D. 285. Magnús Már Lárusson, 1981: „Hævd. Island.“ Sama rit, d. 287-288.

4 *Íslenskt fornbréfasafn* 13. b. Reykjavík 1933-1939. S. 355. Sbr. *Alþingisbækur Íslands*. 1. b. Reykjavík 1912-1914. S. 425-426. *Alþingisbækur Íslands*. 3. b. Reykjavík 1917-1918. S. 33-35.

5 *Íslenskt fornbréfasafn* 13, s. 351.

Rétt er að taka fram að Kaldangursrecess er að engu getið í þeim umræðum sem fram fóru um miðja 19. öld um setningu hefðarlaga.

Af athugun á dómum í Íslensku fornbréfasafni og Alþingisbókum Íslendinga verður ekki dregin önnur og viðtækari ályktun en sú að sá sem hafði haft umráð eignar um árabíl væri líklegur eigandi hennar nema annað kæmi fram í dómum eða skjölum, svo sem oft er gerður fyrirvari um. Er sá fyrirvari einnig í samræmi við fyrrnefnt ákvæði Jónsbókar.

Í Dönsku lögum Kristjáns V. frá 1683 voru ákvæði um hefð og fleira. Samsvarandi ákvæði voru í Norsku lögum frá 1687 og segir þar m.a. svo í 5. bók, 5. kapitula, 3. gr.:

Hvis andet Gods og Ejendom nogen haver haft i Haand og Hævd i tyve Aar ulast og ukært til Tinge, det beholder hand uden anden Adkomst at fremvise, angerløst og uafvundet, med mindre det bevisis, at hand hafde det, enten til Pant, eller i Forlæning, eller i Forsvar.

Ákvæði þessi voru aldrei birt hér á landi en mörg dæmi eru þess að Yfirréttur og Landsyfírréttur beittu þessum lögum, sbr. t.d. dóm frá 5. maí 1830 þar sem vitnað er án nokkurs fyrirvara til Norsku laga 5-5-3.¹

Þá var í erindisbréfi fyrir biskupana á Íslandi frá 1. júlí 1746 ákvæði í 16. gr. þar sem gert var ráð fyrir því að á 100 árum mætti hefða eignir og réttindi sem verið hefðu kirkjueign.²

Vorið 1836 lagði Bjarni Thorsteinson amtmáður til við kansellíið í Kaupmannahöfn að 26. kapituli landsleigubálks Jónsbókar yrði numinn úr gildi og tekin upp ákvæði Dönsku laga um hefð. Fram kom að óljóst þætti hvort reglan í Jónsbók tæki einungis til hlunninda eða einnig til fasteigna. Kansellíið bar málið undir Landsyfírrétt og síðan embættismannanefndina sem skipuð var 22. ágúst 1838. Við athugun lögfróðra manna kom í ljós að íslenskir dómstólar á 17. og 18. öld og fram á þá 19. höfðu í langflestum tilvikum tekið mið af Dönsku og Norsku lögum í þeim málum sem snertu hefð. Flestir nefndarmanna voru þeirrar skoðunar að rétt væri að innleiða hér dönsk hefðarlög.³

Árið 1845 var lagt fyrir ráðgjafabingið frumvarp kansellisins til tilskipunar um hefð og fyrningu. Var þar gert ráð fyrir að ákvæði Dönsku laga um hefð og fyrningu yrðu lögleidd hér á landi.

Í umræðum á ráðgjafabinginu kom fram að algengt var að farið væri að ákvæðum Dönsku og Norsku laga um hefð enda þótt þau ákvæði hefðu ekki verið lögleidd hér. Skiptar skoðanir voru um þetta frumvarp. Þeir sem voru því fylgjandi töldu að hefðarlög gætu verndað eignarréttinn og leyst úr þeirri réttaróvissu sem ríkt hefði. Þeir sem andvígir voru tilgreindu ýmis rök gegn frumvarpinu. Í fyrsta lagi væru eignir og ítök oft langt hvert frá öðru og frá eigendum og þess vegna væri erfitt fyrir þá að verja rétt sinn gagnvart þeim sem vildu sölsa undir sig eignir þeirra í skjóli hefðarlaga. Að auki vísaði frumvarpið almennt til danskra lagareglna um hefð án þess að ljóst væri hver ákvæði lögleiða ætti hér. Ef hin danska hefð fengi lagagildi hér á landi gegn vilja þjóðarinnar þá væri það band á komið sem ekki yrði seinna leyst. Einnig var bent á að ákvæði Jónsbókar hefði ekki valdið neinum ágreiningi eða misskilningi fyrr en á síðustu tímum þegar íslenskir lögfræðingar hefðu farið að meta íslensk lög minna en hin dönsku. Loks tóku þeir fram að búast mætti við málaferlum sem ekki yrði séð fyrir endann á og myndu valda ærnum kostnaði ef frumvarpið yrði samþykkt. Lyktir málsins urðu þær að frumvarpið var fellt með 16 atkvæðum gegn 8 og engin tilskipun sett.⁴

Þrátt fyrir að Landsyfírréttur hefði um árabíl dæmt eftir Dönsku og Norsku lögum fór að bera á efasemdum um gildi þeirra er leið á 19. öld. Loks var kveðið á um það í dómi 19. desember 1887 að enda þótt „eignar-hald á fasteign (possessio)“ hafi varað óatalið í 30-40 ár, veitti það eigi eignar-

1 *Landsyfírrjettardómar og hæstarjettardómar í íslenskum málum 1802-1873*. 3. b. Reykjavík 1925-1931. S. 360-374.

2 *Lovsamling for Island*. 2. b. Kaupmannahöfn 1853. S. 653.

3 *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga*. Fyrsta þing 1. júlí til 5. ágúst 1845. Reykjavík 1845. S. 2-12.

4 *Tíðindi frá Alþingi*...1845, s. 466.

heimild eftir íslenskum lögum.¹ Í dómi Landsyfirréttar frá 12. október 1896 var upprekstrarfélagi fjögurra hreppa í Mýrasýslu hins vegar dæmdur beinn eignarréttur að landsvæðinu Helllistungum á grundvelli uppreksturs „um ómuna tíð“ og með skírskotan til Jónsbókar, 26. kap. 11b. i.f.²

Samkvæmt framansögðu voru réttarreglur um hefð yfir fasteignum óljósar og lagaframkvæmd misvísandi allt til loka 19. aldar. Með setningu hefðarlaga, nr. 46/1905, fengust loks skýrar reglur á þessu sviði. Felld voru úr gildi þau ákvæði hér að lútandi sem löggjafinn taldi gildandi rétt, þ.e. ákvæði 26. kapitula landsleigubálks Jónsbókar sem og 16. gr. í erindisbréfi til biskupa frá 1. júlí 1746. Fleiri atriði tengd lögtöku hefðarlaga skipta og verulegu máli í þessu sambandi. Í greinargerð með frumvarpi til hefðarlaga segir svo:

Þar sem nú hefur fundizt ástæða til að leggja fyrir alþingi frumvarp til laga um hefð, þá byggist þetta ekki að eins á því, að eins og hefð er til í lögum allra siðaðra þjóða og hefur verið álitin nauðsynleg til að tryggja viðskiptalíf, eins muni vera þörf á þessu rjettartæki hjer á landi, heldur miklu fremur á því, að svo að segja árlega eykst þörfin á því fyrir landbúnaðinn að hafa greið og góð lántökuskilyrði, en eitt aðalskilyrði fyrir því er, að eigendur jarðanna hafi formlega eignarheimild fyrir jörðum sínum. Nú er það vitanlegt, að hjer á landi hafa menn verið mjög skeytingarlausir með að láta þinglýsa eignarheimildum sínum. Hefur löggjafinn fundið það vel, að þetta var óheppilegt fyrir viðskiptalíf, og sjest það meðal annars af því, að með lögum 15. febr. 1895 var fasteignarsölugjaldið afnumið, til þess að fá menn því heldur til að láta þinglýsa eignarheimildum sínum. ...

Auk framangreindra ástæðna fyrir því að lögleiða hefð hjer á landi, skal það einnig tekið fram, að með því að nú mun víðast vera búið að þinglýsa landamerkjum fyrir jörðum samkv. landamerkjalögum 17. marz 1882, þá er þar viss grundvöllur á að byggja um eignarhaldið milli jarðanna innbyrðis, og vírdast því að miklu leyti burtfallnar ástæður þær, er menn höfðu á móti hefðinni 1845 ...³

Af þessu má ráða að setning laga um hefð 1905 hafi verið þáttur í viðleitni löggjafans í lok 19. aldar og byrjun þeirrar 20. að skapa traustan grundvöll undir sölu, veðsetningu og skattlagningu jarða og annarra fasteigna, sjá einnig í köflum 10.5.2. og 10.5.5. Þess er jafnframt að geta að eitt meginhlutverk hefðar er að styðja við og auka réttarvernd eignarréttinda sem eru lögmæt einnig af öðrum ástæðum.⁴

Samkvæmt 1. gr. hefðarlaga má vinna hefð á hverjum hlut, jafnt fasteign sem lausafé, er getur verið eign einstakra manna, án tillits til þess, hvort hann var áður einstaks manns eign eða opinber eign. Niðurlag ákvæðisins verður ekki skilið svo að hefð verði ekki unnin á verðmætum sem ekki eru beinum eignarrétti háð. Þvert á móti verður að líta svo á að þar sem hægt er að hefða eign einstaklings eða hins opinbera sé því fremur hægt að hefða fasteignarréttindi sem ekki eru beinum eignarrétti háð.⁵ Meginskilyrðið fyrir hefð á fasteign er 20 ára óslitið eignarhald sem fullnægir tilteknum huglægum og hlutlægum skilyrðum, sbr. 2. gr. laganna.

Ótvírætt er að virk yfirráð og bein hagnýting án löggernings eru veigamiklir þættir við mat á eignarhaldi samkvæmt hefðarlögum. Jafnframt hafa ráðstafanir að lögum, t.d. afsal eignar, veðsetning, stofnun ítaks og veiting leyfa til hagnýtingar eignar, verið taldar veigamikil vísbending um eignarhald. Þá getur viðhorf hefðanda og annarra aðila haft þýðingu í þessu sambandi, auk annarra atriða sem minna máli skipta.

Í Hæstarétti hafa gengið nokkrir dómar þar sem reynt hefur á hvort aðilar hafi hefðað beinan

1 *Landsyfirrettardómar og hæstarrettardómar í íslenskum málum*. 3. b. (1886-1889). Reykjavík 1890. S. 236-241.

2 *Landsyfirrettardómar og hæstarrettardómar í íslenskum málum*. 5. b. (1895-1898). Reykjavík 1901. S. 327-330.

3 *Alþingistíðindi* 1905. A. Þingskjöl. Reykjavík 1905. S. 148, sbr. s. 426-428.

4 *Alþingistíðindi* 1905, A, s. 140. Gaukur Jörundsson, 1982-1983: *Eignarréttur* II, s. 156, 159.

5 Sbr. Gaukur Jörundsson: „Um afrétti og almenninga“ (óbirt fjölrit), s. 14-15.

eignarrétt að afréttum eða öðrum svæðum utan landamerkja jarða. Ber hér að nefna H 1955 108 (Landmannaafréttardómur fyrri), H 1981 1584 (Landmannaafréttardómur síðari), H 1997 1162 (Auðkúluheiði) og H 1997 1183 (Eyvindarstaðaheiði). Í öllum tilvikum var eignarhefð talin ósönnuð en ekki örlar á ráðagerð um að eigendalaus svæði verði ekki hefðuð. Af þessum dómum er ljóst að hefðbundin afréttarnot, þ.e.a.s. sumarheit og e.t.v. önnur takmörkuð notkun, eru ekki nægjanleg ein sér. Jafnframt virðast ráðstafanir að lögum, svo sem sala tiltekinna réttinda, ekki hafa þýðingu við þetta mat. Samt sem áður verður af þessum dómum ráðið að ekki sé útilokað að hefða eignarrétt að slíku landsvæði. Skilyrði til þess eru hins vegar þröng.

Þá kemur til skoðunar hverjar séu kröfur dómstóla til eignarhefðar þegar um er að ræða land sem liggur innan merkja jarðar. Í H 1997 2792 (Laugavellir) var eignarhefð viðurkennd enda þótt not hefðanda, sem jafnframt studdi rétt sinn við kaupsamning, hefðu verið sambærileg afréttarnotum, þ.e. beit og eftir atvikum önnur þrengri nýting. Í H 1939 28 (Einarsnes) taldist eignarhefð einnig fullnuð enda þótt eignarheimild væri sögð glötuð og ekki annar grundvöllur fyrir hendi en takmörkuð not.

Þá er og ljóst að nýttar af þessu tagi hafa ekki nægt til að vinna eignarhefð með útrýmandi hætti innan marka jarðar svo sem þau hafa verið afmörkuð í landamerkjabréfi hennar, sbr. H 1991 1444 (Skógar og Brúsholt) og H 1995 2120 (Nefsholt og Gata).

Það er áður rakið að skýrum réttarreglum um hefð var ekki til að dreifa fyrir setningu hefðarlaga, nr. 46/1905. Í 12. gr. laganna kom fram að telja mætti eignarhald hefðanda fyrir gildistöku laganna til hefðartíma, þó þannig að engin hefð teldist fullnuð fyrr en í árslok 1910. Ljóst er að með þessu var ákveðið að hefðarlög giltu afturvirkir en ákvæðið tók þó aðeins til hefðarhalds sem fyrir hendi var við gildistöku laganna.

Um þýðingu venjuréttar er það að segja að afnot lands, sem ekki uppfylla skilyrði hefðarlaga til hefðarhalds, geta ekki stofnað til eignarréttinda yfir landinu. Hins vegar kann viðurkennd beiting tiltekinna eignarráða, sem styðjast við aðrar eignarheimildir, að hafa áhrif á mat á því hvers eðlis eignarráðin eru, t.d. um sönnunarbyrði fyrir gildi eða efni eignarheimildar. Þýðing venju er því sönnunarlegs eðlis fremur en að þar geti verið um að ræða sjálfstæða eignarheimild.

10.3.3. Lög

Þá verður hugað að stofnun eignarréttinda með lögum. Átjándi öldin hefur löngum verið talin eitt mesta hardindatímabil í sögu þjóðarinnar og fjöldi jarða lagðist í eyði. Viðbrögð stjórnvalda voru þau að senda til landsins þriggja manna nefnd (landsnefndina fyrri) til að kynna sér landshagi og leggja fram tillögur um úrbætur. Það var við þessar aðstæður sem nýbýlatilskipunin um landnám og byggingu eyðijarða var gefin út, 15. apríl 1776. Í henni fólst heimild til að byggja jarðir á óbyggðum svæðum, jafnvel innan eignarlanda. Tilgangurinn var að hamla gegn fólksfækkun og eyðingu jarða með því að hvetja ungt fólk til að stofna heimili og byggja upp hin eyddu býli.

Samkvæmt ákvæðum tilskipunarinnar var skylt að taka í notkun „útlendi“ jarða sem lá notalaust og átti jarðeigandinn að hafa forgangsrétt til að byggja þar upp nýbýli. Ef hann gerði það ekki var öðrum látið það eftir. Á öðrum óbyggðum landsvæðum, þ. á m. „afréttaralmenningum“, höfðu allir jafnan rétt til að stofna nýbýli samkvæmt tilteknum reglum. Þetta gildi einnig um lönd og jarðir sem forðum voru í byggð en höfðu um langan aldur legið í eyði. Var þá litið svo á að enginn gæti lengur talist eigandi eða erfingi slíkra jarða.

Nýbýlatilskipunin var í gildi í rúm hundrað ár en ekki verður séð að hún hafi borið þann árangur sem til var ætlast. Þó er talið að um þrjátíu jarðir og hjáleigur hafi verið byggðar fyrstu tíu árin sem tilskipunin var í gildi, flestar að frumkvæði þeirra sem töldust eigendur þessara eyðijarða. Sjaldgæft er því að stofnað hafi verið til eignarréttinda á grundvelli nýbýlatilskipunar.¹

¹ Þorkell Jóhannesson, 1950: *Saga Íslendinga*. 7. b. Reykjavík. S. 254-255.

Í 1. gr. nýbýlalaga, nr. 15/1897, sem við tóku af nýbýlatilskipuninni, var kveðið á um að nýbýli mætti stofna á eyðijörðum og í öðrum óbyggðum löndum er enginn gæti sannað sína eign. Í 2. gr. laganna var kveðið sérstaklega á um það að nýbýlingur skyldi láta vita um fyrirætlun sína ef hann vildi stofna nýbýli á eyðijörð eða í óbyggðu landi og var þá gefinn sex mánaða frestur ef einhver vildi gefa sig fram með heimildarskríteini fyrir landinu. Skilyrði til stofnunar nýbýla voru þannig þröngd verulega og munu þess engin þekkt dæmi að nýbýli hafi verið reist á grundvelli þessara nýbýlalaga.¹

10.4. Flokkun lands

10.4.1. Almenn

Flokkun lands á grundvelli eignarhalds hefur verið með ýmsu móti í íslenskum rétti og hugtakanothkun ekki alltaf samræmd. Lengst af var að meginstefnu til greint á milli jarða og afrétta, auk almenninga. Þessi skipting kemur þegar fram í Grágás og má glögglega sjá í eftirfarandi ákvæði Jónsbókar:

Svá skulu almenningar vera sem at fornu hafa verit, bæði hit efra ok hit ytra; en ef menn skilr á, kallar annarr sér, annarr afrétt eða almenning, þá festi sá lög fyrir er sér kallar ok stefni þing er menn eigu því máli at skipta, ok hafi haft upp þingboð fyrir fimt.²

Hér má að auki nefna tilskipun um veiði á Íslandi 1849 og frumvarp til landbúnaðarlaga 1878.³ Í nýbýlatilskipun 1776 og landamerkjalogum, bæði 1882 og 1919, er gengið út frá flokkun lands í jarðir og afrétti en hugtakið almenningur er ekki notað. Þess í stað er í nýbýlatilskipun talað um „afréttaralmenninga“ og í landamerkjalogum um „aðrar óbyggðar lendur“.⁴ Á síðari tímum hefur þessi flokkun riðlast, ný hugtök komið fram og hin eldri verið notuð í fleiri en einni merkingu.

Með þjóðlendulögunum er komið á þeirri nýskipan að land er flokkað í tvennt, eignarland og þjóðlendu, sjá 1. gr. laga nr. 58/1998. Eignarland er skilgreint sem „landsvæði sem er háð einkaeignarrétti þannig að eigandi landsins fer með öll venjuleg eignarráð þess innan þeirra marka sem lög segja til um á hverjum tíma“. Þjóðlenda er skilgreind sem „landsvæði utan eignarlanda þó að einstaklingar eða lögaðilar kunni að eiga þar takmörkuð eignarréttindi“. Hugtakið afréttur er ekki lengur notað sem lýsing á ákveðnu eignarformi lands og er skilgreint sem „landsvæði utan byggðar sem að staðaldri hefur verið notað til sumarbeitar fyrir búfé“. Afréttur getur þannig verið hvort heldur er í eignarlandi eða þjóðlendu.

Hugtökin jörð, afréttur og almenningur samkvæmt hinni eldri flokkun hafa þýðingu við úrlausn mála á grundvelli þjóðlendulaga. Ræðst hún nánar af því hvernig þau falla að hugtökunum eignarland og þjóðlenda. Verður nú hugað að jörðum, afréttum og almenningum í þessu sambandi og einkanlega litið til stofnunar, nýtingar, afmörkunar og inntaks réttinda og skyldna. Óbyggðanefnd leggur þó áherslu á að sú flokkun er ekki fortakslaus og að dæmi finnist um landsvæði sem ekki verða felld í neinn framangreindra flokka.

1 Þorkell Jóhannesson, 1948: *Alþingi og atvinnumálin. Landbúnaður og útvegsmál. Höfuðþættir.* (Saga Alþingis IV.) Reykjavík. S. 70.

2 *Jónsbók* 1904, s. 185 (52. k. llb). Sbr. einnig *Grágás. Lagasafn íslenska þjóðveldisins.* Gunnar Karlsson, Kristján Sveinsson, Möður Arnason sáu um útgáfuna. Reykjavík 1992. S. 342, 369 (46. k., 74. k. llb.).

3 Frumvarp til landbúnaðarlaga fyrir Ísland (álit meirihlutans), Reykjavík 1877. Frumvarp til landbúnaðarlaga fyrir Ísland (álit minnihlutans). Reykjavík 1878. Sjá einnig 1.-2. gr. veiðitilskipunar.

4 Í nýbýlatilskipuninni er greint á milli víðatta í byggðum sveitum, eignarlanda, afréttaralmenninga og loks eyðilanda og eyðijarða í byggð (*Lovsamling for Island.* 4. b. Kaupmannahöfn 1854. S. 251-257). Sjá 1. gr. landamerkjalaga, nr. 5/1882 og 41/1919.

10.4.2. Jörð

Komið hefur fram að helstu stofnunarhættir beins eignarréttar hér á landi eru nám, hefð og lög. Samkvæmt því sem í Landnámu greinir voru sum landnám í öndverðu mjög stór en var smám saman skipt niður í smærri einingar, jarðir. Um þetta eru ýmis dæmi, sbr. t.d. eftirfarandi frásögn af Skalla-Grími Kveldúlfssyni:

Skalla-Grímr var þar um vetrinn, sem hann kom af hafi, ok kannaði þá allt herað. Hann nam land útan frá Selalóni ok et efra til Borgarhrauns ok suðr allt til Hafnarfjalla, herað allt svá vítt sem vatnföll deila til sjóvar. ... Síðan skipaði hann heraðit sínum félögum, ok þar námu margir menn síðan land með hans ráði. Skalla-Grímr gaf land Grími enum háleyska fyrir sunnan fjörð á milli Andakílsár ok Grímsár; hann bjó á Hvanneyri. Úlfr hét son hans, faðir Hrólfis í Geitlandi.¹

Allt frá tíma Grágásar hafa íslensk lög gert ráð fyrir að landsvæði jarðar væri afmarkað með landamerkjum.² Þannig er mælt fyrir um það í Jónsbók að við sölu lands skyldu aðilar „kveða á um merki með sér, um land ok skóga ok engjar ok reka, veiðar ok afréttu ef eru, ok allra gæða skulu þeir geta þeira, er því landi eigu at fylgja, þó at þat sé í önnur lönd, eða aðrir menn eigi þanneg ítök.“ Jafnframt var seljanda jarðar skylt að ganga á merki innan tólf mánaða, með þeirri undantekningu m.a. að eigi var „skylt at ganga á merki þar er fjöll þau eru, er vatnföll deilaz millum heraða, ok eigi er skylt at ganga ór búfjargangi á fjöll upp, kveða skal þar á merki.“³ Væri uppi ágreiningur um eignarhald á tilteknu landsvæði og „kallar annarr sér, annarr afrétt eða almenning“ skyldi leysa úr því máli eftir ákveðnum reglum. Í því fólst m.a. að sá „er sér kallar þá jörð“ þurfti að leiða fram vitni máli sínu til stuðnings. Svadagi vitnis skyldi vera á þessa leið: „þat hefir ek heyrnt, at þar skilr mark á meðal eignar bónda ok almennings eða afréttar ...“⁴

Með landamerkjalögum, nr. 5/1882, var þó fyrst kveðið á um almenna skyldu landeiganda eða umráðamanns jarðar til að setja glögg landamerki fyrir jörð sinni þar sem þau voru ekki fyrir, halda þeim við og skrásetja, sbr. 1.-3. gr. Samsvarandi ákvæði eru í 1.-3. gr. núgildandi landamerkjalaga, nr. 41/1919.

Þá kemur til skoðunar hver hafi verið réttur jarðeiganda innan merkja jarðar sinnar. Þar verður einna helst litið til þeirra landsnytja sem lengst hafa verið til umfjöllunar í löggjöf hér á landi, þ.e. beitir, veiði, vatns, reka og jarðefna. Síðar verður vikið að hliðstæðum atriðum varðandi afrétti.

Frá tíma Grágásar og fram á þennan dag hefur landeigandi átt beit og annan jarðargróður á jörð sinni, sjá nánar í kafla 10.4.5. Hann hefur sjálfur stjórnað því hvenær, hversu lengi og hvaða fjölda fjár þar væri beitt.

Á sama tíma hefur að meginreglu verið kveðið á um einkarétt jarðeiganda til veiði fugla, fiska og annarra nytjadýra á jörð sinni.⁵ Í sumum tilvikum hefur beinlínis verið tekið fram að rétt landamerki jarðar hvefrrar skyldu ráða veiði á landi.⁶

Hér má að auki nefna þá meginreglu vatnalaga, nr. 15/1923, að vatnsréttindi fylgi landareign

1 Landnámaabók 1986, s. 71, sbr. einnig s. 139-146, 230-232.

2 Grágás 1992, s. 342 (46. k. llb.).

3 Jónsbók 1904, s. 125 (6. k. llb). Samkvæmt ákvæðum Jónsbókar voru menn einnig í vissum tilvikum skyldir til að gera svokallaðan „löggarð“ um töðuvöll sinn, engjar og einnig bæja á milli, sbr. bls. 159-163 (31.-32. k. llb.).

4 Jónsbók 1904, s. 186 (52. k. llb.).

5 Sjá t.d. Jónsbók 1904, s. 188-192 (56.-57. k. llb.); 1. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849; 1. mgr. 121. gr. vatnalaga, nr. 15/1923; 1. mgr. 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 61/1932; 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 112/1941; 1. mgr. 2. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954; 1. mgr. 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 53/1957; 1. mgr. 2. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966; 1. mgr. 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970 og 2. mgr. 8. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994.

6 Sjá t.d. 3. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849; 1. mgr. 4. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954 og 1. mgr. 4. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966.

hverri, sbr. ákvæði 2. gr.¹ Regla þessi á rætur að rekja til ákvæða Grágásar og Jónsbókar.² Um vatnsréttindi voru þó að sönnu fábrotin fyrir mæli lengst af í íslenski löggjöf og lutu þá fyrst og fremst að notum vatns til neyslu og áveitu. Stóð um það nokkur fræðilegur ágreiningur í hvaða mæli vatnsréttindi tilheyrðu viðkomandi fasteign og endurspeglast sá ágreiningur m.a. í viðhorfum innan fossanefndarinnar svokölluðu sem lagði drögin að gildandi löggjöf um vatnsréttindi, vatnalögum, nr. 15/1923.³ Með þeim var sú tilhögun þó óumdeilanlega staðfest að allir helstu þættir vatnsréttinda og vatnsnota tilheyrðu þeirri fasteign sem land ætti undir vatninu, þ.m.t. orkunýtingarrétturinn, sbr. 49. gr. laganna. Hefur það enn frekar verið staðfest með síðari niðurstöðum Hæstaréttar, sbr. t.d. H 1955 431 og H 1963 173. Með lögtöku laga nr. 57/1998 var jafnframt staðfest að eigandi fasteignar færi með eignarráð þess grunnvatns sem undir fasteign hans myndist.

Á sama hátt hefur sú meginregla gilt að hver maður ætti reka fyrir sínu landi.⁴ Rekabálkur Jónsbókar er að stærstum hluta enn í gildi.

Af ákvæðum Grágásar um rétt leiglendings til mótaks í leigulandi og Jónsbókar um sams konar rétt til torfskurðar verður jafnframt ályktað að jarðeigandi hafi átt einkarétt til jarðefna á jörð sinni.⁵ Sama meginregla virðist koma óslitið fram í síðari tíma löggjöf.⁶ Framangreind lagaákvæði miðast við og endurspeglar tilganginn með stofnun hverrar jarðar, að stunda þar búskap og nýta þannig landið til viðurværis.

Þá hafa eigendur og ábúendur jarða átt sérstökum lögákvæðnum skyldum að gegna. Nefna má að samkvæmt ákvæðum Grágásar og Jónsbókar skyldu þeir bera boð um þinghald milli bæja.⁷ Höfuðskyldan hefur þó fyrir og síðar falist í skattgreiðslum.

Elsta dæmi um jarðamat á Íslandi er að finna í tíundarlögunum 1096/1097.⁸ Tíund var í reynd 1% eignarskattur sem lagður var á jarðnaði bændna og flestar aðrar eigur landsmanna. Með jarðabókum á 17. öld og síðar leitust stjórnvöld við að fá sem gleggsta hugmynd um skattskyldar jarðeignir í landinu og verðmæti þeirra og eru dæmi um að reynt hafi verið að meta jarðir að nýju til að komast sem næst raunvirði þeirra. Sjá nánar í kafla 10.5.2.

Notkun hugtaksins *jörð* í löggjöf hefur verið breytileg og á stundum óljós. Þannig bregður fyrir hugtakinu *adalbóli* í Grágás og *höfuðbóli* í Jónsbók þegar rætt er um þær jarðir sem síst skyldi farga undan ættargóssi. Hugtakið staður er einnig víða notað í heimildum um sérstakan flokk kirkjujarða. Það táknaði fyrst og fremst full eignarráð kirkjustofnunar yfir heimalandi sínu.⁹

Í Grágás og Jónsbók er ekki minnst á hjáleigur enda var leiguliða óheimilt að leigja út frá sér nema með leyfi landeiganda.¹⁰ Ekkert virðist þó hafa verið því til fyrirstöðu að sjálfseignarbóndi leigði öðrum skika af landi sínu. Sjálft hugtakið *hjáleiga* kemur ekki fyrir í heimildum fyrr en í

1 Sjá nú einnig 2.-3. gr. laga nr. 57/1998 um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu.

2 Sjá t.d. Grágás 1992, s. 324-325, 350-351 (34., 35. og 52. k. lþþ.). Jónsbók 1904, s. 188-190 (56. k. llb.).

3 Ólafur Lárusson sýnist þó hafa verið þeirrar skoðunar að vatnsréttindi, þ.m.t. réttur til grunnvatns, hafi jafnan fylgt landareign og studdi þá skoðuna sína m.a. túlkun ákvæða Grágásar og Jónsbókar þ.a.l., sbr. Ólafur Lárusson, 1929: *Skrifaðir kaflar úr hlutarjetti. Vatnsrjettur*. Reykjavík. Í H 1963 173 segir síðan beinlínis að það sé forn regla í íslenskum rétti að hver maður eigi vatn og veiði fyrir sinni jörð, sbr. 56. kap. llb. Jónsbókar.

4 Sbr. Jónsbók 1904, s. 134-136, 194-196 (6. og 60. k. llb.).

5 Sjá Grágás 1992, s. 345 (48. k. lþþ.). Jónsbók 1904, s. 135-136 (6. og 7. k. llb.).

6 Sjá 3. k., 8.-10. gr. tilskipunar frá 13. júní 1787 um verslunar og siglingamálefni á Íslandi (*Lovsamling for Island*. 5. b. Kaupmannahöfn 1855. S. 454-455), 1. mgr. 3. gr. og 13. gr. námulaga, nr. 61/1907, 1. gr. námulaga, nr. 24/1973 og 3. gr. laga um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu, nr. 57/1998.

7 Grágás 1992, s. 182 (42. k. um fjárleigur). Jónsbók 1904, s. 106-108, 110-112 (29. og 32. k. ffb.).

8 Sjá einnig t.d. lög um fasteignamat, nr. 22/1915, 3/1938, 70/1945, 28/1963, 94/1976, 6/2001.

9 Sbr. Magnús Stefánsson, 2000: *Staðir og staðamál. Studier i islandske egenkirkelige og beneficialrettslige forhold i middelalderen*. I. Bergen. S. 35.

10 Grágás 1992, s. 344 (48. k. lþþ.).

byrjun 15. aldar.¹ Fram að þeim tíma voru önnur hugtök notuð eins og *heimalönd*, *smálönd* og *hjábyli*.² Hjáleigubýggð mun fyrst hafa myndast á 13. öld en vaxið mjög á 14. öld.³

Sumar hjáleigur urðu til í sellöndum þegar reynt var að breyta selstæði í varanlegan bústað.⁴ Á grundvelli nýlegra rannsókna hefur þeirri kenningu verið haldið fram að seljabúskapur hafi mjög snemma orðið mikilvægur þáttur í íslenskum landbúnaði. Þar er jafnframt dregin sú ályktun að selstæði hafi í fyrstu verið í heimalöndum en snemma færst yfir á svæði sem öllum var heimilt að nýta. Þessi sameiginlegu sellönd hafi síðan komist í einkaeigu eða ábúendur einstakra jarða gert tilkall til þeirra.⁵ Um þetta verður þó varla fullyrt nema hvert tilvik sé skoðað sérstaklega.

Hvernig sem til hjáleigubúskapar var stofnað í öndverðu var lengi ekki gert ráð fyrir að hjáleigur væru tíundaðar sérstaklega í jarðabókum. Það er ekki fyrir en í tilskipun um nýtt jarðamat frá 1. september 1848 að kveðið er á um að hjáleigur skuli metnar sem sérstakar jarðir ef þær hafi sín sérstöku landmerki og virðist þeirri reglu hafa verið fylgt í löggjöf eftir þann tíma.

Lögbýli var annað hugtak yfir jörð og þá gjarnan notað til að greina á milli *heimajarðar* og hjáleigu. Elstu dæmi þess í Orðabók Háskólans eru frá 16. öld. Í Grágás kemur þó fyrir hugtakið *lögbú* þegar rætt er um þá menn sem rétt sé að kveðja til búakviðar en merkingin er að öðru leyti óljós. Í Jarðabók Árna og Páls má einnig sjá þess merki að lögbýli hafi verið skilgreint sem jörð er ætti skyldurekstur á afrétt.⁶ Þau hugtök, sem hér hefur verið gerð grein fyrir, lýsa mismunandi tegundum jarða en veita ekki frekari vitneskju um eignarréttarlega þýðingu hugtaksins jörð í samamburði við hugtökin afréttur og almennigur.

Þá kemur til athugunar hvort land innan jarðar geti haft mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Hugtakið *heimaland* kemur víða fyrir í heimildum, ekki sist máldögum. Í Jónsbók birtist það fyrst í fyrirsögn 53. kafla landsleigubálks: „Um afréttarfé ef það gengur í heimaland.“ Einnig er minnst á það í réttarbót Hákonar Magnússonar konungs árið 1305:

Þat er góðr vilji várr um geldfé at þat sé sektalaust í heimalöndum ef hreppstjórar og grannar lofa ok gefa enga sök á því.⁷

Hér sýnist *heimaland* merkja jörð aðskilda frá því landsvæði þar sem geldfé gengur að jafnaði, þ.e. afrétti.

Í máldögum er heimaland haft um þá jörð sem kirkja stóð á, stundum til aðgreiningar frá öðrum jörðum sem eignaðar voru kirkjunni. Í yngri heimildum eru þó dæmi um að heimaland hafi verið sérstök bújörð, aðskilin frá þeirri jörð sem hún heyrði undir. Í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns segir t.d. um jörðina Íshól í Ljósavatnshreppi að hún sé eign staðarins í Laufási og kallist „heimaland þess staðar“ þó að þaðan liggja næstum hálf önnur þingmannaleið, eða 50 km, til Íshóls.⁸

Einnig hefur verið bent á að í heimildum frá 18. öld virðist *heimaland* stundum vera haft um „eins konar millistig á milli lögbýlis og hjáleigu, þó skyldara hjáleigu“. Býli sem á þennan hátt

1 *Íslenskt fornbréfasafn*. 3.b. Kaupmannahöfn 1896. S. 660 (árið 1401). Ólafur Lárusson (1944) telur elstu öruggu heimildina þar sem hjáleiga kemur fyrir vera frá 1431 (*Byggð og saga*. Reykjavík. S. 55).

2 Árni Daniel Júlíusson, 1996: *Bønder i pestens tid. Landbrug, godsdrift og social konflikt i senmiddelalderens islandske bondesamfund*. Kaupmannahöfn. S. 94.

3 Helgi Þorláksson, 1991: *Vaðmál og verðlag*. Reykjavík. S. 462-463.

4 Sbr. *Jarðabók Árna og Páls*. 4. Kaupmannahöfn 1925 og 1927. S. 398. *Jarðabók Árna og Páls* 5, s. 98. *Jarðabók Árna og Páls* 6, s. 231. *Jarðabók Árna og Páls* 7, s. 232. *Jarðabók Árna og Páls* 8, s. 382, 398, 431. *Jarðabók Árna og Páls* 9, s. 335. *Jarðabók Árna og Páls* 10, s. 4, 298. *Jarðabók Árna og Páls* 11, s. 13, 66, 96, 98, 111, 123, 148, 153, 225, 252, 257, 272, 280, 333, 347, 368.

5 Hitzler, Egon 1979: *Sel – Untersuchungen zur Geschichte des isländischen Sennwesens seit der Landnahmezeit*. Ósló. S. 213-215, 226.

6 *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 13. b. *Fylgiskjöl*. Reykjavík 1990. S. 24.

7 *Jónsbók* 1904, s. 292.

8 *Jarðabók Árna og Páls* 11, s. 143.

nefnist heimalönd í fyrrgreindum heimildum séu einatt mjög forn hjálönd eða hjáleigur sem byggst hafi áður en kom til hinnar eiginlegu hjáleigubýggðar. Venjuleg merking orðsins heimaland sé önnur, þ.e. afmörkuð landareign ákveðinnar, einstakrar jarðar heima fyrir, gagnstætt afrétti.¹

Hugtök þau, sem hér hefur verið fjallað um, koma víða fyrir í fjallskilareglugerðum án þess að þau séu skilgreind nánar. Þó er að finna undantekningar eins og fjallskilareglugerð fyrir Mýrasýslu, nr. 88/1892, en þar segir meðal annars svo í 4. gr.:

Heimalönd. Heimaland jarðar liggur umhverfis bæ hennar og út frá túni, og er hvergi sundur skorið af annarri landareign. Sumra jarða heimalandi utanhúss má aftur skipta í tvennt:

a. *Búfjárhagar* er sá hluti af landareign jarðar, er búpeningur hennar gengur jafnaðarlega í árið um kring. Hér með teljast og engjar í heimalöndum. Flestra jarða heimaland heyrir allt undir þennan staflíð.

b. *Útlenda* kallast hér sá hluti af heimalandi jarðar, er liggur út frá búfjárhögum hennar á eina hlið eða fleiri, og verður sökum fjarlægðar eða afstöðu eigi varinn almennings fé, eða notaður stórum meir til sumarbeitar af ábúanda þeirrar jarðar en mörgum öðrum. Þetta á aðeins við um landmiklar jarðir, er liggja við afrétt.²

Í tilvitnaðri fjallskilareglugerð er gert ráð fyrir að útlenda sé hluti heimalands. Sami eða svipaður skilningur kemur reyndar fram í nýbýlatilskipuninni 15. apríl 1776 þegar fjallað er um „útlendi“ eignarlanda en þar skyldi jarðeigandinn hafa forgangsrétt til að byggja upp nýbýli. Einnig er rétt að benda á það sem Þorvaldur Thoroddsen segir í riti sínu *Lýsing Íslands* að útlendur „[heiti] þeir hlutir af heimalandi, er liggja út frá búfjárhögum“.³

Í löggjöf tuttugustu aldar gætir þess í sívaxandi mæli að þær fasteignir eða fasteignaréttindi, sem áður höfðu án sundurgreiningar verið felld undir jarðarhugtakið, séu flokkaðar og skipt upp með nýjum hætti. Í fjölda laga er vikið að hugtökunum jörð, lögbýli, landareign lögbýla, eyðijarðir og heimaland jarða. Settar eru fram ýmsar skilgreiningar, sem oft vísa til annarra laga að einhverju leyti.⁴

Niðurstaða óbyggðanefndar er sú að almennt megi gera ráð fyrir því að jörð sé landsvæði sem upprunalega hefur verið ráðstafað úr einstökum landnámmum, stofnað til nýbýlis á eða eignarhefð unnin yfir. Tilgangurinn með stofnun hvernar jarðar hefur verið að stunda þar búskap árið um kring. Samt sem áður getur að sjálfsögðu verið land innan jarðar sem ekki verður nýtt til landbúnaðar enda getur setning merkja hæglega hafa tekið mið af öðrum atriðum. Nýting landsins hefur ráðist af búskaparháttum og umfangi bús á hverjum tíma. Innan merkja jarðar sinnar hefur eigandi farið með umráð og hagnýtingu, ráðstafanir með löggerningum, veðsett jörðina og látið hana ganga að erfðum á sama hátt og gildir um eignarland almennt.

Landsvæði hvernar jarðar hefur frá öndverðu borið að afmarka með landamerkjum. Óbyggðanefnd telur hvorki verða ráðið af eldri né yngri löggjöf að almennt séð hafi verið gert ráð fyrir því að land innan jarðar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu. Heimaland jarðar sýnist að jafnaði hafa tekið til alls lands henni tilheyrandi, gagnstætt hins vegar afréttum. Ekki virðist almennt hafa verið gert ráð fyrir skiptingu jarðar í heimaland, undirorpið sérstakri og meiri háttar nýtingu, og annað land, úthaga eða afréttarland, í takmarkaðri notum. Einstök dæmi um slíka skiptingu finnast þó og eins kann það í öðrum tilvikum að valda nokkrum vafa þegar undir einstakar jarðir lá eða liggur sjálfstætt afréttur, sjá einnig í kafla 10.4.4. Í slíkum tilvikum er þó oft fyrir að fara glöggum og óumdeildum merkjum milli heimajarðar og afréttar, sbr. t.d. afréttina Auðkúluheiði og Eyvindar-

1 Björn Teitsson, 1973: *Eignarhald og ábúð á jörðum í Suður-Þingeyjarsýslu 1703-1930*. Reykjavík. S. 78-79.

2 *Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1892*. B-deild. Reykjavík 1892. S. 140.

3 Þorvaldur Thoroddsen, 1919: *Lýsing Íslands*. 3. b. Kaupmannahöfn. S. 189.

4 Sjá t.d. vatnalög, lög um lax- og silungsveiði, jarðalög, ábúðarlög og lög um fasteignamat.

staðaheidi. Af slíkum einstökum dæmum verða hins vegar engar almennar ályktanir dregnar um mismunandi eignarréttarlega stöðu lands innan jarðar. Sýnist þvert á móti mega leggja þá meginreglu til grundvallar að heimaland jarðar nái til alls lands henni tilheyrandi nema sérstök frávik leiði til annars.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land sem samkvæmt fyrirliggjandi heimildum er eða hefur verið jörð eða hluti hennar sé beinum eignarrétti háð.

Þó svo að hugtakanotkun hafi ekki fyrr og síðar verið samræmd milli einstakra laga á þessu sviði er ekki þar með sagt að hún stangist á. Mestu máli skiptir í þessu sambandi að við það mat sem fram fer fyrir óbyggðanefnd, sýnist eftir sem áður mega líta til hinnar fornu og almennu skiptingar í *jarðir*, *afrétti* og *almenninga*, þar sem *jörð* hefur þá réttarstöðu og réttarsögulegu stöðu sem hér hefur verið gerð grein fyrir.

10.4.3. Almenningar

Hugtakið almenningur hefur haft margræða merkingu í löggjöf fyrr og síðar. Hefðbundin greining gerir ráð fyrir að almenningar séu á landi, hafi og í vötnum en hugtakið hefur allt eins verið notað um ítaksrétt, t.d. rétt til nytja af skógi eða fjöru.¹ Eftirfarandi umfjöllun miðast fyrst og fremst við landalmenninga, þ.e. afmarkað landsvæði. Um slík landsvæði giltu tilteknar reglur sem einkum vörðuðu rétt til beitar, veiði og reka.

Fræðimenn hefur greint á um hvernig hátað sé eignarrétti að almenningum og hvort þá sé fyrst og fremst að finna inn til lands eða út við haf.² Sett hefur verið fram sú kenning að land sé annaðhvort eignarland eða almenningur. Almenningar séu svæði inn til lands sem fjórðungsmenn hafi átt saman á grundvelli Grágásar og síðar Jónsbókar. Þar væri um að ræða sektarfé til fjórðungsmanna, land sem varð eftir þegar farið var að setja merki á milli býla, eða ónumið land.³ Eignarrétturinn hefði flust yfir til ríkisins ekki síðar en við gildistöku nýbýlatilskipunarinnar 1776. Hugtakið afréttur fæli einvörðungu í sér ítaksrétt í almenningaland, þ.e. ríkisland, að þeim tilvikum undanskildum þegar um beutiland tilheyrandi einstökum jörðum væri að ræða.⁴ Ítaksrétturinn fæli fyrst og fremst í sér rétt til beitar og veiði. Þessum sömu sjónarmiðum var haldið fram af hálfu ríkisins í H 1981 1584 (Landmannaafréttardómur síðari) en var hafnað.

Einnig hafa komið fram gerólikar kenningar um almenninga. Almenningar hafi legið við sjó og verið veiðistöðvar en ekki grasnytjar eða upprekstrarlönd til fjalla. Þeir hafi orðið til löngu eftir að landið var numið, með samkomulagi við landeiganda. Alþýða manna í fjórðungnum hafi þá öðlast þar þau réttindi sem lög gerðu ráð fyrir í almenningum, yfirleitt gegn greiðslu tolls.⁵

Helsta ákvæði Grágásar um almenninga hljóðar svo:

Það er mælt að almenningar eru á landi hér. Það er almenning er fjórðungsmenn eiga allir saman. Þar eiga menn að fiskja og fygla svo að koma þangað er mánaður lifir vetrar og vera þar sjö mánaði. Þá skal almenning liggja fimm mánaði svo að sá einn skal þá beita er næstur býr. Þar eiga menn að höggva við og telgja og færa til skips eða búða, og er þá heilagur víðurinn.⁶

Helsta ákvæði Jónsbókar um almenninga hljóðar svo:

1 Sjá t.d. *Íslenskt fornbréfasafn*. 2. b. Kaupmannahöfn. S. 305, 310, 620, 708, 866, 868-869. *Íslenskt fornbréfasafn*. 4.b. Kaupmannahöfn 1897. S. 141. *Íslenskt fornbréfasafn*. 9. b. Reykjavík 1909-1913. S. 642.

2 Sbr. Þorvaldur Thoroddsen 1919, s. 187-189.

3 Bjarni Jónsson frá Vogu, 1917-1919: „Almenningar og afréttir.“ *Nefndarálit meiri hluta Fossanefndar* (B). S. 20-22, 24. Sjá hins vegar Eggert Briem, 1917: „Um afréttir og almenninga.“ *Lögrjetta* 11. apríl 1917. S. 61-62.

4 Bjarni Jónsson frá Vogu 1917-1919, s. 27-30.

5 Eggert Briem 1917, s. 61-62.

6 *Grágás* 1992, s. 369 (74. k. lþb.).

Þat eru almenningar er at fornu hafa verit. Sætr má hverr þeira gera er þann almenning eigu er vill at sitja í sumarsetri, ef þat er ór búfjargangi. En ef tveir menn ganga báðir í eina sláttu senn, hafi báðir þat er þeir slá. En ef þá skilr á, hvárr þeira fyrri orti á, hafi sá sitt mál er sannar með einseiði, nema hinn hafi fleiri vátta í móti. Fiskivötn öll í almenningi eru öllum jafnheimil; þar megu menn fiskja ok fygla. Engi skal beita almenning frá krossmessu á vár ok til Bótólfsvöku; þar eigu menn at telja við ok færa til skips eða búða, ok er þá heilagr viðrinn. Nú koma menn þar öðru skipi ok fá eigi þar farm, en aðrir hafa meirr en farm sínu skipi, hvárt er þat er viðr eða hvalr, þá er rétt at þeir taki farm sínu skipi, ok bæti hinum fyrir starf sitt. Nú kemr hvalr, þá er menn eru í almenningi, þá skal boð upp skera sá er næstr býr ok láta fara alla vega sem dagr deiliz; sekr er hann sex aurum við konung, ef hann skerr eigi boð upp, en eyri hverr er fellir, nema nauðsyn banni...¹

Samkvæmt Jónsbók var gerður sá meginmunur á almenningum og afréttum að í þeim fyrrnefndu mátti slá og gera sel en í þeim síðarnefndu ekki.²

Því hefur verið haldið fram að ýmis ákvæði Jónsbókar um almenninga upp til fjalla miðist við aðstæður í Noregi en ekki á Íslandi.³ Í því sambandi hefur verið bent á beina samsvörum tveggja helstu ákvæða Jónsbókar um þetta efni, í 52. og 59. k. llb., við norsk lög.⁴ Óvíst er því að hve miklu leyti þau hafa haft raunverulega þýðingu hér á landi, a.m.k. er ljóst að afréttarsvæði er að finna víða um land en almenninga „hið efra“ sér lítinn stað. Að löggjöf frátalinni eru heimildir um þá ekki aðrar en örnefni á stöku stað. Heimildir um almenninga við sjávarsíðuna eru hins vegar allnokkrar. Þá sjaldan vísað er í fyrrnefnt ákvæði Jónsbókar virðist hafa verið um slíka almenninga að ræða.⁵ Hins vegar verður ekki séð að almenningur hafi almennt verið notað um óbyggð svæði sem enginn hafði nýttar af. Um slík svæði virðist fremur hafa verið notað orðið óbyggðir, stundum e.t.v. einnig öræfi.⁶

Þess eru samt sem áður ýmis dæmi í síðari tíma löggjöf að fjallað sé um almenninga.⁷ Hugtakið er þá oft notað í mun víðtækari merkingu en áður. Þannig er gert ráð fyrir að almenningar séu landsvæði sem enginn aðili geti talið til einstaklingseignarréttinda yfir.⁸ Ekki er þá gerður greinarmunur á annars vegar almenningum skv. hinum eldri skilningi hugtaksins, og hins vegar öræfasvæðum, sem engar hefðbundnar nýttar eru af.⁹

Óbyggðanefnd telur að heimildir bendi ekki til að hér á landi hafi verið að finna afmörkuð landsvæði inn til landsins sem lotið hafi reglum um almenninga. Hafi einhvern tímann svo verið, hefur munur á þeim og afréttum orðið lítill eða enginn er tímar liðu fram.¹⁰ Heimildir skortir hins vegar um hvernig það kann að hafa gerst. Í því sambandi má benda á að í Jarðabók Árna Magnús-

1 Jónsbók 1904, s. 193-194 (59. k. llb.).

2 Jónsbók 1904, s. 176, 193 (46. og 59. k. llb.).

3 Eggert Briem 1917, s. 61-62.

4 Sjá eldri Frostþingslög (k. XIV, 7 og 8) og landslög Magnúsar Hákonarsonar (llb., 61. k.). *Norges gamle love indtil 1387*. 1. b. Christiania 1846. S. 250-251. *Norges gamle love indtil 1387*. 2. b. Christiania 1848. S. 144-145.

5 Sjá t.d. *Íslenskt fornbréfasafn*. 8. b. Reykjavík 1906-1913. S. 485. Að vísu kemur hugtakið almenningur fyrir sem afmarkað beitaland í svonefndum Þjórásartungudómi, en um sanngildi hans leikur vafi. Sbr. Aðalgeir Kristjánsson og Stefán Karlsson, 1979: „Fimm hundruð ára dómur eða fals?“ *Gripla* III. S. 104-114.

6 Sbr. *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 43.

7 Sjá t.d. 1. gr. nýbýlalaga, nr. 15/1879 ásamt fylgiskjölum þeirra laga, 4. gr. laga um afréttarmálefni, fjallskil o.fl., nr. 42/1969, 4. gr. laga um afréttarmálefni, fjallskil o.fl., nr. 6/1986.

8 Gaukur Jörundsson, 1982-1983: *Eignaréttur* II, s. 133. Þorgeir Örlygsson, 1994: „Um eignarhald á landi og náttúruauðlindum.“ *Afmælisrit: Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík. S. 576. Sjá einnig 2. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849; 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954; 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966; 1. mgr. 8. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994, 8.-1. gr. tilskipunar frá 13. júní 1787 um verslunar og siglingamálefni á Íslandi. Sjá einnig 1. gr. námulaga, nr. 50/1909.

9 Sbr. t.d. 1. gr. landamerkjalaga, nr. 5/1882, 1. mgr. 1. gr. landamerkjalaga, nr. 41/1919.

10 Ólafur Lárusson, 1950: *Eignaréttur*. Reykjavík. S. 83.

sonar og Páls Vídalíns eru jöfnum höndum notuð orðin afréttur og almenningur eða almenningsafrétt, þegar um er að ræða afrétt sem margir nota sameiginlega.¹ Þá er ljóst að stærstur hluti lands utan einstakra jarða hefur fyrr og síðar verið í afréttarnotum. Samkvæmt þessu verður ekki talið að hugtakið almenningur hafi mikið sjálfstætt gildi við mat á grunneignarrétti á landi sem verið hefur í slíkum notum. Ekki er þó útilokað að slík landsvæði finnist og eins getur hugtakið haft þýðingu við mat á takmörkuðum eignarréttindum.

10.4.4. Afréttir

Uppruni hugtaksins afréttur er óljós en sett hefur verið fram sú kenning að afréttur hafi í upphafi merkt þá athöfn að reka geldfê úr heimahögum til fjarlægara beitilands. Síðar hafi það að auki farið að merkja réttinn til að reka fé í þetta beitiland. Loks hafi þriðja merkingin komið við hlið hinna, þ.e. svæðið sem rekið var á.²

Afréttur hefur oft verið skilgreindur sem afmarkað landsvæði, að jafnaði utan byggðar, sem að fornu og/eða nýju hefur verið nýtt sem sumarbeitiland.³ Þessi skýring virðist komast einna næst því sem sagt er um afrétti í Grágás og Jónsbók.⁴

Allt frá tíma Grágásar hafa íslensk lög fyrst og fremst gert ráð fyrir að afréttur væri afmarkaður frá aðliggjandi jörðum, fremur en að þess gerðist þörf að hann væri skýrt afmarkaður í heild sinni. Í kafla 10.4.2. var gerð grein fyrir ákvæðum Jónsbókar um úrlausn ágreinings er „kallar annarr sér, annarr afrétt eða almenning“ og merkjalýsingu (eða merkjagöngu) við sölu lands. Sá er næstur þjó afrétt gat stefnt þeim við sig til garðlags er afréttinn áttu, að tilteknum skilyrðum uppfylltum.⁵ Ákvæði Grágásar voru mjög keimlík því sem hér hefur verið lýst en ekki eins ítarleg. Í landamerkjalogum, nr. 5/1882, er einungis kveðið á um að landamerkjum afrétta og annarra óbyggðra lendna skuli haldið við „að því leyti því verður við komið“. Skylda jarðeigenda til merkjasetningar, viðhalds merkja og skrásetningar þeirra er hins vegar afdráttarlaus. Landamerkjalog, nr. 41/1919, sem enn gilda, verður að skilja svo að landamerki afrétta skuli skrásett. Hins vegar kemur skýrt fram að einungis skuli setja merki og halda við merkjum ef sá krefst þess sem land á að afrétti. Enn sem fyrr miðast því ákvæði landamerkjalaga fyrst og fremst við að afmarka lönd jarða. Síður er talin þörf á að afmarka afrétti í heild sinni með skýru móti. Sjá nánar í kafla 10.5.5.

Ætla má að sum afréttarlönd hafi legið innan upphaflegra landnáma. Önnur hafa legið utan þeirra. Sú kenning hefur verið sett fram að réttur til afrétta hafi í upphafi orðið til með afnotanami á landi sem hvorki var háð eignarrétti einstaklinga né ríkis.⁶ Af heimildum verður hins vegar ekki ráðið að landnámsmenn hafi numið land til annars en fullrar eignar. Afréttir virðast þannig hafa orðið til á þrennan hátt. Í fyrsta lagi er mögulegt að landsvæði hafi verið numið, gengið kaupum og solum og fyrr eða síðar verið lagt til afréttar. Í öðru lagi getur verið um það að ræða að land hafi verið numið en beinn eignarréttur ekki yfirferst og fallið niður. Í aldanna rás hafi menn ótalið farið að nýta svæðið sem afrétt. Í þriðja lagi kann ónumið landsvæði að hafa verið tekið til afnota sem afréttur enda þótt með óformlegum hætti væri.

Með tilliti til uppruna afrétta má flokka þá í þrennt. Í fyrsta lagi er um þá afrétti að ræða sem kalla má *samnotaafrétti*. Þar er um að ræða afrétti sem skv. elstu heimildum hafa verið í sameiginlegum notum jarða í tilteknu sveitarfélagi eða á afmörkuðu svæði. Sýnast afréttir þeir, sem lögþækkurnar tóku til, einkum falla í þennan flokk. Óhætt sýnist að álykta sem svo að hluti þeirra

1 Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 12. b. *Atriðisorðaskrá*. Reykjavík 1990. S. 7 (almenningsafrétt, almenningur).

2 Bjarni Jónsson frá Vogu 1917-1919, s. 43.

3 Efnislega svo í lögum um afréttarmálefni, fjallskil o.fl. Sjá jafnframt 1. gr. þjóðlendulaga, nr. 58/1998.

4 *Jónsbók* 1904, s. 176-177, 187 (46. og 54. k. llb.). Sbr. einnig *Grágás* 1992, s. 330-331, 340, 342 (38., 44. og 46. k. llb.).

5 *Jónsbók* 1904, s. 187 (54. k. llb.).

6 Þórður Eyjólfsson: „Um afrétti og réttindi, sem afréttareign fylgja.“ September 1970 (ópr. fjölr.). S. 1.

landsvæða, a.m.k., sem viðkomandi afréttir taka og/eða tóku til hafi legið utan þeirra svæða sem numin voru en eignarheimildir snemma fallið niður, hafi svo verið. Rétturinn til þeirra hafi orðið til með því að íbúar byggðarlagsins hafi tekið viðkomandi landsvæði, sem legið hefur utan þáverandi byggðarmarka, til sumarþeirra fyrir búþening og eftir atvikum annarra takmarkaðra nota.

Í öðru lagi er um að ræða *afrétti einstakra jarða og stofnana* en þar er um þá afrétti að ræða sem skv. elstu heimildum tilheyrðu einstökum jörðum, löggjörnum eða stofnunum, fyrst og fremst kirkjunum. Rekstur annarra aðila var þá heimill skv. venjum og samningum, en gegn greiðslu afréttartolls. Umræddir afréttir eru að meginstefnu til skildir frá viðkomandi heimajörð með sjálfstæðum merkjum eða í sumum tilvikum af öðrum fasteignum. Tilurð þessara afréttar er ekki með öllu ljós en þeim skýringum hefur m.a. verið hreyft að umræddir afréttir hafi verið hluti af landnámi einstakra landnámsjarða, en vegna legu sinnar, landkosta og búskaparháttanna verið nýttir til upprekstrar.

Í þriðja lagi er svo um það að ræða að land eða hluti lands einstakra jarða hafi verið lagt til afréttar.

Eignarréttarleg þýðing hugtaksins í löggjöf hefur verið á reiki. Hefðbundin greining gerir ráð fyrir að afréttir verið flokkaðir í þrennt. Í fyrsta lagi er um að ræða afrétti sem eru fullkomið eignarland, t.d. þegar lönd jarðar hafa verið lögð til afréttar. Í öðru lagi geta afréttir verið í afréttareign og hún eingöngu talin fela í sér þrengri eignarráð, fyrst og fremst beitarrétt og veiði. Í þriðja og síðasta lagi er um að ræða afréttarítök sem felast þá í rétti jarðar eða jarða til uppreksturs á afrétt tilheyrandi annarri jörð eða stofnun, oftast gegn gjaldi. Sá afréttur getur verið hvort heldur er háður beinum eignarrétti eða einungis afréttareign, sbr. fyrri flokkana tvo. Hugtakið afréttareign getur svo haft víðtækari skírskotun, þ.e. framangreint afbrigði takmarkaðra eignarréttinda að landi.

Þá kemur til skoðunar hver hafi verið réttur manna til landsnyttja innan afréttar (og almenninga). Þar verður einna helst litið til þeirra landsnyttja sem lengst hafa verið til umfjöllunar í löggjöf hér á landi, þ.e. beitar, reka, veiði, vatns og jarðefna, sbr. kafla 10.4.2.

Frá tíma Grágásar og fram á þennan dag hefur verið kveðið á um það í löggjöf hverjir mættu reka á afrétt, hvenær, hversu lengi mætti beita þar og hverjar skorður yrðu settar við fjölda fjár. Ákvæði Grágásar og Jónsbókar miðuðust við afrétt er menn „eigu tveir eða fleiri saman.“ Samkvæmt lögum um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 42/1969 áttu „allir búfjáreigendur, sem landsafnot hafa í hreppi eða á félagssvæði...“ upprekstrarrétt á afrétt hrepps eða annars upprekstrarfélags. Um upprekstrarrétt á afréttarland, sem lá undir einstaka jörð eða stofnun, fór hins vegar eftir forriri venju eða samningum. Sömu reglur er að finna í nógildandi lögum um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 6/1986.¹ Sjá nánar í kafla 10.4.5.

Ákvæði lögbókanna um beit í almenningi voru rýmri en varðandi afréttina. Enn fremur var tekið fram að hver sem vildi mætti gera sel í almenningi en það var bannað í afréttum og öllum var heimilt að nýta sér reka í almenningi, hvort heldur var víður eða hvalur, svo framarlega sem hann hafði ekki áður verið öðrum merktur.²

Í Grágás er kveðið á um rétt manna til að veiða í almenningum.³ Sams konar ákvæði voru í gildi samkvæmt Jónsbók.⁴ Ekki er minnst á afrétti sérstaklega í þessu sambandi. Árið 1849 er gefin út tilskipun um veiði á Íslandi og réttur til veiði á afréttum, sem fleiri eigi saman, bundinn við þá menn sem afrétt heyrir til en í almenningum er veiði öllum mönnum jafnheimil.⁵ Með lögum nr. 63/1954 eru reglur um fuglaveiðar rýmkaðar mjög og öllum íslenskum ríkisborgurum heimilaðar fuglaveið-

1 Jónsbók 1904, s. 176-177 (46. k. llb.). Grágás 1992, s. 330-331 (38. k. lbp.). Lög um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 42/1969, 7.-8. gr., og nr. 6/1986, 7.-8. gr.

2 Jónsbók 1904, s. 193-194 (59. k. llb.). Grágás 1992, s. 369 (74. k. lbp.).

3 Grágás 1992, s. 349, 369 (50. og 74. k. lbp.).

4 Jónsbók 1904, s. 193-194 (59. k. llb.).

5 Sjá 2. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849.

ar í almenningum og afréttum utan landareigna lögbyla enda gæti enginn sannað eignarrétt sinn til þeirra. Heimild til dýraveiða í almenningum og afréttum utan landareigna lögbyla, enda geti enginn sannað eignarrétt sinn til þeirra, er veitt íslenskum ríkisborgurum og erlendum ríkisborgurum með lögheimili hér á landi með lögum nr. 64/1994.¹

Engin sérákvæði hafa verið í íslenski lögjöv um vatnsréttindi á afréttum og almenningum. Miklar deilur urðu um það í byrjun síðustu aldar hvernig eignarrétti að vatni væri háttað, í tilefni af auknum möguleikum til nýtingar vatnsorku. Lyktir urðu þær að í vatnalögum, nr. 15/1923, er sett sú almenna regla að vatnsréttindi fylgi eignarrétti að landi. Þess skal þó getið að við undirbúning vatnalaganna var fossanefndin svokallaða sammála um að ríkið ætti öll vatnsréttindi utan landareigna einstakra manna.²

Með vatnalögum, nr. 15/1923, var heimild til veiða í vötnum á afréttum og almenningum, sem héruð ættu eða notuðu með löglegri heimild og væru ekki einstaks manns eign, bundin við héraðsmenn. Öllum var hins vegar heimil veiði í vötnum á afréttum og almenningum og öðrum lendum utan landareigna lögbyla enda gæti enginn sannað einstaklingsréttar heimild til þeirra. Umrædd regla þótti ekki fyllilega skýr og var það fyrst með dómi Hæstaréttar í Landmannaafréttarmálinu, H 1955 108 og með gildistöku 5. gr. lax- og silungsveiðilaga, nr. 53/1957, sem tekið var af skarið um það og án tillits til þess hvort að fyrir lægi sönnun um eignarrétt að viðkomandi landsvæði að veiði í vötnum á afrétti tilheyrði búendum sem upprekstrarrétt ættu á afréttinn til búsparfa á sama hátt sem verið hefði enda væri veiðiréttur í þeim vötnum ekki í einkaeign, sbr. nú 5. gr. laga nr. 76/1970, um lax- og silungsveiði.

Allt að einu þykir verða að skýra 5. gr. lax- og silungsveiðilaga til samræmis við eignarhald viðkomandi afréttar/landsvæðis og að hún samkvæmt hljóðan sinni taki fyrst og fremst til samnota-afrétta. Lúti viðkomandi landsvæði, þ.e. afréttur, beinum eignarrétti er veiðirétturinn að sama skapi á hendi þess sama aðila og fer með hinar beinu eignarréttarheimildir, skv. meginreglu 1. mgr. 2. gr. laga nr. 76/1970, einstaklinga, sveitarfélaga eða annarra. Sé afréttarland ekki undirorpið beinum eignarrétti, en allt að einu í afréttareign ákveðinna aðila, sbr. flokkunin í afrétti kirkna og stofnana hér að framan og afréttareignin eftir atvikum verið framseld sem slík, þá er ástæða til þess að ætla að veiðiréttur sé á hendi þess aðila sem er handhafi afréttareignarinnar. Á öðrum þeim landsvæðum, sem hvorki falla í flokk afrétta né sýnt verði fram á tilvist einstaklingseignarréttarheimilda til veiði, þá tilheyrir veiðiréttur, að óbreyttu, íslenska ríkinu, sbr. 1. mgr. 2. gr. laga nr. 58/1998.³

Í Grágás og Jónsbók er ekki fjallað um rétt til jarðefna utan eignarlanda. Með tilskipun frá árinu 1878 er mælt fyrir um heimild hvers og eins til hagnýtingar tilgreindra jarðefna á fjöllum, þjóðvegum og öðrum stöðum, sem einskis eign væru. Árið 1907 er kveðið á um það í lögum að landssjóður teljist námueigandi í „afrjettum, almenningum og öræfum, sem ekki eru metin til dýrleika“.⁴

Skyldur þeirra er hagsmuna hafa átt að gæta á afréttum hafa fyrst og síðast falist í að fylgja lagareglum, samþykktum eða samningum um tilhögun nýtingarinnar. Heimildir benda ekki til þess að afréttir hafi verið tíundaðir sérstaklega til skatts fyrr en á 20. öld. Sjá nánar í kafla 10.5.2.

Frá tíma nýbýlatilskipunarinnar 1776 má, a.m.k. framan af, merkja þann mun á samnotaafréttum og afréttum einstakra jarða og stofnana að löggjafinn hefur talið sig hafa rýmri heimildir til að

1 Sjá 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954, 2. mgr. 5. gr. laga fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966 og 1. mgr. 8. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994.

2 *Nefndarálit minnihluta Fossanefndar*; bls. IV og 32 og *Nefndarálit meirihluta Fossanefndar*, sbr. 16. og 17. gr. þess frumvarps og athugasemdir við þær greinar.

3 Sjá 123. gr. vatnalaga, nr. 15/1923, lög um lax- og silungsveiði, nr. 61/1932; lög um lax- og silungsveiði, nr. 112/1941; 5. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 53/1957; og 5. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970.

4 Sbr. tilskipun frá 13. júní 1787 um verslunar og siglingamálefni á Íslandi, 8.-10. gr.; 13. gr. námulaga, nr. 61/1907, og 1. gr. námulaga, nr. 50/1909. Í síðari lögjöv um þetta efni er ekki fjallað sérstaklega um afrétti og almenninga.

skipa málum á hinum fyrrnefndu.¹ Í nýbýlatilskipuninni er einn flokkur óbyggðra landsvæða nefndur afréttaralmenningur, sbr. kafla 10.4.3. Það hugtak á sér eldri sögu og kemur m.a. fyrir í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns í svipaðri merkingu og samnotaafréttur. Í nýbýlatilskipuninni virðist ekki gert ráð fyrir að afréttaralmenningar séu háðir beinum eignarrétti en viðurkennt að eigendur og ábúendur nærliggjandi jarða kunni að eiga þar einhvern nýtingarrétt.

Í 1. gr. nýbýlalaga, nr. 15/1897, sem við tóku af nýbýlatilskipuninni segir svo:

Nýbýli má stofna á eyðijörðum og í öðrum óbyggðum löndum, er enginn getur sannað sína eign. Svo má og stofna nýbýli í afrjettum, er sveitarfélög eiga, og almenningum, ef sveitarstjórnir þeirra sveitarfélaga er afrjettina eiga eða eiga hagsmuna að gæta í almenningum, leyfa það, og sýslunefndin veitir til þess samþykki sitt. Í 2. gr. laganna er kveðið sérstaklega á um það að nýbýlingur skuli láta vita um fyrirætlun sína ef hann vilji stofna nýbýli á eyðijörð eða í óbyggðu landi og var þá gefinn sex mánaða frestur ef einhver vildi gefa sig fram með heimildarskríteini fyrir landinu.

Í upphaflegu frumvarpi til nýbýlalaga var ekki miðað við afrétti sveitarfélaga heldur afrétti ótilgreint. Stjórnarráðið taldi það hins vegar ekki ætlun þingsins að lögin tækju til afrétta sem væru eign einstakra aðila, jarða eða kirkna og því var orðalagi ákvæðisins breytt til þessa horfs.

Á sama tíma sýnast afréttir einstakra jarða og stofnana hafa verið aðgreindir frá samnotaafréttum og þá yfirleitt ekki neindir fyrirvarar gerðir varðandi grunneignarrétt jarðeigandans. Sama afstaða endurspeglast og í þeim sölum ríkisjarða sem áttu sér stað á fyrstu áratugum aldarinnar en þá voru afréttir einstakra jarða og stofnana seldir að því er virðist sem bein og fyrirvaralaus eignarlönd.² Breytingar má þó merkja í síðari tíma löggjöf þar sem ekki virðist gerður neinn grundvallarmunur á samnotaafréttum og afréttum einstakra jarða og stofnana.³

Dómstólar hafa frá árinu 1955 fjallað um eignarréttartilkall einstaklinga, sveitarfélaga og ríkis til einstakra afrétta.⁴ Í H 1955 108 (Landmannaafréttardómur fyrri) og H 1981 1584 (Landmannaafréttardómur síðari) var tekist á um eignarréttartilkall að Landmannaafrétti. Í fyrra málinu var beinu eignarréttartilkalli afréttarhafa hafnað enda voru þeir ekki taldir hafa sýnt fram á tilvist slíks réttar, hvorki fyrir nám, löggerninga, hefð né með öðrum hætti. Afnot, sem falist hefðu í sumarreit fyrir sauðfé, veiði og öðrum takmörkuðum notum, styddu ekki eignarréttartilkall í beinni merkingu. Í H 1969 510 (Nýjabæjarafréttur), H 1971 1137 (Reyðarvatn) um afrétt Lundaarreykjadalshrepps austan Reyðarvatns, H 1997 1162 (Auðkúluheiði) og H 1997 1183 (Eyvindarstaðaheiði) var eignarréttartilkalli afréttarhafa í öllum tilvikum hafnað.

Auk þeirra atriða sem réðu tilhögun sönnunarbyrði í Landmannaafréttardóminum fyrri, sýnast lega, staðsetning og landshættir hafa áhrif, sem og upplýsingar sem raktar verða til Landnámu og þá eru gerðar kröfur um heimildir varðandi órofa framsal réttinda yfir viðkomandi afréttum. Afsöl og/eda aðrar eignarheimildir sýnast þá ekki heldur duga einar og sér heldur eru þær kröfur gerðar að meintur réttihafi sýni fram á að sá sem afsalaði hafi í raun verið réttilega komin að umræddum réttindum. Í H 1971 1137 (Reyðarvatn) var eignarréttur Andakílshrepps að afrétti sínum staðfestur en til afréttarins hafði sérstaklega verið lögð Gullberastaðatunga úr landi jarðarinnar Gullberastaða.

1 Skýr dæmi um þetta má sjá í 1. og 4. gr. nýbýlalaga frá 1897, hugsanlega 2. gr. veiðitilskipunar frá 20. júní 1849, 1. og 13. gr. námulaga nr. 61/1907, 1. mgr. 12. gr. laga um fasteignamat og fasteignaskráningu nr. 28/1963, 7. og 8. gr. laga um afréttamálefni, fjallskil o.fl. nr. 6/1986, sbr. greinargerð með upphaflegu frumvarpi til þeirra laga. Auk þess má benda á þau gögn sem lágu til grundvallar þingsályktunartillögum frá 1917 og 1919 og svo sjálfum vatnalögum frá 1923. Það veldur þó vafa að í viðkomandi lögum eru ekki alltaf gerðir fyrirvarar vegna þeirra landsvæða eða afrétta sem sveitarfélög hafa eignast á síðari tímum og eiga hugsanlega fullkomnar eignarheimildir fyrir.

2 Sjá H 1994 2227 (Geitland) og H 1997 1162 (Auðkúluheiði).

3 Í dæmaskyni má benda á að samkvæmt ákvæði 2. mgr. 5. gr. laga nr. 33/1966 um fuglaveiði og fuglafriðun og 2. gr. námulaga nr. 24/1973, sbr. athugasemdir með þeirri grein, sýnist sönnunarbyrðin um beinan eignarrétt að afrétti í öllum tilvikum hvíla á þeim aðila, sem heldur slíkum rétti fram.

4 Sjá jafnframt Lyfrd. eldri VII-223 og Lyfrd. yngri V-327.

Til athugunar í því sambandi er einnig niðurstaðan í H 1975 55, landamerkjamáli á Arnarvatnsheiði, þar sem engir fyrirvarar voru a.m.k. gerðir um eignarrétt Hálsa- og Reykholtaldshreppa að afrétti sínum, landsvæði sem fyrrum hafði verið skipt út úr jörðinni Kalmanstungu.

Séu framangreindir dómur skoðaðir með hliðsjón af því sem áður greindi um flokkun afrétta með tilliti til uppruna virðist óhætt að fella Landmannaafrétt undir samnotaafrétt, sbr. H 1955 108 og H 1981 1584. Þá sýnast afréttir Lundarreykjadalshrepps austan Reyðarvatns, Auðkúluheiði og Eyvindarstaðaheiði verða felldir undir flokkinn afréttir einstakra jarða og stofnana, sbr. H 1971 1137, H 1997 1162, H 1997 1183 og að auki H 1969 510 (Nýjabæjarafréttur). Loks virðast Gullberastaðatunga við Reyðarvatn og Kalmanstunguland á Arnarvatnsheiði dæmi um það að lönd eða hluti lands einstakra jarða hafi verið lögð til afréttar, sbr. H 1971 1137 og H 1975 55.

Óbyggðanefnd telur ekki hægt að útiloka að landsvæði, sem samkvæmt fyrirliggjandi heimildum eru samnotaafréttir, hafi verið numin eða á annan hátt orðið undirorpin beinum eignarrétti. Samhengi eignarréttar og sögu liggur hins vegar ekki fyrir. Nýting landsins hefur fyrir og síðar fyrst og fremst falist í sumarreit fyrir búfénað. Reglur um afmörkun á afréttum hafa verið mun rýmri en varðandi jarðir og fyrst og fremst miðast við hagsmuni eigenda aðliggjandi jarða. Þá er ljóst að löggjafinn hefur ráðstafað eignarréttindum á afréttum til annarra en afréttarhafa og ekki lagt á þá sömu skyldur og eigendur jarða. Í stað þeirra almennu heimilda til umráða, hagnýtingar, ráðstöfunar o.s.frv., sem eigandi jarðar hefur um aldir verið talinn fara með, hefur einungis verið um að ræða heimildir til takmarkaðrar nýtingar sem snemma urðu lögbundnar. Með vísan til úrlausna dómstóla er ljóst að beinn eignarréttur verður ekki byggður á slíkum notum. Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land, sem samkvæmt fyrirliggjandi heimildum er samnotaafréttur, sé þjóðlenda.

Að því er varðar afrétti einstakra jarða og stofnana, virðist munurinn sá að réttindi einstakra jarða til landsvæðisins og tilheyrsla þess í því sambandi eru meiri en varðandi samnotaafréttina. Jafnframt hefur löggjafinn ekki ráðstafað eignarréttindum á slíkum svæðum á sama hátt og á samnotaafréttum. Hvort tiltekinn afréttur einstakrar jarðar eða stofnunar er undirorpin beinum eða óbeinum eignarrétti heimajarðar er hins vegar ekki einhlítt og verður að meta í hverju tilviki fyrir sig. Kröfur dómstóla til sönnunar að því er varðar annars vegar afrétti einstakra jarða og stofnana og hins vegar samnotaafrétti virðast þó sambærilegar.

Um lönd eða hluta lands einstakra jarða, sem lagt hefur verið til afréttar, vísast til kafla 10.4.2. um hugtakið jörð, sbr. einnig H 1971 1137 (Reyðarvatn) og H 1975 55 (Arnarvatnsheiði).

10.4.5. Fjallskil

Af dómsúrlausnum má ráða að fyrirkomulag og tilhögun fjallskila og smölunar og nýting því tengd kunní að hafa áhrif við mat á eðli og inntaki eignarréttar að viðkomandi landi og þá þannig að litið sé til þess hvort með land hefur verið farið sem eignarland varðandi fjallskil eða ekki.

Lagafyrirmæli um smölun og fjallskil hafa haldist í hendur við byggð og búskap í landinu. Í þjóðveldislögnum, Grágás, voru allmörg ákvæði um afrétti, almenninga og ágang búfjár og munu þau flest hafa verið tekin upp í Jónsbók. Þá voru enn fremur tekin upp ákvæði í þessa veru í réttarbót Eiríks konungs frá 1294. Þessi ákvæði giltu, a.m.k. að formi til, allt til þess að sett voru lög nr. 42/1969, um afréttamálefni, fjallskil o.fl.

Í Jónsbók kemur skýrt fram að landeigandi eða leiguliði hans átti einn beit á jörð sinni og skyldi greiða honum batur, áverkabót og landnám ef þessi réttur var brotinn.¹ Í réttarbót Hákonar konungs frá 1305 er þó mælt til þess að geldfé sé sektarlaust í heimalöndum ef hreppstjórar og grannar lofa og gefa enga sök á því.² Jarðeigandi átti einnig gróður á jörð sinni að því undanskildu að sá sem átti engi á annars manns landi mátti eiga þar rifhrís.³

1 Sbr. *Jónsbók* 1904, s. 134-136, 144-145 (6. og 18. k. llb.).

2 *Jónsbók* 1904, s. 292.

3 *Jónsbók* 1904, s. 152-154 (24. k. llb.).

Í Grágás og Jónsbók giltu mjög svipaðar reglur um hvenær mætti fara með búfé í sel, almenninga og afrétti og hvaða leiðir skyldu farnar. Markmiðið var hvort tveggja að vernda nærliggjandi bújarðir fyrir ágangi upprekstrarfjár og tryggja hagsmuni allra þeirra sem hlut áttu í afréttinum. Meginreglan var sú að allir þeir sem afrétt áttu skyldu reka fé sitt í miðjan afrétt er átta vikur voru af sumri en úr afrétti er fjórar vikur lifðu sumars. Tekið var sérstaklega fram að menn skyldu ekki reka málnytu sína í afrétt nema ítala væri. Samkvæmt Grágás máttu þeir menn, er næstir bjuggu afrétti, beita þangað búfé sínu yfir vetrarmánuðina en í Jónsbók var þetta bundið því skilyrði að þeir ættu hlut í afréttinum. Afréttareiganda var vetrararbeit því aðeins heimil að hann þyrfti ekki að reka fé sitt yfir land annarra. Þó skyldi ævinlega hvíla afrétt í tvær vikur, frá því er sex vikur voru af sumri til áttundu viku.¹

Fleiri ákvæði voru sett til að vernda hina sameiginlegu beit afréttareigenda, t.d. mátti ekki gera sel og slá í afrétti.

Um lögréttir á haust og fjallgöngur sagði svo m.a. í 49. kapitula landsleigubálks Jónsbókar:

Eigi skulu réttir fyrr vera en .iiii.[þ.e. fjórar] vikur lifa sumars. Hverr maðr er sauði á skal ganga eitt sinn á fjall, ok um landeign sína hvert sinn er lögrétt skal vera, skipa svá öðrum göngum sem þeir ráða. Sekr er sá hálfri mörk við konung er eigi gengr um landeign sína, ok ábyrgiz sauði við þá er eigu, alla þá er í hans landi váru sénir þá er hann átti gönguna.²

Síðan er kveðið á um það hvað gert skuli við óskilafé. Í tilvitnaðri grein er gert ráð fyrir að hver maður smali sitt eigið land jafnframt því sem hann gangi á fjall að hausti ásamt öðrum afréttareigendum. Ef afréttarfé gekk í land bónda var honum heimilt að reka það í miðjan afrétt. Hann gat einnig haft það áfram í sínu eigin landi eða rekið það heim til þess manns sem féð átti. Í Jónsbók er ekki fjallað um aðra afrétti en þá sem voru í sameign tveggja manna eða fleiri. Í heimildum frá miðöldum má þó finna dæmi um beitarlönd sem kölluð voru afréttir og töldust í einkaeign. Var þá greint á milli „eignar sérlegrar“, sem var í einkanotum, og „afréttar“ sem tilteknir bændur höfðu heimild til að nýta gegn ítölu.³

Ákvæði lögbókanna um beit í almenningi voru að því leyti frábrugðin því sem hér hefur verið greint frá að nýtingartími þeirra var annar. Samkvæmt Grágás var heimilt að beita almenning frá því er mánuður lifði vetrar og næstu sjö mánuði en með lögtöku Jónsbókar virðist beit hafa verið leyfð í almenningi allan ársins hring nema frá krossmessu á vor (3. maí) til Bótólfsvöku (17. júní). Í Grágás var þeim sem næstur bjó almenningi heimilað að beita almenning þá fimm mánuði sem hann annars átti að liggja ónýttur en um slíkt er ekki getið í Jónsbók. Enn fremur var tekið fram að hver sem vildi mætti gera sel í almenningi en það var bannað í afréttum og öllum var heimilt að nýta sér reka í almenningi, hvort heldur var víður eða hvalur, svo framarlega sem hann hafði ekki áður verið öðrum merktur.⁴

Í tilskipun um sveitarstjórn 4. maí 1872, 39. gr., var svo fyrir mælt að sýslunefnd skyldi semja reglugerðir um notkun afrétta, fjallskil, fjárheimtur o.fl. Fóru sýslunefndir eftir það að semja fjallskilareglugerðir. Voru í fjallskilareglugerðunum sett ítarleg ákvæði um þessi efni er byggðu að mestu á ákvæðum Jónsbókar. Í mörgum tilvikum voru ákvæði þessara reglugerða misvísandi og í öðrum tilvikum stönguðust þau beinlínis á við gildandi rétt. Af fjallskilareglugerðum verða ekki dregnar almenningar ályktanir um það efni sem hér er til úrlausnar en einstaka reglugerð, sett með stoð í tilskipuninni frá 1872 eða síðari löggjöf, getur vissulega skipt máli að því er tekur til mats einstakra svæða.

Um afréttamálefni og fjallskil voru fyrst sett heildarlög hér á landi árið 1969, lög nr. 42/1969,

1 *Jónsbók* 1904, s. 176-177 (46. k. llb.). *Grágás* 1992, s. 330-331 (38. k. lbb.).

2 *Jónsbók* 1904, s. 181.

3 *Íslenskt fornbréfasafn*. 8. b. Reykjavík 1906-1913. S. 149.

4 *Jónsbók* 1904, s. 193-194 (59. k. llb.). *Grágás* 1992, s. 369 (74. k. lbb.).

um afréttamálefni, fjallskil o.fl. Voru þau lög síðar endurútgefin með áorðnum breytingum sem nógildandi lög nr. 6/1986. Það var þannig fyrst með löggjöf þessari sem hin dreifðu ákvæði í landsleigubálki Jónsbókar og réttarbót Eiríks konungs frá 1294 voru leyst af hólmi. Ákvæði gildandi laga taka í ýmsu mið af reglum eldri löggjafar.

Ef lítið er til helstu fyrirmæla gildandi laga er ljóst þegar af 3. og 4. gr. laganna að fyrirmæli þeirra taka að meira eða minna leyti til afrétta, annarra sameiginlegra sumarbeutilanda og heimalanda. Skulu nánari fyrirmæli sett í fjallskilasamþykktir fyrir einstök svæði, sbr. 3. gr. Í 4. gr. er skilgreint það land sem fjallskil taka til og það greint í annars vegar afrétti og hins vegar heimalönd. Samkvæmt lögnum er stjórn afréttamálefna og fjallskila í höndum héraðsnefndar. Í II. kafla laganna er fjallað um afrétti og notkun þeirra og þá greint á milli sameiginlegra afrétta hreppa eða upprekstrarfélaga, sbr. 7. gr., afréttarlanda sem liggur undir einstaka jörð eða stofnun, sbr. 8. gr., og loks beutilanda einstakra jarða sem notað sé sameiginlega til beitar með líkum hætti og afréttir, sbr. 12. gr., og skuli reglum laganna um afrétti beitt um þau svæði eftir því sem við geti átt. Í V. kafla laganna eru síðan fyrirmæli um göngur og réttir, í VI. kafla er fjallað um smölun heimalanda eftir réttir og í VII. kafla er fjallað um eftirleitir og öræfaleitir.

Í meginatriðum má greina lagareglur þessar á þann veg að þar er í fyrsta lagi fjallað um notkun afrétta og rétt til þeirra nota. Í annan stað er síðan fjallað um smölun afréttanna og fyrirkomulag smölunar sem og skiptingu þess sameiginlega kostnaðar sem af hlýst og falla í þann flokk lönd þeirra einstöku jarða sem fjallað er um í 12. gr. laganna. Allt að einu er í lögnum, sbr. einkum ákvæði V. og VI. kafla, fjölþætt ákvæði sem taka til heimalanda einstakra jarða og kveða m.a. á um skyldu til vorsmölunar, sbr. 36. gr., skyldu jarðeiganda til smölunar heimalands samhliða leitum á afrétti, sbr. 39. gr., skyldu til smölunar heimalanda eftir réttir, sbr. 52. gr. o.s.frv. Um smölun eyðijarða er svo ákvæði í 41. gr. laganna. Að meginsteftnu til er hins vegar gert ráð fyrir því að smölun heimalands annist jarðeigandinn sjálfur og beri af henni allan kostnað. Sinni eigandi ekki þeirri skyldu skal honum gert að greiða kostnað eftir mati. Í 2. mgr. 40. gr. laganna er svo sérstök regla þess efnis að heimilt sé að ákveða í fjallskilasamþykkt að haustsmölun heimalanda verði metin til aðalfjallskila, að meira eða minna leyti, eftir því sem til hagar á hverjum stað.

Þá mun nokkuð víða háttá þannig til að bændur sammælist um smölun heimalanda sinna og standa sameiginlega að smölun í landi tveggja eða fleiri jarða. Slík samvinna um smölun fellur þó alla jafna algjörlega utan þeirra lögbundnu fjallskila sem um er fjallað í lögum og fjallskilasamþykkt.

Af öllu þessu má sjá að löggjafinn hefur um langan aldur mælt fyrir um skyldur landeigenda til að smala jarðir sínar, sbr. upphaflega fyrirmæli 49. kapitula landsleigubálks Jónsbókar. Þá sýnist líka beinlínis hafa verið gengið út frá því að land einstakra jarða sé nýtt sem beutiland með svipuðum hætti og afréttir, jafnvel þannig að viðkomandi landsvæði sé alfarið tekið undir fjallskilaframkvæmd. Í slíkum tilvikum gefa fjallskil þannig alls enga vísbendingu um eðli eignarhalds að því landi.

Í dómum Hæstaréttar Íslands hefur svo sem fyrr segir verið lítið til þess í nokkrum tilvikum hvernig fjallskilum hefur verið háttáð á landsvæði því sem þá er til eignarréttarlegrar meðferðar. Í þessum dómum hefur ekki verið talið sannað að um beinan eignarrétt væri að ræða að viðkomandi landsvæði og sú niðurstaða þá m.a. rökstudd með vísan til þess að ekki hafi verið sýnt fram á eða í ljós leitt að með viðkomandi land hafi verið farið sem eignarland varðandi fjallskil. Verður ekki annað ráðið af dómum þessum en að fjallskil geti út af fyrir sig haft þýðingu um úrlausn máls en verði þó ekki ráðandi um niðurstöðu. Í dómum eru vísbendingar fremur í þá átt að framkvæmd fjallskila gæti hugsanlega stutt eignartilkall en að eignarréttur, sem talin verður sannaður á grundvelli annarra gagna, verði vefengdur á grundvelli þess hvernig framkvæmd fjallskila hefur verið háttáð.

Í ljósi alls þessa er það mat óbyggðanefndar að ekki verði dregnar víðtækar ályktanir um eignarrétt að landi af upplýsingum um framkvæmd fjallskila að fornu og nýju. Skiptir þar auðvitað mestu

máli sú staðreynd að lengst af hefur smölun heimalanda, þ.e. lands einstakra jarða, ekki einungis verið háð lögbundnum skyldum og kvöðum um skyldur til smölunar, heldur hefur því jafnframt verið þannig háttáð að lönd einstakra jarða hafa verið nýtt með sambærilegum hætti og afréttir og þá fallið í einu og öllu undir viðkomandi fjallskilaframkvæmd. Eftir sem áður hafa slík landsvæði ekki verið talin falla í flokk afrétta, þau óumdeilt legið innan landamerkja viðkomandi jarðar og eftir atvikum enginn ágreiningur verið uppi um eignarrétt að þeim. Þannig getur bæði háttáð svo til að með öllu skorti á upplýsingar um fjallskilaframkvæmd og/eða smölun á viðkomandi landsvæði eða að forsendur séu með einhverju því sérstaka móti sem nú hefur verið gerð grein fyrir. Hvað sem þessu líður verður þó ekki útilokað fyrir fram að upplýsingar í þessa veru geti haft eitthvert vægi við eignarréttarlegt mat. Það þarfnast þá sérstakrar skoðunar í hverju einstöku tilviki þar sem glögg-ar upplýsingar um tilhögun og forsendur fjallskila liggja á annað borð fyrir.

10.5. Heimildir um eignarhald

10.5.1. Almenn

Í kafla 4.3. kemur fram hvaða flokkar frumheimilda, útgefina og óútgefina, voru yfirfarnir á vegum óbyggðanefndar í þeim tilgangi að fullnægja rannsóknarskyldu nefndarinnar, sbr. einnig kafla 4.2. Hér verður gerð nánari grein fyrir nokkrum mikilvægum flokkum heimilda og þýðingu þeirra fyrir úrlausnarefni óbyggðanefndar.

10.5.2. Jarðamót og jarðabækur

Elsta dæmi um jarðamat á Íslandi er að finna í tíundarlögunum 1096/97. Jarðir voru metnar til hundraða en eitt hundrað á landsvísu jafngilti 120 álnum vöruvaðmáls eða einu kýrverði. Í tilefni af sölu konungsjarða á 17. öld var ákveðið að hvert jarðarhundrað skyldi jafngilda tveimur hundruðum á landsvísu (kúgildum).¹

Lítið er vitað um matsreglur eða viðmiðanir þegar jarðamatið fór upphaflega fram. Þegar elsta varðveitta jarðabókin var gerð 1639, um jarðeignir konungs, var við það miðað að dýrleiki skyldi vera tuttuguföld landskuld. Sama var gert í jarðabókinni 1686 en hún er elsta varðveitta jarðabókin sem hefur að geyma jarðir í einkaeign. Í jarðabókinni 1695 var aftur snúið til hins gamla mats enda jafnan við það stuðst í fasteignaviðskiptum.² Þó ber að taka fram að í þessari jarðabók var eignarhlutur kirkju í heimalandi yfirleitt ekki reiknaður með í jarðamatinu og þess vegna var dýrleiki sumra kirkjujarða ekki í fullu samræmi við raunvirði þeirra.³

Á árunum 1702-1712 var gerð hér á landi ný og mjög nákvæm jarðabók. Jarðabók þessi er jafnan kennd við þá tvo menn sem unnu mest að henni, Árna Magnússon og Pál Vídalín. Jarðabókin þykir mjög traust heimild og skýrist það einkum af því hvernig að verki var staðið. Þeir Árni og Páll eða umboðsmenn þeirra ferðuðust um nær land allt að boði konungs og reyndu að kynna sér aðstæður á hverjum stað en jafnframt höfðu þeir þann háttinn á að boða bændur í héraði til fundar og láta hvern ábúanda gera vandlega grein fyrir jörð sinni. Þetta var jafnharðan skráð niður og í lokin staðfest af áreiðanlegum mönnum í sveitinni. Þrátt fyrir það voru brögð að því að vitnisburður manna um jarðir sínar væri ekki nákvæmur, t.d. að meira væri gert úr landspjöllum en efni stóðu til eða að ekki væri samræmi á milli þess sem landeigendur sögðu og leiguliðar þeirra. En þá var stundum hægt að leiðrétta misræmið með samanburði við jarðabréf sem þeir Árni og Páll söfnuðu einnig á ferðum sínum. Í tengslum við jarðabókarverkið voru samdar tillögur að nýju jarðamati. Í tillögunum var gert ráð fyrir að grundvöllur matsins væri fóðurgildi jarðar, þ.e. hversu mörg kúgildi hún gæti borið í meðalári. Afréttur, útigangur, sellönd og ýmis hlunnindi skyldu metin til hundraða

1 Sbr. *Lovsamling for Island*. 1. b. Kaupmannahöfn. S. 356.

2 Sbr. Björn Lárússon 1967, s.18. Björn Lárússon, 1982: *Íslands jordebok under förindustriell tid*. Lundi. S. 18.

3 Björn Lárússon 1967, s. 63.

eftir ákveðnum reglum og greiða af þessu bæði tíund og landskyld. Frá því var horfið að ráðast í nýtt jarðamat hér á landi. Í stað þess lögðu þeir Árni og Páll hið forna jarðamat til grundvallar og höfðu hliðsjón af „almúgans tilsögn og undirrettingu“ í votta viðurvist. Þó má sjá þess merki að reynt hafi verið í einhverjum mæli að leggja nýtt mat á jarðirnar, einkum þegar getið er sérstaklega um heyföður og nýtingu úthaga, afrétta og hlunninda.

Tillögur þær sem hér hefur verið vikið að eru að verulegu leyti í samræmi við svonefnda „Bergþórsstatútu“ sem sögð var frá fyrri hluta 12. aldar. Í statútunni var þó reiknað með að ákveðið hlutfall væri á milli fódurgildis jarðar og stærðar hennar; eins kýrleidis tún væri 140 norskir faðmar að stærð. Afrétti og heidalönd skyldi meta til helmings á við beit í heimalandi og virðast því tún hafa verið sex sinnum verðmætari miðað við hverja einingu lands en afréttir.¹ Þess skal getið að samkvæmt Jónsbók var meðalkýr lögð að jöfnu við sex ær „og fæði lömb sín, órotnar, loðnar og lembdar.“²

Flestum fræðimönnum ber saman um að Bergþórsstatúta sé fölsuð. Hún getur því ekki talist heimild um annað en það hvernig menn töldu á sínum tíma eðlilegt að meta jarðir og hlunnindi þeirra. Engu að síður má ætla að fódurgildið, bæði af heyfeng og hagbeit, hafi upphaflega verið lagt til grundvallar jarðamatinu og þá ef til vill reiknað sem ákveðið hlutfall af smjörfjórðungum.³ Þessu til stuðnings má nefna að skerðing á engi jarðar gat lækkað dýrleika hennar verulega og einnig eru dæmi um að selland hafi verið metið sérstaklega til tíundar.⁴ Á sama hátt er svo að sjá sem afréttur einstakra jarða hafi, að minnsta kosti í sumum tilvikum, verið reiknaður með í jarðamatinu, einkum ef þær höfðu tekjur af upprekstrartollum.

Dýrleikinn var mikilvægt auðkenni jarða og grundvöllur skattlagningar og erfðaskipta en ýmsar heimildir, einkum kaupbréf, benda til að dýrleikinn hafi ekki ævinlega sýnt raunvirði jarða. Úr því var reynt að bæta í byrjun 19. aldar þegar fram fór jarðamat um land allt á árunum 1800-1806. Viðmiðunarreglur voru þó hinar sömu og áður, þ.e. hversu mörg kúgildi hver jörð gat borið, en jafnframt skyldu ýmis hlunnindi og útigangur metin sérstaklega til dýrleika.⁵ Árið 1848 kom út jarðatal kennt við J. Johnsen en þar var nær einvörðungu farið eftir gömlu jarðamati. Sama ár, 27. maí, gaf konungur út tilskipun um nýtt jarðamat á Íslandi og skyldi hver jörð metin til peningaverðs „að því sem slíkar jarðir verða sanngjarnlega seldar eptir gæðum sínum“.⁶ Hjáleigur voru ekki metnar sérstaklega til dýrleika fyrr en 1848 og því ekki getið um dýrleika þeirra í jarðamötum fyrr en eftir þann tíma. Jarðamat þetta var gefið út 1861 undir heitinu *Ný jarðabók fyrir Ísland*. Hinni fornu verðeiningu, hundraði, er haldið en að baki henni stóð ekki lengur kúgildi heldur slegin mynt og seðlar.

Með lögum um fasteignamat, nr. 22/1915, var kveðið svo á í 1. gr. að allar jarðeignir, lóðir og hús á landinu skyldi meta til peningaverðs tíunda hvert ár. Hér var um að ræða mikla breytingu frá því óreglulega fasteignamati sem tíðkast hafði, oft með löngu millibili.

Heimildir segja ekki ótvírætt til um það hvort afréttir hafi verið tíundaðir sérstaklega til skatts þó að sjá megi viðleitni í þá veru í þeim tillögum um nýjar jarðamatsreglur frá byrjun 18. aldar sem Árni Magnússon og Páll Vídalín virðast hafa ætlað að fara eftir og áður er getið. Þær tillögur tóku þó aldrei gildi. Í reglugerð rentukammers um nýtt jarðamat 1. sept. 1848 er gert ráð fyrir að tún og engjar, hagi og útbeit séu metin og einnig hlunnindi jarða en ekki er þar minnst á afrétti. Það mun ekki hafa verið fyrr en með fasteignalögunum nr. 22/1915 sem kveðið var skýrt á um að afréttir skyldu teknir til greina við jarðamat. Í 7. gr. laganna segir á þessa leið:

1 Halldór Einarsson, 1833: *Om Værdie-Beregning paa Landsviis og Tiende-Ydelsen i Island*. Kaupmannahöfn. S. 165-175.

2 *Jónsbók* 1904, s. 215 (6. k. kb.).

3 Björn Lárusson 1982, s. 17.

4 Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 10. b. Kaupmannahöfn. S. 177. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 4. b. Kaupmannahöfn 1925 og 1927. S. 317.

5 *Lovsamling for Island*. 6. b. Kaupmannahöfn 1856. S. 475-481.

6 *Lovsamling for Island*. 14. b. Kaupmannahöfn 1868. S. 175.

Afrjettarlönd þau, sem eru eign sveita og einungis notuð til uppreksturs, skal eigi meta sjerstaklega, en aftur á móti ber að taka upprekstrarrjettinn til greina við mat jarða þeirra, er hann eiga.

Prætulönd milli jarða skulu metin sjer í lagi.

Óbyggðanefnd telur að jarðamöt sýni tilvist sjálfstæðrar jarðar á þeim tíma sem um ræðir. Dýrleiki jarðar sé hins vegar fyrst og fremst heimild um landgæði fyrr á tímum, einkum grasfeng og útigang, en miklu síður um stærð jarða eða víðáttu. Jarðabækur og jarðamöt geta þannig gefið visbendingar um eignarréttindi, landnýtingu og í einstaka tilvikum jafnvel um landamerki.

10.5.3. Máldagar og vísitásiur

Hugtakið máldagi var í fornu máli haft um hvers kyns samninga, munnlega og skriflega, en í þrengri merkingu var máldagi samningur sem gerður var við stofnun kirkju. Máldaginn kvað á um réttindi og skyldur allra þeirra sem hagsmuna áttu að gæta en hann var jafnframt skrá yfir eignir viðkomandi kirkju. Í kristinna laga þætti Grágásar segir svo:

Þar er maður leggur fê til kirkju, hvort sem það er í löndum eða lausum aurum, í búfé eða tíundum af þeim bólstöðum er héraðsmenn skulu þangað inna, og skal sá maður er kirkju varðveitir láta gera þann máldaga á skrá allan, hvað hann hefir fjár gefið þangað, eða aðrir héraðsmenn til þeirrar kirkju. Þann máldaga er honum rétt að lýsa að Lögbergi eða í lögrétu eða á vorþingi því er hann heyr, hvað þar liggur fjár til þeirrar kirkju. Hann skal láta ráða00 lesa00 skrá og lýsa þann máldaga heima að kirkju um sinn00 einu sinni00 á tólf mánuðum hverjum, þá er menn hafa þangað tíðasókn flestir.¹

Ákvæði þetta er talið vera frá biskupsárum Gissurar Ísleifssonar (1082-1118) og að líkindum sett í kjölfar tíundarlaganna 1096/1097.² Eins og fram kemur í tilvitnuðu ákvæði öðlaðist máldagi gildi um leið og honum hafði verið þinglýst á alþingi eða vorþingi.

Máldagi var í reynd samningur milli þriggja aðila: kirkjubónda, biskups og safnaðar. Bóndinn lagði kirkjunni til ákveðið stofnfé í samráði við biskup og nefndist það *heimanfylgja* hennar. Ávöxtur stofnfjár, svonefnd *afvinna*, ásamt tíund átti að duga fyrir rekstri kirkju en að auki bættust smám saman við gjafir af ýmsum toga, bæði í föstu og lausu, sem kirkjubóndinn eða einhver annar, er biskup skipaði til þess, hafði umsjón með. Sóknarfólkið greiddi tíund en fékk í staðinn kirkjulega þjónustu, sálusorgun og sakramenti í kirkju sinni. Hlutverk biskups var fyrst og síðast fólgið í því að gæta þess að kirkjan væri ekki hlunnfarin. Það gerði hann einkum í árlegum vísitásiuferðum sínum.³

Eins og flest opinber skjalagögn frá miðöldum fylgdi efnisskipan máldaga ákveðinni reglu sem var þáttur í trúverðugleika skjalsins. Venja var að greina fyrst frá stofnfé kirkjunnar. Engin eign var kirkju mikilvægari en grunnurinn sem hún stóð á og þess vegna var yfirleitt byrjað á því að tilgreina hversu stóran hlut kirkjan átti í heimalandi, þ.e. þeirri jörð sem hún stóð á. Hvorki aðrar fasteignir, eins og útjarðir (þ.e. jarðir utan heimajarðar kirkjunnar), né heldur afréttir gátu myndað þann grundvöll sem kirkja þurfti til að geta talist myndug og sjálfstæð, m.ö.o. staður að skilningi kirkjulaga. Þetta kom skýrt fram í svokölluðum staðamálum á síðari hluta 13. aldar.⁴ Jafnframt gildi sú regla að kirkju- eign mátti aldrei láta af hendi hvorki að hluta til né í heild sinni nema önnur jafngóð kæmi í staðinn.⁵

Því næst voru aðrar eignir kirkjunnar taldar upp, fasteignir, fríður peningur og hlunnindi, síðan

1 Grágás 1992, s. 12.

2 Magnús Stefánsson, 1999: „Die isländischen Stiftungsurkunden – Kirkjumáldagar.“ *Karl von Amira zum Gedächtnis*. Peter Lang. Europäischer Verlag der Wissenschaften. S. 134-135.

3 Hólabiskup átti að fara um allt umdæmi sitt á einu ári en Skálholtsbiskup á þremur árum.

4 Sjá t.d. Magnús Stefánsson, 1978: „Frá goðakirkju til biskupskirkju.“ *Saga Íslands*. 3. b. Reykjavík. S. 123-126, 223-226.

5 Sjá *Álitsgerð kirkjueignanefndar*. Fyrri hluti. 1984. S. 40-49.

kirkjugripir, messuskrúði og bækur sem notaðar voru við helgihaldið. Að lokum var lýst kvöðum sem hvíldu á kirkjueigninni, ef nokkrar voru, og greint frá tíundarumdæmi eða upphæð tíundar um tiltekinn tíma. Þessi niðurröðun gat raskast af ýmsum ástæðum. Það gerðist t.d. þegar ný eign var færð inn í máldaga neðan við þann texta sem fyrir var í stað þess að skrifa hann allan upp að nýju. Í máldögum má því stundum sjá fasteignir nefndar á fleiri en einum stað ef þær voru lagðar til kirkju á mismunandi tímum.

Í kristinna laga þætti Grágásar var tekið fram að máldaginn skyldi lesinn upp við kirkju á þeim degi þegar tíðasókn þangað var mest. Trúlega hefur það verið á vígsludegi kirkjunnar eða einhverjum öðrum hátíðisdegi. Á þann hátt var reynt að tryggja hagsmuni kirkju og sóknarbarna í viðurvist vitna jafnframt því sem réttargildi heimildarinnar var endurnýjað. Ákvæði þetta hélst að mestu óbreytt í nýjum kristinrétti sem samþykktur var fyrir Skálholtsbiskupsdæmi 1275 og síðar (1354) einnig fyrir Hólabiskupsdæmi.¹ Þar var hins vegar ekki lengur tekið fram að máldaga skyldi lýst á alþingi (Lögbergi, lögréttu) eða vorþingi. Líklega hefur staðfesting biskups í viðurvist votta þá verið talin nægja til löggildingar máldaga. Um líkt leyti hafa biskupar eða skrifarar þeirra farið að skrá máldaga í sérstakar máldagabækur sem geymdar voru á biskupsstólunum. Á vísitásiuferðum hefur biskup síðan borið saman máldaga einstakra kirkna við það sem áður hafði verið skráð í máldagabók embættisins og var máldagabókin talin að öllu jöfnu hafa meira réttargildi. Elsta varðveitta máldagasafnið er frá 1318, kennt við Auðun rauða Þorbergsson biskup á Hólum.²

Máldagar eru flestir varðveittir í afskriftum frá 17. öld og eru þeir birtir í Íslensku fornbréfasafni. Sú útgáfa er með þeim annmörkum að þar hefur máldagasöfnum verið sundrað og einstakir máldagar tímasettir af mismikilli nákvæmni. Engu að síður hafa máldagar verið taldir með mikilvægustu heimildum okkar frá fyrri tíð. Til marks um það má geta þess að í íslensku lagasafni er enn að finna konungsbréf frá 5. apríl 1749 þar sem kveðið er á um að máldagi Gísla biskups Jónssonar (frá um 1575) sé auk máldagabókar Vilkins biskups (frá 1397) „áreiðanlegt og autentískt“ kirkju-registur.³ Eftir síðaskipti tóku vísitásiubækur við af máldagabókum og voru þær lögboðnar með konungsbréfi 1. júlí 1746.⁴

Sagnfræðingar hafa yfirleitt ekki séð ástæðu til að efast um heimildargildi máldaga þó að sjálf-sagt þyki að kynna sér varðveislusögu þeirra, aldur og samsetningu. Af úrlausnum dómstóla má ráða að heimildargildi máldaga og vísitasia um tilvist eignarréttinda er metið með mikilli varfærni en að þessar heimildir geti þó, ásamt öðru, haft nokkra þýðingu.

10.5.4. Lögfestur

Í íslenskum réttarheimildum kemur hugtakið lögfesta fyrst fyrir í Jónsbók (1281) en mun þangað komið úr landslögum Magnúsar lagabætis. Lögfesta var að fornu notuð um lögformlega athöfn sem átti að tryggja tiltekin réttindi í fasteign. Leiguliði gat lögfest ábúðarrétt sinn gagnvart landeiganda (IIb. 4), heimilt var að lögfesta landamerki milli jarða, beitarrétt og önnur ítök o.s.frv. (IIb. 16, 26). Í öllum þessum tilvikum beindist lögfestan gegn ákveðnum einstaklingum (IIb. 26). Einnig var unnt að lögfesta réttindi í þeim tilgangi að hún gildi almennt en þá skyldi henni lýst við kirkju eða á þingi. Slíkt lögfesta gildi aðeins í 12 mánuði (IIb. 17).⁵

Í Jónsbók er ætlast til að lögfestu sé fylgt eftir með dómsmáli, að öðrum kosti falli hún úr gildi (IIb. 52). Í 26. kafla landsleigubálks segir í upphafi:

1 *Norges gamle love indtil 1387*. 5. b. Christiania, 1895. S. 35.

2 Magnús Már Lárusson, 1981: „Máldagi.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 11. b. Kaupmannahöfn. D. 265.

3 *Lagasafn. Íslensk lög 1. október 1995*. S. 513-514.

4 Björn K. Þorólfsson, 1956: *Biskupsskjalasafn*. Skrár Þjóðskjalasafns 3. Reykjavík. S. 47-48.

5 Sbr. Sigurður Lindal, 1982: „Foreløpige rettsmidler. Island.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 21. b. Kaupmannahöfn. D. 175-176.

Alt þat er menn skilr á um áverka á akri eða eng, holti eða haga, skóga, eða reka, þá skal lögfesta fyrir. Sá leggi fimtarstefnu er heldr þykkiz þurfa; hann skal svá mæla: Ek lögfesti eign þessa er N. heitir eða þar ligg, bú ok löð, og alt þat er þar má til gagns af hafa, þar til er dómr fellur á, at lög máli réttu ...

Að visu er ekki alls staðar tekið fram þar sem fjallað er um lögfestur að þeim skuli fylgt eftir með málsókn en gera verður ráð fyrir að til þess hafi verið ætlast. Páll Vídalín lögmaður skýrir þetta svo að lögfesta sé „að festa lög, lofa lögum“, þ.e. fylgja máli eftir til laga.¹ Fleiri dæmi má nefna um að löglærðir menn hafi lagt þennan sama skilning í ákvæði Jónsbókar um lögfestur. Ólafur Árnason á Höfðaströnd í Jökulfjörðum greinir t.d. frá því í bréfi 10. apríl 1704 að hann hafi 12. apríl 1686 lögfest 6 hundruð í Neðrabakka. Lögmaðurinn hafi hins vegar sagt sér í lögrettu (á Alþingi) að hafa lagasókn á eigninni eftir landabrigðum. Ólafur hafði enn ekki komið lagasókninni í verk með heimstefnu þegar hann ritaði fyrrnefnt bréf, „sökum harðinda, fjúka og óveðráttu“. Hann varð því að sjá af þessum 6 hundruðum í Neðrabakka.² Annað dæmi er fimmtarstefna og dómsúrskurður sem fylgdi í kjölfar lögfestu Sigurðar Sigurðssonar landþingsskrifara fyrir jörðinni Háeyri.³

Hér má einnig geta þess að á Alþingi 1751 var langvarandi hefð eigenda Holts í Flóa á engja-plássinu Ljósateigi dæmd áreiðanlegri eignarheimild en einhliða lögfesta ráðsmannsins í Skálholti.⁴ Þrátt fyrir fleiri dæmi af sama toga⁵ virðist sú skoðun hafa verið almenn að lögfesta hafi nægt sem eignarheimild ef enginn hreyfði við andmælum.

Dómstólar hafa lagt lítið upp úr lögfestum sem sönnunargögnum um tilvist eignarréttinda en ekki er þó útilokað að þær geti, ásamt öðru, haft nokkra þýðingu.

10.5.5. Jarðabréf og landamerkjabréf

Fyrir gildistöku landamerkjalaga, nr. 5/1882, voru í gildi ákvæði Jónsbókar um að gera skyldi skriflegan samning við jarðakaup.⁶ Fjöldi jarðabréfa hefur varðveist frá fyrri tíð en jafnljóst er að mikið hefur glatast auk þess sem ekki er víst að slíkir samningar hafi ævinlega verið gerðir við jarðakaup þrátt fyrir ákvæði laganna. Jarðabréfin eru einnig með þeim annmörkum að í þeim er sjaldan lýst umfangi jarða eða landamerkjum. Á vegum óbyggðanefndar fór fram athugun á rúmlega 1500 útgefnum jarðabréfum frá ýmsum tímum, einkum 17. og 18. öld. Niðurstaðan var sú að í 72 þeirra (um 5%) er landamerkjum lýst, stundum ítrekað um sömu jörð. Tekið skal fram að hér er ekki einungis um kaupbréf að ræða heldur jarðabréf af hvers kyns toga, svo sem testamentisbréf, eignayfirlýsingar og vísitásiur. Jarðir voru gjarnan seldar „með öllum þeim gögnum og gæðum, landsnytjum og ítökum sem fylgt hefur og fylgja ber að fornu og nýju í ystu landamerki“ eða álíka orðalagi. Gera verður ráð fyrir að samningsaðilum hafi verið kunnugt um landamerkin, hvort sem þau voru til skráð eða einvörðungu varðveitt í munnlegri geymd.

Frá 1847 og til setningar landamerkjalaga 1882 komu ítrekað fram á Alþingi mál er vörðuðu nauðsyn þess að landamerki jarða hér á landi yrðu skýrð og skráð.⁷ Af umfjöllun þingsins má ráða það almenna álit þingmanna að landamerki víða um land væru í ólestri.⁸ Þingmenn virtust sammála um að eignarrétturinn væri að sama skapi óviss og brýn þörf úrbóta. Gera þyrfti mönnum mögulegt að vernda eignarréttindi sín til fasteigna landsins. Koma þurfi fastri og áreiðanlegri skipan á landa-

1 Páll Vídalín, 1854: *Skýringar yfir Fornyrði Lögbókar þeirrar, er Jónsbók kallast* ... Reykjavík. S. 165.

2 *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 303. Sbr. *Jarðaskjöl frá 16. og 17. öld. Útdráttir*. Reykjavík 1993. S. 162.

3 *Alþingisbækur*. 15. b. Reykjavík 1982. S. 519-521.

4 Sjá *Alþingisbækur*. 14. b. Reykjavík 1977. S. 17, 28. Sbr. einnig *Alþingisbækur* 15, s. 300.

5 Sjá t.d. *Alþingisbækur*. 10. b. Reykjavík 1967. S. 179.

6 Sjá *Jónsbók* 1904, s. 222 (12. k. kb.).

7 Sjá *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga* 1847, s. 67-68; 1849, s. 26, 261-263. *Alþingistíðindi* 1877 (fyrri partur), s. 515-516; 1879 (fyrri partur), s. 24-28; 1881 (síðari partur), s. 118.

8 Sjá *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga* 1849, s. 28-29, 31, 337. *Alþingistíðindi* 1877 (fyrri partur), s. 516-518; 1879 (fyrri partur), s. 197, 485; 1879 (síðari partur), s. 763-764, 766; 1881 (fyrri partur), s. 553; 1881 (síðari partur), s. 408, 422.

merki og fyrirbyggja óvissu eftirleiðis.¹ Skyldu landeigenda til að gera landamerkjalyásingar var líkt við að skipa mönnum að merkja fé sitt, svo sem lögskipað hefði verið frá ómunatíð.² Þá var nefnt að slík skrásetning skapaði hentugan grundvöll fyrir nýtt fasteignamat.³ Af þessu má ráða að setning landamerkjalaaga 1882 hafi verið þáttur í viðleitni löggjafans í lok níjtjándu aldar og byrjun þeirrar tuttugustu að skapa traustan grundvöll undir sölu, veðsetningu og skattlagningu jarða og annarra fasteigna, sjá einnig í köflum 10.3.3. og 10.5.2.

Í lögum um landamerki, nr. 5/1882, var í fyrsta skipti í íslenskri löggjöf kveðið á um almenna skyldu eigenda og umráðamanna jarða til að skrásetja nákvæma lýsingu á landamerkjum jarða sinna. Skyldi einnig getið ítaka eða hlunninda annarra í viðkomandi jörð svo og meðfylgjandi henni í annarra manna lönd. Eigendur aðliggjandi lands sem og aðilar ítaka skyldu rita samþykki sitt á bréfið enda væru þeir sammála efni þess. Auk þinglesturs á næsta manntalsþingi var varðveisla landamerkjaskráa nú tryggð með færslu í landamerkjabók sýslumanns. Skrásetningu landamerkja, merkjasetningu og þinglýsingu landamerkjaskráa skyldi lokið innan fimm ára frá gildistöku laganna, að viðlögdum sektum. Kveðið var á um eftirlit sýslumanns með því að menn uppfylltu skyldur sínar í þessu efni. Ágreining skyldi útkljá fyrir merkjadómi.

Skylda til að halda við gölögum landamerkjum gilti því aðeins um afrétti og aðrar óbyggðar lendur „að því leyti því verður við komið“, sbr. 1. gr., í stað afdráttarlausrar skyldu jarðeigenda. Í ákvæði 2. gr. um skyldu til merkjasetningar virðist miðað við mörk milli tveggja jarða og skylda til skrásetningar landamerkja hvíldi á eiganda eða umráðamanni „hverrar jarðar“, sbr. 3. gr. Ekkert er minnst á afrétti eða aðrar óbyggðar lendur í því sambandi. Lögunum virtist þannig fyrst og fremst ætlað að fjalla um landamerki milli jarða.

Landamerkjalögin frá 1882 þóttu ekki ná tilgangi sínum til hlítar. Landamerkjaskrár voru ekki gerðar fyrir allar jarðir á landinu og margar einungis að nafninu til, án samþykkis allra hlutaðeigandi. Af þessum ástæðum þótti nauðsynlegt að endurskoða lögin og lauk þeirri vinnu með setningu nügildandi laga um landamerki o.fl., nr. 41/1919.⁴ Í 1. gr. þeirra laga er kveðið á um skyldu eigenda eða fyrirsvarsmanna jarða til merkjasetningar. Jafnframt segir svo í ákvæðinu: „Sama er um merki milli jarða og afrjetta eða annarra óbyggðra lendna, ef sá krefst þess, er land á að afrjetti eða lendu.“ Í ákvæði laganna um viðhald merkja segir að eiganda eða fyrirsvarsmanni „lands“ sé skylt að halda við löglega settum merkjum að sömu tiltölu sem í 1. gr. segi um merkjagerð, sbr. 3. gr. Þá virðist ákvæði laganna um skyldu til skrásetningar landamerkja rýmra en ákvæði eldri laga að því leyti að þar er nú fjallað um „land“ í stað „jarðar“ og „fyrirsvarsmann“ í stað „umráðamanns“, sbr. 2. gr. laga nr. 41/1919 og 3. gr. laga nr. 5/1882. Eðlilegt virðist að túlka ákvæðið þannig að afréttir falli þar undir eins og önnur landsvæði. Sú skylda kemur þó ekki skýrt fram. Samkvæmt þessu skyldi skrásetja fyrirbyggjandi landamerki afrétta en einungis setja merki og halda við merkjum ef sá krafðist þess sem land átti að afrétti. Enn sem fyrr miðast því ákvæði landamerkjalaaga fyrst og fremst við að afmarka lönd jarða. Þessi ákvæði eru enn í gildi.

Þá er kveðið á um það í 6. gr. að jafnskjótt sem lögin komi til framkvæmda skyldu valdsmenn, hver í sínu umdæmi, rannsaka það hvort merkjaskrá þar hafi verið þinglýst. Komi í ljós að merkjaskrá hafi ekki verið þinglýst eða að samþykki sumra aðila vanti á þinglýsta merkjaskrá, skyldi valdsmaður gefa til þess ákveðinn frest, að viðlögdum sektum, sbr. 7. gr. Jafnframt var kveðið á um að valdsmaður skyldi af sjálfsdáðum kveðja aðila fyrir dóm þegar hann fengi vitneskju

1 Sjá *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga* 1849, s. 29, 31, 261, 274-275, 281, 513. *Alþingistíðindi* 1877 (fyrri partur), s. 517; 1879 (síðari partur), s. 763-764, 766, 783; 1879 (fyrri partur), s. 485. Sjá enn fremur *Alþingistíðindi* 1919 A I, s. 172.

2 Sjá *Alþingistíðindi* 1879 (síðari partur), s. 766.

3 Sbr. *Alþingistíðindi* 1877 (fyrri partur), s. 516-518; 1879 (síðari partur), s. 783. Sjá enn fremur *Alþingistíðindi* 1919, A I, s. 172.

4 Sjá *Alþingistíðindi* 1919, A I, s. 172.

um ágreiningu eða vafa þeirra á meðal um landamerki eða merkjaskrá væri eigi afhent til þinglýsingar, sbr. 8. gr.

Ljóst er að landamerkjalögin mæla fyrir um formsatriði, svo sem hvernig landamerki skuli úr garði gerð og hvað skuli koma fram í landamerkjaskrá.¹ Orðin landamerkjalyking og -bréf hafa einnig verið notuð um þessa löggæringa. Lögin kveða hins vegar ekki á um efnisleg atriði, þ.e. hvar mörk skuli dregin eða hvaða réttindi fylgja í lönd annarra. Í samræmi við þetta felur landamerkjabréf ekki í sér sönnun um beinan eignarrétt yfir því landsvæði sem afmarkað er.

Gildi landamerkjabréfs er komið undir ýmsum atriðum. Þannig dregur augljóslega úr vægi þess ef eigendur eða fyrirsvarsmenn aðliggjandi lands hafa ekki áritað um samþykki sitt. Samanburður við landamerkjabréf þeirra, séu þau fyrir hendi, ætti þó að geta leitt í ljós hvort þar var um ágreiningu að ræða. Þá gat verið vandkvæðum bundið að afla tilskilinna áritana ef menn áttu mörk til óbyggða. Eignarhald á slíku svæði eða fyrirsvar vegna þess var e.t.v. óljóst eða ekki á neins manns hendi. Væri um afréttu að ræða verður að telja hreppsnefnd í fyrirsvari en samkvæmt 17. gr. tilskipunar um sveitastjórn á Íslandi frá 4. maí 1872 skyldi hreppsnefnd sjá um „notkun afrjetta, fjallskil, fjárheimtur og ráðstafanir til að eyða refum ...“ Þess eru enda ýmis dæmi í kjölfar landamerkjagaganna að fyrirsvarsmenn hreppa áritu landamerkjabréf jarða sem liggja að afréttu og að gerð séu sérstök landamerkjabréf fyrir afréttu.

Auk þess að uppfylla formskilyrði þarf viðkomandi bréf að vera lögmætt að efni til. Þannig er ljóst að með gerð landamerkjabréfs máttu menn ekki einhliða auka við land sitt eða annan rétt umfram það sem verið hafði. Því dregur úr gildi landamerkjabréfs ef eldri heimildir mæla því í mót. Á sama hátt eykur það gildi landamerkjabréfs ef því má finna stuðning í eldri heimildum.

Samkvæmt ákvæðum landamerkjagaga 1882 og 1919 skyldi sýslumaður hafa eftirlit með því að menn uppfylltu skyldu sínar til skrásetningar merkja. Hafi bréf verið þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki tiltekinna jarðar, án athugasemda yfirvalda eða ágreinings við nágretta eða sveitarfélag, virðist það benda til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Í þessu sambandi ber þess að geta að könnun óbyggðanefndar á dómum Landsyfírréttar á tímabilinu 1886-1920 bendir ekki til þess að í kjölfarið á setningu landamerkjagaganna hafi komið upp umtalsverður ágreiningur milli sveitarfélaga og eigenda efnu jarða um mörk jarða og afréttu. Jafnframt er ljóst að þinglýstir eigendur hafa um langa hríð haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Ljóst virðist af úrlausnum dómstóla í einkamálu að við mat á gildi landamerkjabréfs skiptir máli hvort um er að ræða jörð eða annað landsvæði. Þegar um hefur verið að ræða svæði, sem áður höfðu legið innan landamerkja jarða en verið keypt af hreppsfélögum og lögð til afréttu, hefur landamerkjabréf verið talið ákvarða mörk eignarlands, sbr. H 1971 1137 (Reyðarvatn) og H 1975 55 (Arnarvatnsheiði).²

Hafi svæði hins vegar ekki legið innan landamerkja jarðar hefur landamerkjabréf haft aðra þýðingu. Lítið hefur verið til margra atriða, svo sem Landnámu, staðhátta, gróðurfars og nýtingar, og komist að þeirri niðurstöðu að beinn eignarréttur væri ekki fyrir hendi. Tilvist landamerkjabréfs hefur ekki breytt þeirri niðurstöðu en bréfið talið ákvarða mörk afréttareignar, sbr. H 1955 108 (Landmannaafreittardómur fyrri), H 1997 1162 (Auðkúluheiði) og H 1997 1183 (Eyvindarstaðaheiði).

Hæstiréttur hefur hins vegar í þremur refsímálum sýknað menn af ákæru um ólöglegar fuglaveiðar á eignarlandi þrátt fyrir að veiðarnar færu örugglega fram innan landamerkja jarðar samkvæmt landamerkjabréfi, sbr. H 1999 2006 (Sandfellshagi), H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur) og H 1994 2227 (Geitland).³ Í öllum tilvikum var um að ræða jarðir með mörk til óbyggða. Taldi

1 Sbr. *Alþingistíðindi* 1919, A I, s. 174.

2 Enn fremur til athugunar í þessu sambandi er H 1997:2792.

3 Þess ber þó að geta að Geitland hefur ekki verið nýtt sem jörð um langan aldur.

Hæstiréttur að vafi léki á um beinan eignarrétt yfir viðkomandi landsvæði. Í tveimur þessara mála var um það að ræða að eldri heimildir en landamerkjabréf jarðarinnar voru ekki fyrir hendi, sbr. H 1999 2006 (Sandfellshagi) og H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur). Staðhættir, gróðurfar og nýting þóttu hins vegar ekki benda til að stofnast hefði til beins eignarréttar yfir landsvæðinu. Sömu sjónarmið voru uppi í H 1999 111 (Gilsá), auk þess sem vafi var um hvar ákærði var við veiðarnar og hvar hann náði bráð sinni. Í H 1994 2227 (Geitland) var hins vegar um það að ræða að eldri heimildir voru taldar valda vafa um hvort landið væri eignarland. Niðurstöður Hæstaréttar í þessum málum ber að skoða í ljósi þeirrar meginreglu refsiréttar að vafa beri að meta ákærða í hag. Tekið er sérstaklega fram í H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur) og H 1999 111 (Gilsá) að vafi sé um að stofnast hafi að lögum til beins eignarréttar „þrátt fyrir“ umrætt landamerkjabréf.

Í málum þessum var til úrlausnar hvort brotið hefði verið gegn einkarétti landeiganda til fuglaveiða og vafi um beinan eignarrétt nægði til sýknu. Með hliðsjón af því að dómstólar hafa ekki tekið öbyggjandi afstöðu til þess að einkarétti hvernig jarðir gagnvart öðrum landsvæðum, fyrst og fremst öbyggðum, skuli afmarkaðar er skiljanlegt að í refsimálum hafi verið talinn vafi á ferðum. Það er hins vegar verkefni öbyggðanefndar að úrskurða að einkarétti um slík mörk þar sem vafi er á ferðum. Öbyggðanefnd telur því að almennar eða bindandi ályktanir um eignarréttarlega þýðingu landamerkjabréfa verði ekki dregnar af umræddum fjórum refsidómum.

10.5.6. Afsals- og veðmálabækur

Samkvæmt Grágás þurfti ekki að lýsa landakaupum á þingi en ýmsum kvöðum (lögmalum), svo sem forkaupsrétti og veði, skyldi lýsa að Lögbergi.¹ Samkvæmt 11. og 12. kapitula kaupabálks Jónsbókar var skylt að gera kaupbréf þegar menn keyptu jarðir. Ekki þurfti að lýsa gerningunum en áfram skyldi lesa lög mála á Alþingi, sbr. 8.-9. kapitula landsbrigðapáttar í Jónsbók.²

Í 28. gr. 3. kapitula 5. bókar Dönsku laga, um kaup og sölu og makaskipti, sagði m.a. að afsöl á húsum og jörðum skyldu fram fara á þingi þar sem jörðin væri og skyldi lesa og árita öll afsalsbréf á fyrsta eða öðru þingi. Réttarfarsákvæði Norsku laga Kristjáns V. voru lögleidd hér með opnu bréfi 2. maí 1732. Í 1. bók, 10. gr. 3. kafla voru ákvæði um störf manntalsþinga en á þeim skyldu fara fram þinglýsingar. Landsmenn hirtu ekki nægilega um skyldu þessa og var hún árettuð með úrskurðum kansellisins 3. nóvember 1766 og 22. apríl 1790. Var stiftamtmani falið að áminna menn um að láta lesa, áskrifa og bóka öll eignarskjöl og veðbréf en við það var miðað að þinglýsingar færu fram við lögþingsrétt. Áminning þessi kom fram með auglýsingu í lögþingsbókinni 1793. Ekki voru nánari reglur um hvernig skyldi standa að þinglýsingu jarðakaupa-, gjafa- og veðbréfa og var um það mikil óvissa hvar skyldi þinglýsa heimildarbréfum. Með tilskipun frá 24. apríl 1833, um afsalsbréf og pantsetningar á Íslandi, voru settar ítarlegri reglur um þetta efni. Var þar kveðið svo á að efni heimildarbréfs um fasteign skyldi lesast á því þingi sem eigindómurinn heyrði til. Eftir gildistöku laga nr. 30/1928, um þinglýsing skjala og aflýsing, fóru þinglýsingar fram á manntalsþingi en í Reykjavík bæjarþingi. Hætt var lestri sérhvers skjals en þess í stað voru ákvæði um lestur skrár yfir skjöl sem borist höfðu til þinglýsingar. Lög þessi tóku nær eingöngu til framkvæmdar þinglýsinga en snertu ekki efnisatriði nema í litlum mæli. Þau lög giltu fram að setningu núgildandi þinglýsingalaga, nr. 39/1978.

Þinglýsingareglur fjölluðu fyrir gildistöku núgildandi þinglýsingalaga ekki um þýðingu þinglýsingar. Engu að síður var litið svo á að registur samkvæmt tilskipuninni frá 1833 ættu að veita hverjum sem hafa vildi „áreiðanlega skírslu um heimild að fasteignum, ískyldur þær (ítök, veðsetningar o.s.frv.) er þeim fylgja, og hvört nokkuð það sé á þingi birt sem verið geti umráðum eigandans til tálmunar ...“³ Þá var talið að í gildistíð laga nr. 30/1928 mætti binda nokkurt traust við þær

1 Grágás 1992, s. 300 (14. k. lbb.).

2 Jónsbók 1904, s. 127-128 (8.-9. k. lbb.), 221-222 (11.-12. k. kb.).

3 Jón Johnsen, 1840: *Hugvekja um þinglýsingar, jarðakaup, veðsetningar og peningabrukun á Íslandi*. Kaupmannahöfn. S. 57.

upplýsingar sem fá mátti í afsals- og veðmálabókum ásamt tilheyrandi skráum þeirra.¹ Nær engin ákvæði fjölluðu þó um réttaráhrif þinglýsingar og var það m.a. yfirlýst hlutverk með frumvarpi því, sem varð að þinglýsingalögum, nr. 39/1978, að bæta úr brýnni þörf að því leyti.²

Eins og áður segir virðist hafa verið brotalöm í framkvæmd þinglýsinga fram undir lok 18. aldar og að þá hafi verið um það óvissa hvort lesa ætti heimildarbréf að fasteignum á manntalsþingum eða lögbingsréttinum (á Alþingi, síðar Landsyfírréttinum). Eftir gildistöku tilskipunarinnar frá 1833 voru skjöl einungis lesin við undirrétt (manntalsþing) og hefur þá verið miðað við að það teldist til dómstarfa. Sama gegndi um þinglýsingar í gildistíð laga nr. 30/1928 og síðan núgildandi þinglýsingalaga, nr. 39/1978, þangað til lög nr. 92/1989, um aðskilnað dómsvalds og umboðsvalds í héraði, öðluðust gildi 1. júlí 1992. Þá var kveðið svo á að störf við þinglýsingar teldust til stjórnsýslu. Enda þótt þinglýsing teldist til dómstarfa til ársins 1992 var viðurkennt að þau væru frábrugðin venjulegum dómstörfum þar sem um væri að ræða skráningu í bækur, samningu á skráum og framlagningu þeirra.³ Það girti ekki fyrir dómsmeðferð ágreinings um efnisatriði skjala þótt þeim hefði áður verið þinglýst og hafði þinglýsingin þannig ekki gildi sem dómur um það sem í skjalinu fjallaði. Einskorðaðist starf við þinglýsingu við formkönnun skjala.

Lestur skjala á þingi og skrásetning skjala í registur og síðar þinglýsingabækur hefur verið gerð í þeim tilgangi að skrá réttindi manna yfir viðkomandi eign. Skrár þessar hafa því verið réttinda-skrár en þeim hefur aldrei verið ætlað það hlutverk að lýsa eiginleikum eignar eða ástandi á hverjum tíma.⁴ Vissum skjölum hefur þó verið ætlað sérstakt hlutverk, svo sem jarðabréfum og landamerkjabréfum, en um þau hefur áður verið rætt. Þinglýsing slíkra skjala hefur þá haft svipað gildi og yfirlýsing gagnvart aðliggjandi jörðum eða svæðum í því skyni að draga fram hugsanlegan ágreining um landamerki en í þinglýsingunni fólst ekki staðfesting á efni skjalanna um stærð, legu eða annan eiginleika jarðanna.

10.5.7. Aðrar heimildir

Upplýsingar um eignarréttindi getur einnig verið að finna í ýmsum öðrum heimildum en þeim sem að framan greinir. Má þar fyrst nefna eldri dóma. Í því sambandi ber að líta til þess að vafi getur leikið á því hvort um frumrit sé að ræða, seinni tíma uppskrift eða jafnvel fölsun. Auk þess kann að vera vafi um upprunalegt gildi dómsins skv. þágildandi lögum. Þá er viðfangsefnið oft greiðsla afréttartolla, skylda til upprekstrar o.þ.h. Af úrlausnum verður sjaldan ráðið hvort til grundvallar er lagður beinn eða óbeinn eignarréttur að viðkomandi landsvæði enda ekki ljóst í hvaða mæli hugtök eignarréttar voru notuð í sambærilegri merkingu og í dag. Almennt gildi eldri dóma verður því að teljast takmarkað en einstakir dómur hljóta að koma til athugunar á þeim svæðum sem þeir fjalla um. Hlýtur aldur dóms að skipta nokkru máli og óhjákvæmilegt annað en að gildir dómur, sem gengið hafa í gildistíð samtímaréttarskipunar okkar, verði eftir því sem við á lagðir til grundvallar efnislegru niðurstöðu um einstök álitaefti.

Heimildir um stjórnsýslu veraldlegra yfirvalda er að finna í bréfa- og gerðabókum sýslumanna og hreppstjóra og enn fremur í skjalasöfnum æðstu embættismanna þjóðarinnar. Um hendur þeirra fóru m.a. flest erindi sem snertu sölu kirkjueigna.

Heimildir um eignaumsýslu kirkjunnar eru umtalsverðar. Áður var gerð grein fyrir máldögum og vísitasíum en fleiri má nefna. Bréfabækur biskupa eru einhliða heimildir en styðjast þó oft við eldri gögn að því leyti sem lýst er eignum og ítökum kirkna. Þá voru við flestar kirkjur sérstakar bækur sem nefndust kirkjustóll. Í þær voru skráðar eignir kirknanna og annað efni eftir skoðunar-gerð biskups eða prófests. Skjalaflokkurinn klausturumboð veitir einnig mikilsverðar upplýsingar

1 Þorgeir Örlygsson, 1993: *Þinglýsingar. Mistök í þinglýsingum. Réttarreglur*. Reykjavík. S. 29.

2 *Alþingistíðindi* A 1977-1978, s. 1382.

3 Þorgeir Örlygsson 1993, s. 46.

4 Þorgeir Örlygsson 1993, s. 19.

um eignir þeirra jarða sem á miðöldum heyrðu undir klaustrin en konungur lagði hald á eftir siðbreytingu.

Hér hefur verið fjallað um þær heimildir sem óbyggðanefnd telur almennt ástæðu til að kanna í hverju máli. Auk þeirra getur að sjálfsögðu verið sérstök ástæða til að kanna önnur prentuð eða óprentuð frumgögn. Jafnframt geta eftirheimildir á borð við almenn uppsláttarit og ítarefni um svæðið, svo sem byggðar- og héraðslýsingar, t.d. sýslu- og sóknarlýsingar frá 19. öld og landfræðisaga Þorvaldar Thoroddsens, árbækur, o.s.frv. haft nokkra þýðingu. Loks geta fornleifarannsóknir varpað ljósi á búsetusögu viðkomandi svæðis.

Af úrlausnum dómstóla má ráða að heimildir af því tagi, sem hér hefur verið gefið ágríp af, geti ásamt öðru haft nokkra þýðingu við mat á tilvist eignarréttinda.

10.6. Niðurstaða

Af úrlausnum dómstóla fyrir gildistöku þjóðlendulaga 1998 var ljóst að tiltekin landsvæði á hálendi Íslands væru ekki í eigu sveitarfélaga eða ríkis. Jafnframt mátti ætla að svipað ætti við um fleiri landsvæði en þau sem komið höfðu til umfjöllunar dómstóla. Réttarstaða þessara landsvæða var því að miklu leyti óljós. Þörfin á skýrum reglum um eignarráð og forræði jókst hins vegar með aukinni og fjölbreyttari nýtingu.

Þjóðlendulögin voru sett til að leysa úr þessum vanda. Með þeim er íslenska ríkið lýst eigandi slíkra svæða, þau kölluð þjóðlendir og óbyggðanefnd falið að greina á milli þeirra og eignarlanda. Jafnframt er gert ráð fyrir að innan þjóðlendu geti einstaklingar eða lögaðilar átt takmörkuð eignarréttindi og óbyggðanefnd falið að úrskurða um þau.

Hlutverk óbyggðanefndar er skilgreint í 7. gr. laga um þjóðlendir og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998. Samkvæmt því skal óbyggðanefnd:

- Kanna og skera úr um hvaða land telst til þjóðlendna og hver séu mörk þeirra og eignarlanda.
- Skera úr um mörk þess hluta þjóðlendu sem nýttur er sem afréttur.
- Úrskurða um eignarréttindi innan þjóðlendna.

Verkefni óbyggðanefndar er þannig lögbundið og felst í að upplýsa um mörk eignarlanda og þjóðlendna og skilgreina óbein eignarréttindi innan þjóðlendu. Við úrlausn verkefnis síns hlýtur óbyggðanefnd að byggja annars vegar á heimildum um eignarréttindi og hins vegar almennum sönnunarreglum. Það er ekki á valdsviði óbyggðanefndar að ákvarða frá grunni mörk, eftir atvikum ný mörk, svo sem á grundvelli hæðarlínu eða annarra almennra viðmiðana af því tagi, sbr. 5. gr. laga nr. 58/1998. Óbyggðanefnd hefur ekki heimild til að svipta menn eignarlöndum sínum eða skerða eignarréttindi þeirra á annan hátt. Í vafa- og takmarkatilvikum er þó óhjákvæmilegt annað en að ætla nefndinni nokkurt svigrúm við mat á mörkum eignarlanda og þjóðlendna, í samræmi við þær sönnunarreglur íslensks réttar sem nefndin er bundin af og grein er gerð fyrir í forsendum þessum. Þá telur nefndin að heimildir hennar til afmörkunar og ákvörðunar marka afrétta innan þjóðlendu séu eðli málsins samkvæmt rýmri en þegar um fyrrgreind mörk eignarlanda og þjóðlendna er að ræða.

Frumstofnun eignarréttar hér á landi hefur farið fram með landnámi, hefð og lögum, sbr. lög-gjöf um nýbýli og þjóðlendir.

Landnáma er grundvallarheimildin um landnám Íslands en heimildargildi hennar er umdeilt meðal fræðimanna. Óbyggðanefnd telur að Landnáma lýsi a.m.k. þeirri skiptingu lands sem menn töldu rétta eða voru ásáttir um á ritunartíma einstakra gerða hennar. Af frásögnum þar og rannsóknum á sviði sagnfræði, fornleifafræði og náttúrufræði virðist jafnframt óhætt að draga þá almennu ályktun að landnám hafi víða náð lengra inn til landsins en byggð á síðari tímum. Óbyggðanefnd telur jafnframt að skýrar frásagnir Landnámu hafi sönnunargildi um tilvist eignarréttar. Af takmörkuðum lýsingum í Landnámu verða hins vegar engar afdráttarlausar ályktanir dregnar um það hvort í öndverðu hafi verið stofnað til eignarréttar yfir landsvæði með námi.

Hefð er annar frumstofnunarháttur eignarréttar. Dómstólar hafa hafnað því að eignarhefð verði unnin á grundvelli hefðbundinna afréttarnota af landi utan landamerkjja jarða. Eignarhefð hefur hins vegar verið viðurkennd á grundvelli sambærilegra nota innan landamerkjja jarðar. Jafnframt er ljóst að nýttar af þessu tagi hafa ekki nægt til að vinna eignarhefð með útrýmandi hætti innan marka jarðar svo sem þau hafa verið afmörkuð í landamerkjjabréfi hennar. Óbyggðanefnd telur að við mat á því hvort tekist hafi að fullna eignarhefð yfir landsvæði skipti máli hvort það er innan eða utan landamerkjja jarðar. Skilyrði fyrir því að eignarhefð verði unnin á landsvæði utan landamerkjja jarðar eru þröng þó að ekki sé slíkt útilokað.

Þá telur óbyggðanefnd það ekki á færi sínu, þrátt fyrir lögbundna rannsóknarskyldu nefndarinnar, að ákvarða einstökum aðilum réttindi á grundvelli réttarskapandi úrræðis sem hefðar án þess að til komi beint og ótvírætt tilkall viðkomandi aðila um ákveðin og afmörkuð eignarréttindi og að hann eftir atvikum beri fyrir sig og byggi rétt á hefð.

Lög eru þriðji frumstofnunarháttur eignarréttar. Stofnun nýbýla á grundvelli nýbýlatilskipunar frá 15. apríl 1776 eða laga um nýbýli frá 6. nóvember 1897 virðist þó ekki hafa mikla almenna þýðingu í þessu sambandi enda fátíð, þó ekki sé hún dæmalaus.

Fram að gildistöku þjóðlendulaga var land að meginstefnu flokkað á grundvelli eignarhalds í *jarðir, afrétti og almenninga*. Þýðing þeirrar flokkunar nú ræðst af því hvernig hún fellur að hugtökunum *eignarland* og *þjóðlenda*.

Óbyggðanefnd telur að almennt megi gera ráð fyrir að jörð sé landsvæði sem upprunalega hefur verið ráðstafað úr einstökum landnámmum, stofnað til nýbýlis á eða eignarhefð unnin yfir. Tilgangurinn með stofnun hvefrrar jarðar hefur verið að stunda þar búskap árið um kring. Samt sem áður getur að sjálfsögðu verið land innan jarðar sem ekki verður nýtt til landbúnaðar enda getur setning merkja hæglega hafa tekið mið af öðrum atriðum. Nýting landsins hefur verið í samræmi við búskaparhætti og umfang bús á hverjum tíma. Land hvefrrar jarðar hefur frá öndverðu borið að afmarka með landamerkjum. Innan merkja jarðar sinnar hefur eigandi almennt séð farið með umráð og hagnýtingu, gert ráðstafanir með löggerningum, veðsett jörðina og látið hana ganga að erfðum, á sama hátt og gildir um eignarland yfirleitt. Óbyggðanefnd telur hvorki verða ráðið af eldri né yngri löggjöf að almennt séð hafi verið gert ráð fyrir því að land innan jarðar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu. Staðhættir, gróðurfar og nýtingarmöguleikar verða ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Einstök dæmi um slíka skiptingu finnast þó og eins kann það í öðrum tilvikum að valda nokkrum vafa þegar afréttur liggur eða lá sjálfstætt undir einstakar jarðir. Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land, sem samkvæmt fyrirliggjandi heimildum er eða hefur verið jörð, sé beinum eignarrétti háð. Sönnunarbyrðin hvílir því á þeim sem öðru heldur fram.

Óbyggðanefnd telur að heimildir bendi ekki til að hér á landi hafi verið að finna afmörkuð landsvæði inn til landsins sem lotið hafi reglum um almenninga svo óbyggjandi sé. Hafi einhvern tíma svo verið, hefur munur á þeim og afréttum orðið lítil eða enginn er tímar liðu fram. Þá er ljóst að stærstur hluti lands utan einstakra jarða hefur fyrr og síðar verið í afréttarnotum. Samkvæmt þessu verður ekki talið að hugtakið almenningsur hafi mikið sjálfstætt gildi við mat á grunneignarrétti á landi sem verið hefur í slíkum notum. Það getur hins vegar haft þýðingu við mat á takmörkuðum eignarréttindum og eins verður ekki útilokað að slíkt landsvæði finnist.

Óbyggðanefnd telur ekki hægt að útiloka að landsvæði sem samkvæmt fyrirliggjandi heimildum eru samnotaafréttir hafi verið numin eða á annan hátt orðið undirorpin beinum eignarrétti. Samhengi eignarréttar og sögu liggur hins vegar ekki fyrir. Nýting landsins hefur fyrr og síðar fyrst og fremst falist í sumarbeið fyrir búfenað. Reglur um afmörkun á afréttum hafa verið mun rýmri en varðandi jarðir og fyrst og fremst miðast við hagsmuni eigenda aðliggjandi jarða. Þá er ljóst að löggjafinn hefur ráðstafað eignarréttindum á afréttum til annarra en afréttarhafa og ekki lagt á þá sömu skyldur og eigendur jarða. Í stað þeirra almennu heimilda til umráða, hagnýtingar, ráðstöfunar o.s.frv., sem eigandi jarðar hefur um aldir verið talinn fara með, hefur einungis verið um að ræða

heimildir til takmarkaðrar nýtingar sem snemma urðu lögbundnar. Með vísan til úrlausna dómstóla er ljóst að beinn eignarréttur verður ekki byggður á slíkum notum. Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum er samnotaafréttur sé þjóðlenda. Sönnunarbyrðin hvílir því á þeim sem öðru heldur fram.

Að því er varðar afrétti einstakra jarða og stofnana virðist munurinn sá að réttindi einstakra jarða til landsvæðisins og tilheyrsla þess í því sambandi eru meiri en varðandi samnotaafréttina. Jafnframt hefur löggjafinn ekki ráðstafað eignarréttindum á slíkum svæðum á sama hátt og á samnotaafréttum. Hvort tiltekinn afréttur einstakrar jarðar eða stofnunar er undirorpinn beinum eða óbeinum eignarrétti heimajarðar er hins vegar ekki einhlítt og verður að meta í hverju tilviki fyrir sig. Kröfur dómstóla til sönnunar að því er varðar annars vegar afrétti einstakra jarða og stofnana og hins vegar samnotaafrétti virðast þó sambærilegar.

Um lönd eða hluta lands einstakra jarða sem hefur verið lagt til afréttar vísast til umfjöllunar um hugtakið *jörð*.

Landfræðileg afmörkun fasteigna var ekki skráð á samræmdan máta fyrr en í lok 19. aldar. Fram er komið að fyrir þann tíma eru heimildir um mörk jarða fágætar. Þá liggur fyrir að heimildargildi Landnámu er umdeilt og lýsingar hennar oft ónákvæmar. Úrskurður um eignarland eða þjóðlendu verður ekki byggður á þeim einum.

Með setningu laga um landamerki, nr. 5/1882, var í fyrsta skipti í íslenski löggjöf kveðið á um almenna skyldu eigenda og umráðamanna jarða til að skrásetja nákvæma lýsingu á landamerkjum jarða sinna. Tilgangur löggjafans með setningu laga um landamerki 1882 og laga um hefð 1905 var sá að koma fastri skipan á afmörkun fasteigna og heimildir til þeirra. Hér má einnig nefna lög um fasteignamat 1915 þar sem kveðið var á um reglubundið mat fasteigna á tíu ára fresti. Með þessu móti leitadist löggjafinn við að skapa traustan grundvöll undir sölu, veðsetningu og skattlagningu jarða og annarra fasteigna.

Samkvæmt ákvæðum landamerkjaganna skyldi sýslumaður hafa eftirlit með því að menn uppfylltu skyldur sínar til skrásetningar merkja. Hafi bréf verið þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki tiltekinna jarðar, án athugasemda yfirvalda eða ágreinings við nágretta eða sveitarfélag, virðist það benda til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Séu bréf aðliggjandi jarða samhljóða hlýtur það að benda til hins sama. Könnun óbyggðanefndar á dómum Landsyfírréttar á tímabilinu 1886-1920 bendir ekki til þess að í kjölfarið á setningu landamerkjaganna hafi komið upp umtalsverður ágreiningur milli sveitarfélaga og eigenda efstu jarða um mörk jarða og afrétta. Jafnframt er ljóst að þinglýstir eigendur hafa haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst. Enn fremur hlýtur gildistaka hefðarlaga árið 1905 að styrkja eignartilkall slíkra aðila.

Ljóst virðist af úrlausnum dómstóla að við mat á gildi landamerkjabréfs, skiptir máli hvort um er að ræða jörð eða annað landsvæði. Hafi gögn máls þótt bera með sér að afréttarlandsvæði væri einungis óbeinum eignarréttindum háð hefur tilvist landamerkjabréfs ekki breytt þeirri niðurstöðu. Í slíkum tilvikum hafa landamerkjabréf einungis verið talin ákvarða mörk afréttareignar. Hins vegar hafa dómstólar í einkamálum talið landamerkjabréf ákvarða mörk eignarlands í tilvikum þar sem um var að ræða landsvæði sem áður höfðu legið innan landamerkja jarða.

Með vísan til tilgangs landamerkjalaga 1882, síðari tíma löggjafar og úrlausna dómstóla, telur óbyggðanefnd að leggja verði til grundvallar að jörð, svo sem hún er afmörkuð í landamerkjabréfi, sé beinum eignarrétti háð. Útilokað er að fullyrða um rétta afmörkun og órofa yfirfærslu eignarréttinda allt frá landnámi og til dagsins í dag. Í þeim tilvikum þar sem einstaklingar eða lögaðilar hafa samkvæmt elstu heimildum farið með þau réttindi og skyldur, sem í beinum eignarrétti felast, verður að telja eðlilegt að íslenska ríkið beri hallann af þeim vafa sem fyrir hendi kann að vera. Einstaklingar og lögaðilar hafa haft réttmætar ástæður til að vænta þess að beinn eignarréttur væri fyrir hendi og getað leitað til handhafa opinbers valds honum til verndar. Hins vegar er þó ljóst að

meta verður sérstaklega gildi hvers landamerkjabréfs. Þannig dregur úr gildi landamerkjabréfs ef eldri heimildir mæla því í mót.

Á hinn bóginn telur óbyggðanefnd að líkur séu á því að land, sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum hefur ekki með einum eða öðrum hætti tilheyrt jörð, hafi ekki orðið beinum eignarrétti háð fyrr en með setningu þjóðlendulaga. Ekki er hægt að útiloka að þessi landsvæði hafi verið numin eða á annan hátt orðið undirorpin beinum eignarrétti en samhengi eignarréttar og sögu liggur ekki fyrir. Í stað þeirra almennu heimilda til umráða, hagnýtingar, ráðstöfunar o.s.frv., sem eigandi jarðar hefur um aldir verið talinn fara með, hefur einungis verið um að ræða heimildir til takmarkaðar nýtingar sem snemma urðu lögbundnar. Með vísan til úrlausna dómstóla er ljóst að beinn eignarréttur verður ekki byggður á slíkum notum. Sönnunarbyrðin hvílir því á þeim sem slíku heldur fram.

11. NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR Í MÁLI ÞESSU

Hér verður gerð grein fyrir þeim sérstöku forsendum sem úrskurður óbyggðanefndar í máli þessu byggir á. Í upphafi verður tekin afstaða til krafna málsaðila um frávísun og fleira vegna málsmeðferðar óbyggðanefndar. Því næst verður fjallað um landnám á því svæði sem hér er til meðferðar, gerð grein fyrir niðurstöðum óbyggðanefndar um eignarréttarlega stöðu einstakra landsvæða og loks tekin afstaða til krafna Landsvirkjunar.

11.1. Kröfur um frávísun o.fl.

Í greinargerð Sigurðar Jónssonar hrl. fyrir hönd prestssetrasjóðs og eigenda afréttarlands í Þingvallahreppi, sem lögð var fram á fundi óbyggðanefndar 3. maí 2000, var þess krafist að kröfum ríkisvaldsins, er lytu að þinglýstum eignarlöndum, yrði vísað frá óbyggðanefnd, málflutningur færi ekki fram fyrr en umboðsmaður Alþingis hefði látið í ljósi álit sitt á atriðum sem til hans hafi verið beint með kvörtun af hálfu lögmannsins og umsagnir ýmissa aðila lægju fyrir. Jafnframt var farið fram á að framkomin frávisunarkrafa yrði flutt sérstaklega og um hana úrskurðað áður en að fyrirhuguðum málflutningi fyrir óbyggðanefnd kæmi.

Af þessu tilefni var eftirfarandi ákvörðun kynnt málsaðilum þann 30. maí 2000:

Með hliðsjón af aðdraganda málsins og þá einkum skilgreiningar og auglýsingar nefndarinnar á því svæði sem nú er til meðferðar, eru ekki forsendur til að fjalla sérstaklega um kröfu um frávísun á ákvæðnum þáttum kröfugerðar íslenska ríkisins. Úrlausn um þau atriði tengist og fellur saman við efnismeðferð málsins, enda á ákvæði 2. mgr. 15. gr. laga nr. 58/1998 ekki við í þessu sambandi, sbr. áðurnefndan aðdraganda að málsmeðferð á svæðinu og verksvið nefndarinnar almennt.

Þá vill óbyggðanefnd benda á að óbyggðanefnd er stjórnábylgjufund og hlutverk hennar er skýrt afmarkað í 7. gr. laga um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998. Það er ekki á verksviði óbyggðanefndar að meta stjórnskipulegt gildi laga, enda hefur það verið talin grundvallarregla í íslenskum rétti að slíkt sé ekki á verksviði annarra en dómstóla, sbr. 2. gr. l. nr. 33/1944, sbr. einnig 60. gr. sömu laga.

Óbyggðanefnd telur að skylda til að leita álits þeirra aðila sem lögmaðurinn tilgreinir verði hvorki leidd af 4. mgr. 10. gr. né 3. mgr. 13. gr. laga nr. 58/1998, sbr. einnig 10. gr. stjórnábylgjulaga, nr. 37/1993.

Engin lagaheimild er fyrir hendi til þess að fresta máli uns úrlausn umboðsmanns Alþingis liggur fyrir.

11.2. Landnám

Eins og áður er komið fram greinir Landnáma frá því að Ingólfur Arnarson hafi numið land milli Ölfusár og Hvalfjarðar fyrir utan Brynjudalsá, austur að Öxará, miðja vegu milli Almannagjár og Brúsastaða, að því er talið er. Ekki er hins vegar greint frá landnámi austan og norðan við Öxará fyrr en kemur að landnámi Ketilbjarnar gamla í Grímsnesi en hann nam land vestur að Lyngdalsheiði og Hrafnabjargarhálsi. Óvíst er um nákvæma legu eða stærð svæðisins á milli tveggja fyrrgreindra landnáma en af þessum lýsingum má ráða að innan þess liggja nú Þingvellir, a.m.k. sunnanverðir, og jarðir í Þingvallahreppi, austan við Þingvallavatn. Eftir því sem dregur norðar og austar upp af Þingvallavatni verður hins vegar óljósara hvar landnám Ingólfs og Ketilbjarnar hefur endað. Umfjöllun Landnámu um landnám í Borgarfirði veitir engar upplýsingar um það svæði sem hér er til umfjöllunar.

Ólafur Lárússon taldi að svæði þetta hafi í fyrstu verið almenningur sem enginn taldi sér til eignar. Heimildir benda til að snemma hafi búseta hafist á þessum slóðum, sbr. frásögn Íslendingabókar um land Þóris kroppinskeggja í Bláskógum. Fræðimenn eru almennt sammála um að Bláskógar hafi síðar fengið nafnið Þingvellir. Óljóst er þó um nákvæm mörk Bláskógajarðarinnar og hafa komið fram mismunandi kenningar um það atríði svo sem nánar verður gerð grein fyrir í næsta kafla.

Í greinargerð um gróðurfar á því svæði, sem hér er til umfjöllunar, er komið fram að í upphafi landnáms hafi birkiskógur eða kjarr að jafnaði teygt sig upp undir 400 m hæð yfir sjávarmáli en þar fyrir ofan hafi tekið við víðir, lyng og ýmsar harðgerar jurtir. Fjalllendið á vestur- og suðvesturluta svæðisins sé raklendara, þar sé mikil úrkoma og snjóþyngsli sem séu gróðri hagstæð. Þar séu gróðurskilyrði því að jafnaði betri nema þar sem hæð fjalla er yfir gróðurmörkum.

Þá er fram komið að milli Oks og Geitlandsjökuls hafi legið þjóðleið þeirra sem komu úr Vestfirðingafjórðungi og Norðlendingafjórðungi vestanverðum og tengst leið Borgfirðinga.

Samkvæmt framangreindu verður ekki af Landnámu ráðið að svæðið á milli landnáma Ingólfs Arnarsonar og Ketilbjarnar gamla hafi verið numið. Umfangi þessara landnáma er þó ekki lýst nákvæmlega og samsvarandi óvissa um afmörkun lands þeirra á milli. Óbyggðanefnd telur ekki útilokað að svæðið milli Öxarár, Lyngdalsheiðar og Hrafnabjargarháls hafi verið numið að einhverju leyti, sbr. vísendingar um að þar hafi mjög snemma tekist byggð, a.m.k. á svæðinu suðvestan- og suðaustanverðu, hagstætt gróðurfar og nálægar samgönguleiðir.

11.3. Gjábakki

Kröfugerð íslenska ríkisins gerir ráð fyrir að þjóðlendulínan liggja yfir land sem samkvæmt landamerkjalyngingu frá 10. maí 1890 telst innan landamerkja Gjábakka. Kröfum íslenska ríkisins um þjóðlendu í Þingvallahreppi er nánar lýst í kafla 3.1.1. Þá lýsir sami aðili kröfu um beinan eignarrétt að þeim hluta jarðarinnar, samkvæmt landamerkjalyngingu, sem liggur sunnan við lýsta þjóðlendulínu en um afréttarland jarðarinnar innan þjóðlendu að öðru leyti. Kröfum þessum er nánar lýst í kafla 3.1.3.

Af hálfu íslenska ríkisins er því haldið fram að þrátt fyrir að heimildir skorti um nám í öndverðu, þá hafi stofnast til beins eignarréttar að landi jarðarinnar við það að landið hafi verið brotið til ræktunar og gert að bújörð. Er vísað til þess að slíkt hefði líklega ekki verið látið ótalið ef ekki hefði byggst á eldra rétti. Allt landsvæði innan landamerkja jarðarinnar, sunnan við 400 metra hæðarlínu í Hrafnabjörgum, sé eignarland, en annar hluti innan landamerkja, þ.e. norðan við greinda línu, sé þjóðlenda.

Elsta heimild um Gjábakka er í jarðabók 1597 og er jörðin þá eign Skálholtskirkju. Jörðin er einnig nefnd í jarðabók 1695. Í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns um Þingvallasveit 1711 kemur fram að Gjábakki hafi legið í eyði um skeið. Jörðin var seld á uppboði Skálholtsjarða í lok 18. aldar og komst þá í einkaeigu. Hennar er getið í Jarðatali Johnsens frá 1847 og í Nýrri jarðabók 1861. Í þessum heimildum er ekkert fjallað um landamerki Gjábakka.

Fyrstu lýsinguna á landamerkjum jarðarinnar er að finna í landamerkjabréfi Gjábakka, dags. 10. maí 1890. Þar lýsir eigandi jarðarinnar landamerkjum hennar þannig:

Frá Hallstíg á Hrafnagjá í vörðu neðst í Kambsvörðuhrauni, þaðan í Stóra-stein, þaðan í Róthól, þaðan sjónhending í Hamraselshelli, þaðan í Dimon, þaðan í Stórueldborg; þaðan í landsuðurshorn á Hrafnabjörgum, þaðan beint í útnorðurhorn sama fjalls; síðan í vörðu á Hliðarstíg; þaðan í vörðu á Innri-Gaphæð, síðan ráða Hrafnagjáardrög og Hrafnagjá á áðurnefndan Hallstíg. Þessi landamerki eiga að standa um aldur og æfi.

Landamerkjabréf þetta er þinglesið 7. júní 1890 og innfært í landamerkjabók sýslumanns.

Að Gjábakka liggja Mjóanes, Þingvellir, Grímsnesafréttur, Laugarvatn og Miðfell. Er þá ekki tekið tillit til breytinga sem orðið hafa á aðliggjandi landsvæðum eftir gerð landamerkjabréfsins en áður er greint frá makaskiptum Þingvallaprests og Grímsneshrepps.

Eins og greinir í kafla 6.3. hafði Gjábakkaland verið minna en náð tilfærðri stærð með kaupum Eiríks Grímssonar á jarðarparti úr Laugarvatni. Ekki hafa fundist aðrar heimildir um þessi kaup en þær sem skráðar eru í 2. bindi Sunnlenskra byggða en þar er ekki getið nákvæmlega um legu þessa landsvæðis. Hins vegar gefur lögfesta fyrir Laugarvatn frá árinu 1669 nokkra vísbendingu í þá átt að þetta eigi við rök að styðjast en þar er merkjum Laugarvatns lýst í Stelpusteinhelli sem nú er innan landamerkja Gjábakka.

Landamerkjabréf Mjóaness er ódags. en þinglesið 7. júní 1890. Landamerkjabréf Þingvallakirkjulands er dags. 1. september 1886 og þingl. 7. júní 1890. Landamerkjabréf Laugarvatns er dags. 12. maí 1890 og þingl. 6. júní 1890. Landamerkjabréf Miðfells er dags. 7. september 1883 og þingl. 7. júní 1890. Bréf allra þessara jarða eru árituð af hálfu Gjábakka og fyrirvarsmenn þeirra, utan Miðfells, árita einnig bréf Gjábakka.

Á landamerkjalýsingu Gjábakka er því sá ágalli að hún hefur ekki hlotið formlega staðfestingu fyrirvarsmanna Grímsnesafréttar. Um mörk jarðarinnar við Grímsnesafrétt er fjallað í máli nr. 2/2000. Niðurstaða þeirrar umfjöllunar er sú að merkjum afréttarins við jörðina sé rétt lýst í landamerkjabréfi hennar

Við undir- og yfirmat vegna eignarnáms á Gjábakka 1945 og 1946 var landamerkjabréf jarðarinnar lagt til grundvallar um umfang hennar.

Hér að framan hefur verið rakið hvernig Gjábakka er getið í heimildum allt frá 16. öld. Af þeim verður ráðið að um sjálfstæða jörð hafi verið að ræða, sbr. umfjöllun í kafla 10.4.2. Jafnframt er ekki loku fyrir það skotið, sbr. kafla 11.2., að landsvæði það sem hér er til umfjöllunar sé innan landnáms í Þingvallahreppi.

Í kjölfar þess að landamerkjalog taka gildi 1882 er gert landamerkjabréf fyrir Gjábakka, dags. 10. maí 1890. Fyrirliggjandi gögn benda til að landamerkjum jarðarinnar sé þar rétt lýst. Bréfið er þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki jarðarinnar, án athugasemda yfirvalda eða ágreinings við nágretta. Landamerkjabréf Mjóaness, Þingvallakirkjulands, Miðfells og Laugarvatns eru einnig þinglesin. Þetta bendir allt til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Jafnframt er ljóst að eigendur Gjábakka hafa um langa hríð haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst. Þeir formlegu ágallar sem á bréfinu eru verða því ekki taldir hafa efnislega þýðingu í þessu sambandi.

Ekki eru heimildir um annað en að jörðin Gjábakki hafi verið byggð og nýtt eftir búskaparháttum og aðstæðum á hverjum tíma, án teljandi frávíka. Innan þeirra marka, sem tilgreind eru árið 1890, hafa eigendur jarðarinnar farið með umráð og hagnýtingu og gert ráðstafanir með lögerningum á sama hátt og gildir um eignarland almennt. Ekki verður annað séð en að það eignarhald hafi verið án ágreinings eða athugasemda og var við það miðað í eignarnámi á jörðinni. Engin gögn liggja fyrir um að land innan marka jarðarinnar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu og verða staðhættir, gróðurfár eða nýtingarmöguleikar ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi.

Af hálfu íslenska ríkisins hefur ekki verið sýnt fram á að land innan tilgreindra landamerkjja jarðarinnar Gjábakka sé þjóðlenda. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um eignarland að ræða, sbr. einnig umfjöllun í kafla 10.6., án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver fari með þau eignarréttindi eða hver séu mörk milli eignarlanda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998. Með vísan til rannsóknarskyldu óbyggðanefndar, sbr. 4. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, er þó óhjákvæmilegt að taka afstöðu til þess hvort fjármálaráðherra sé unnt að leggja til þjóðlendu land sem undirorpið er beinum eignarrétti íslenska ríkisins.

Í ákvæði 1. gr. laga nr. 58/1998 kemur skýrt fram að eðlismunur er á eignarlandi og þjóðlendu. Þjóðlenda er landsvæði utan eignarlanda. Ljóst er því að eignarland verður ekki gert að þjóðlendu með því að eigandi þess afsali sér eignarráðum sínum. Í því sambandi skiptir ekki máli hvort eigandinn er íslenska ríkið eða einhver annar. Þá hefur fjármálaráðherra ekki heimild til slíks afsals, sbr. 2. mgr. 40. gr. stjórnarskrárinnar, þar sem kveðið er á um að ekki megi selja eða með öðru móti láta af hendi neina af fasteignum landsins né afnotarétt þeirra nema samkvæmt lagaheimild. Ekki verður talið að slík heimild felist í 1. mgr. 11. gr. laga nr. 58/1998 þar sem kveðið er á um að fjármálaráðherra skuli fara með fyrirvar fyrir hönd ríkisins og stofnana á vegum þess vegna krafna um eignarréttindi innan þjóðlendna og við úrlausn um hvort land teljist til eignarlands eða þjóðlendu.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að land Gjábakka, svo sem það er afmarkað í landamerkjabréfi frá 10. maí 1890, teljist ekki til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998.

11.4. Miðfell

Kröfugerð íslenska ríkisins gerir ráð fyrir að þjóðlendulínan liggja norðan þess lands sem samkvæmt landamerkjalytingu frá 7. september 1883 telst innan landamerkjja jarðarinnar Miðfells og taki ekki til lands innan þeirra. Enginn ágreiningur er því með fjármálaráðherra f.h. ríkisins og þinglýstum eigendum jarðarinnar um eignarréttarlega stöðu þessa lands. Kröfum íslenska ríkisins í Þingvallahreppi er nánar lýst í kafla 3.1.1. og kröfum þinglýstra eigenda jarðarinnar í kafla 3.3.

Miðfell er ein þeirra jarða sem taldar eru upp í tilkynningu óbyggðanefndar, dags. 1. mars 1999, þegar norðurhluti Árnessýslu var tekinn til meðferðar. Ástæða er því til að gera sérstaka grein fyrir athugun óbyggðanefndar á jörðinni, sbr. rannsóknarreglu 5. mgr. 10. gr. þjóðlendulaga, nr. 58/1998.

Elsta heimild um Miðfell er í jarðabók 1597 en þá var jörðin í eigu Skálholtskirkju. Jörðin er einnig nefnd í jarðabókum 1695, 1711, 1847 og 1861. Hún komst í einkaeigu á uppboði í lok 18. aldar. Í þessum heimildum er ekkert fjallað um landamerki Miðfells.

Fyrstu lýsinguna á landamerkjum jarðarinnar er að finna í landamerkjabréfi, dags. 7. september 1883. Þar lýsa eigendur og umráðamenn jarðarinnar landamerkjum hennar þannig:

1. Að norðvestanverðu, úr vatninu fyrir innan Búðarvík, í Hrafnaklett, af þeim kletti beina stefnu á svokallaðan Hatt, vestan á há-Dagmálafjalli, og svo sem fjallshryggurinn ræður yfir Borgarskarð og Hánorðurfjall niður að rótum fjallsins að norðan.
2. Úr fjallsrótum að norðaustan beina stefnu á há-Róthól, þaðan á Hamraselshelli, þaðan beina stefnu fyrir ofan Driptarenda og í miðborgina á Þrasaborgum.
3. Að sunnanverðu frá Þingvallavatni í miðjan Sprænutanga hinn háa, og þaðan beina stefnu í gil það í Driptinni, er StórasCRIða kemur úr, verður þá línan sunnan til við svokallaða Brik, sem er í Miðfellslandi og norðan til við Hraunskigni, sem er í Kaldárhöfðalandi. Svo úr Stóruskriðagili beina stefnu í áðurnefnda Þrasaborg.

Landamerkjabréf þetta er þinglesið 7. júní 1890 og innfært í landamerkjabók sýslumanns.

Að Miðfelli liggja jarðirnar Mjóanes, Gjábakki, Laugarvatn og Kaldárhöfði. Er þá ekki tekið tillit til breytinga sem orðið hafa á aðliggjandi jörðum eftir gerð landamerkjabréfsins. Bréfið er ári- tað um samþykki vegna allra framangreindra jarða.

Hér hefur að framan verið rakið hvernig Miðfells er getið í heimildum allt frá 16. öld. Af þeim verður ráðið að um sjálfstæða jörð hafi verið að ræða, sbr. umfjöllun í kafla 10.4.2. Jafnframt er ekki loku fyrir það skotið, sbr. kafla 11.2., að landsvæði það sem hér er til umfjöllunar sé innan landnáms í Þingvallahreppi. Þá benda fyrirleggjandi gögn til þess að landamerkjum Miðfells sé rétt lýst í landamerkjabréfi, dags. 7. september 1883. Ekki eru heimildir um annað en að jörðin hafi verið byggð og nýtt eftir búskaparháttum og aðstæðum á hverjum tíma.

Svo sem að framan greinir tekur þjóðlendukrafa íslenska ríkisins ekki til jarðarinnar Miðfells. Jafnframt benda þau gögn málsins, sem hér hafa verið reifuð, ekki til annars en að þar sé um eignarland að ræða, sbr. einnig umfjöllun í kafla 10.6., án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver fari með þau eignarréttindi eða hver séu mörk milli eignarlanda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að landsvæði það sem afmarkað er í landamerkjabréfi Miðfells frá 7. september 1883 teljist ekki til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998.

11.5. Þingvallakirkjuland

Land sunnan Langjökuls og ofan byggðar í Þingvalla-, Grímsnes-, Laugardals- og reyndar einnig Biskupstungnahreppi hefur lengi verið nýtt til sumarbeitar fyrir búfé. Þar á milli eru ekki skýr mörk af náttúrunnar hendi. Sauðfé getur því runnið nokkuð hindrunarlaust frá Hvítá í austri allt vestur til Borgarfjarðardala. Af þessari ástæðu hafa upprekstraraðilar á svæðinu þurft að hafa samráð um smölun og fjallskil. Jafnframt eru lýsingar í eldri heimildum oft þannig að skýr mörk milli upprekstrarsvæða/afrétta einstakra hreppa verða ekki greind.

Landamerkjabréf fyrir Þingvallakirkjuland er gert 1. september 1886 og verður efni þess tekið upp hér síðar. Hinn 7. september 1896 lét presturinn á Þingvöllum af hendi til Grímsneshrepps „... tiltekið stykki af afrjettarlandi Þingvallakirkju“ en fékk í þess stað jörðina Kaldárhöfða. Þar var nánar tiltekið um að ræða „afrjettarland það alt, tilheyrandi Þingvallakirkju, sem liggur fyrir austan þessa línu: Frá Gjábakkalandi á Hlíðarstíg, eftir Hlíðargjá inn á enda hennar fyrir innan Prestastíg, þaðan í beina stefnu í hæsta hnúkinn á Galtafelli, og þaðan í beina stefnu í vesturhornið á Hrúðurkörlum.“ Hér verður fjallað um Þingvallakirkjuland eins og því er lýst í áður nefndu landamerkjabréfi frá 1886. Landsvæði það, sem afsalað var Grímsneshreppi 1896, er hins vegar formlega séð til meðferðar í máli nr. 2/2000, Grímsnes- og Grafningshreppur, og eignarréttarleg staða þess er því ekki til efnislegrar úrlausnar í þessu máli. Samhengis vegna verður þó fjallað um það hér að því marki sem saga þess er samofin sögu annarra hluta Þingvallakirkjulands.

Kröfugerð íslenska ríkisins gerir ráð fyrir að þjóðlendulínan liggja yfir land sem samkvæmt framangreindu landamerkjabréfi telst innan merkja Þingvallakirkjulands. Krafist er beins eignarréttar að landinu sunnan umkrafinnar þjóðlendulínu. Jafnframt því að krafist er þjóðlendu norðan kröfulínu er gerð krafa um að Þingvallajörðin eigi afréttarrétt, þ.e. beitarrétt og þann rétt sem á hverjum tíma er talinn fylgja þeim rétti að lögum, til lands norðan hennar. Í tengslum við kröfugerð sína lagði íslenska ríkið fram „Lýsingu á afréttarlöndum í Þingvallahreppi“. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í köflum 3.1.1. og 3.1.3. Eigendur jarða í Þingvallasveit krefjast afnotaréttar, að öllum venjubundnum afnotum að fornu og nýju, í landi Þingvallakirkju, komi til þess að einhver hluti landsins teljist þjóðlenda, sjá nánar í kafla 3.5. Þá gerir prestssetrasjóður kröfu um beinan eignarrétt að jörðinni Þingvöllum, sjá nánar í kafla 3.4. Þannig telja tveir aðilar sig fara með fyrirvar fyrir Þingvelli. Í tilefni af aðskildri kröfugerð íslenska ríkisins og prestssetrasjóðs lagði lögmaður ríkisins fram, í upphafi aðalmeðferðar málsins 13. júní 2000, svohljóðandi minnisblað frá dóms- og kirkjumálaráðuneytinu, dags. 7. júní 2000:

Eftir nánari athugun á stöðu Þingvalla að því er snertir þjóðlendumálarekstur vegna landamerkja, afréttar almenninga, ítaka o.fl. hefur dóms- og kirkjumálaráðuneytið komist að þeirri niðurstöðu, að

ekkert sé í vegi fyrir því að annars vegar annist fjármálaráðuneytið (Ólafur Sigurgeirsson lögmaður) kröfugerð og fari með málið um Þingvelli hjá óbyggðanefndinni á grundvelli þess að hér er um kirkjujörð/ríkisjörð að ræða, sbr. þinglýsingu hjá sýslumanninum á Selfossi og sbr. lög um friðun Þingvalla frá 1928, o.fl., og að hins vegar sæki prestssetrasjóður (Sigurður Jónsson lögmaður) málið á grundvelli þess að hér er um prestssetur að ræða. Ekki er talið að þessi háttur skaði málið fyrir ríkið. [...]

Af hálfu íslenska ríkisins er byggt á að landamerkjabréfið sé rétt að því er tekur til yfirráðasvæðis en að það taki ekki á því álitaefni hvert inntak eignarréttarins hafi verið á hverjum stað innan svæðisins. Byggt er á því að land það innan lýstra landamerkja, sem liggur norðan við kröfulínu, sé annaðhvort ógróið eða vaxið heiðargróðri. Þetta séu miklar hálandisviðáttur og háfjöll allt til jökla. Land sunnan kröfulínunnar sé hins vegar háð beinum eignarrétti.

Af hálfu prestssetrasjóðs er á því byggt að Þingvellir séu prestssetur og að beinn eignarréttur taki til alls lands innan lýstra landamerkja að frátöldu því landi sem afsalað var Grímsneshreppi 1896.

Um kröfugerð Landsvirkjunar á svæðinu og úrlausn óbyggðanefndar þar að lútandi vísast til kafla 3.6, 9 og 11.

Samkvæmt þinglýsingarbókum eru Þingvellir „ríkisjörð“. Ekkert hefur komið fram um að Þingvellir séu prestssetur í skilningi laga um það efni, nr. 137/1993, og prestssetrasjóður eigi þannig aðild að máli þessu. Óbyggðanefnd leggur því til grundvallar að fjármálaráðherra sé réttur fyrirsvarmaður jarðeiganda, sbr. 1. mgr. 11. gr. laga nr. 58/1998. Óbyggðanefnd tekur hins vegar enga efnislega afstöðu til þess hver sé réttur eigandi Þingvalla, sbr. 7. gr. sömu laga.

Áður hefur verið gerð grein fyrir þögn Landnámu um svæðið milli landnáma Ingólfs Arnarsonar og Ketilbjarnar gamla í Grímsnesi. Í 3. kafla Íslendingabókar skýrir Ari fróði svo frá að maður nokkur, er nefndur var Þórir kroppinskeggi, hafi gerst sekur um þræls morð eða leysings. Hann átti land í Bláskógum. Það varð síðan allsherjarfé, „en þat lögðu landsmenn til alþingis neyzlu. Af því es þar almenning at viðá til alþingis í skógum ok á heiðum hagi til hrossahafnar“. Fræðimenn greinir á um hvar land þetta liggur. Jakob Benediktsson telur að Bláskógar hafi táknað svæðið norðan, vestan og sunnan Þingvallavatns og að Þórir hafi búið á jörð þeirri sem síðan var kölluð Þingvöllur. Einar Arnórsson taldi það naumast orka tvímælis að land Þóris hefði verið á milli Almannagjár og Hrafnagjár. Bláskógaheiði hefði hins vegar náð yfir hálandið milli Borgarfjarðar og hraunsins vestanvert við Skjaldbreið, að því er virðist sunnan undir Oki og suður um Hallbjarnarvörður eða jafnvel suður undir Kvígindisfell. Um það hvort Bláskógaheiði hafi verið hluti af jörðinni Bláskógum er hins vegar ekki vitað. Eftir frásögnum Íslendingabókar og Landnámu að dæma virðast Þingvellir og heiðarnar þar fyrir ofan hafa verið einhvers konar almenningur sem fyrst og fremst var nytjaður þann tíma sem þinghald stóð yfir.

Fyrsti nafngreindi maðurinn sem vitað er með vissu að búið hafi á Þingvöllum, með því nafni, var Brandur Þórisson og er þá komið fram undir 1200. Vitað er að um 1200 var prestsskyld kirkja á Þingvöllum. Kirkjan var orðin beneficium (kirkjulén), fyrir lok 14. aldar, en í því fólst að hún taldist myndug og sjálfstæð undir forræði biskups. Þingvallakirkja hafði þá sérstöðu að hún þjónaði þinghaldi landsmanna og þingmenn hafa líklega deilt hlunnindum jarðarinnar að einhverju leyti með kirkjunni.

Í elsta máldaga Þingvallakirkju, Vilkinsmáldaga frá 1397, er ekki greint frá öðrum fasteignum í hennar eigu en 6 hundruðum í Brúsastadajörð. Samkvæmt Gíslamáldaga frá 1575 á Þingvallakirkja hins vegar m.a. „heimaland allt með gögnum og gæðum. Skjaldbreið.“ Ekkert liggur nánar fyrir um hvenær eða hvernig til þessara eignarréttinda hafi verið stofnað.

Í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns 1711 segir að kirkjustaðurinn á Þingvöllum hafi átt afrétt „... á Skjaldbreiðarhrauni, en hefur ekki brúkaður verið yfir 40 ár, lætur nú presturinn brúka fyrir afrið Ármannsfell, Kvígindisfell og Gagnheiði“. Aðrar jarðir í Þingvallahreppi eru ein-

nig sagðar eiga afrétt í Skjaldbreiðarhrauni og ekki einungis hjáleigur Þingvallakirkju heldur einnig jarðir í einkaeign, sbr. umfjöllun um Miðfell. Jafnframt kemur fram að Grímsnesingar allir hafi átt afrétt „nordur og vestur á fjöllum kringum Skjaldbreið, og var þá siður að reka þangað sem heitir Lambahraun“, sbr. lýsingu Efstadals frá 1707. Virðast þessi afréttarnot Þingvellinga og Grímsnesinga hafa verið slík frá fornu fari þó að afrétturinn hafi ekki verið notaður um nokkurt skeið þegar jarðabókin er rituð vegna uppblásturs og snjópýngsla langt fram á sumar.

Í þeim heimildum sem hér hafa verið raktar er ekkert fjallað um landamerki Þingvalla.

Árið 1736 gaf amtmaður út álitserð um Þingvelli þar sem hann áréttaði þau ævafornu réttindi þingmanna að nýta sér almenning („aldminding“) til skógartekju og beitar jafnframt því sem þeim væri heimilt að reisa þar búðir. Tilefnið var beiðni sóknarprestisins um að fá bætur vegna búðabygginga og annars átroðnings. Nokkru síðar, eða árið 1740, sá presturinn á Þingvöllum, sr. Markús Snæbjörnsson, ástæðu til að lögfesta landareign kirkjunnar með svofelldum hætti:

Soknarprestur til Þingvallar og Ulflotsvatns Kyrkiu Safnada Eg Markus Snæbjörnsson lögfesti hér i Dag mér forlénad kongl. Majsts Beneficium Þingvelli innann Arness Syslu, til efter skrifadra Takmarka: Á Mjóaness Síðu: i Saudanes fyrer sunnann Arnarfell, þaðann beint uppi Prestsveginn og vestur epter sem hann heldur ad Hrafnagiá, sidann epter endelángri sömu Giá nordur ad Hrafnabjarga Vegi, Enn fyrer nordann vegenn strandlengis efter Fjöllum norðr ad Skjaldbreid hvörja eg lögfesti alla itra; þaðann beint i Leirárhöfða og so vestur epter allt þar til vötnum hallar ad Borgarfyrði: það[an] beint yfer ad Steinkyrkiu eda Steinkistu (af sumum kalladri) úr henni i miðja þúfuna sem stendr hædst uppa Brattafelli, sidann beint ofann i Holmavad, úr Holmavadi midt yfer um stóra Saudafell, þaðann i Riúpnagil, úr Riúpnagili i Steininn á litla Saudafelli, frá Steini þeim i Sýsluvörður á eystri Moldbreckum, og so þvert yfir i Klofninga, enn úr þeim i Þingvallavatn, epter gilinu milli Heidarbæar og Nesia. Innann þessara Marka lögfesti eg Tödur og Engiar, Skóga Holt og Haga Vötn og Veidistadi, Eggver og allar landsnytiar þær sem þessu Landi eiga ad logum ad fylgia og Kongl Majt ei allranadugast epter láted hefr Landsþinginu til nytsemða, allt ad ordfullu lögfullu og lögmáli réttu, fyrerbjödande hédann af hvörjum manni sér ad nýta tilteked Þingvallar Beneficii land edur i því vinna nema mitt leifi þar til fái. Eg lögfesti og i allann sama Mátá Þingvallar kyrkjujörd Sydri Brú i Grímsnesi og allt henni ad lögum tilheyrandi hvört heldur það vera kann epter lögföstum Skiölum edur Lagahefd. Lögfestuna stadfester Nafn mitt med egenn hendi skrifad her ad nedann.

Hér er um að ræða fyrstu lýsinguna á landamerkjum Þingvalla. Eins og þarna kemur fram er enginn greinarmunur gerður á Skjaldbreið og öðru landi „Þingvallar Beneficii“. Innan þessara marka lögfesti sóknarpresturinn nánar tiltekin réttindi að því marki sem ekki hafði verið eftirlátið „Landsþinginu til nytsemða“. Var öðrum fyrirboðið að nýta sér landið eða í því vinna nema með leyfi sóknarprestis. Lögfestan var lesin upp á manntalsþingi að Stóruborg 16. maí 1740 en ekki sjást þess merki í heimildum að hún hafi verið staðfest með dómi eins og þó var ætlast til í lögum.

Í kafla 6.5. er einnig tekin upp sýslumarkalýsing Þórðar Sveinbjörnssonar sýslumanns 1832, lýsing Stefáns Pálssonar hreppstjóra á landamerkjum Þingvallakirkju og sýslumörkum sama ár, sóknarlýsing sr. Björns Pálssonar 1840 og þau mörk sem lesa má út úr Íslandskorti Björns Gunnlaugssonar frá 1844. Jafnframt er þar að finna lýsingu Guðbjörns Einarssonar hreppstjóra á Þingvallaafrétti, dags. 2. júní 1978. Að einstökum atriðum í þessum lýsingum verður vikið nánar hér á eftir, eftir því sem ástæða er til.

Í sóknarlýsingu sr. Björns Pálssonar á Þingvöllum 1840 segir að fyrir norðan Súlur, Ármannsfell og Lágafell og suður af Skjaldbreið sé afréttur fyrir Þingvallasókn sem tilheyri Þingvallaprestakalli og brúkist leigulaust. Fáeinir úr Grímsnesi reki þangað. Einnig segir að yfir um mið Hrafnabjörg, Tindafjöll eða Tindaskaga og Skjaldbreið séu „afréttarskil milli Laugardals og Þingvallahrepps.“ Sr. Jón Bachmann greinir hins vegar frá því á sama tíma að fáeinir sóknarmanna í Klausturhóla- og Búrfellssóknum kaupi upprekstur í Þingvallasveitarafrétti.

Í skrá yfir landamerki prestssetursins Þingvalla, með hjáleigunum Arnarfelli, Skógarkoti, Hrauntúni og Svartagili, þ.e. Þingvallakirkjulands, dags. 1. september 1886, lýsir sr. Jens Pálsson merkjum á þessa leið:

Frá Öxarármynni liggur Þingvallavatn fyrir landinu suður að Langatanga (Sauðanesi). Úr klofnum hellusteini á Langatanga liggja svo mörkin beina stefnu að sjá í slakkann milli Gildruholta allt til markavörðu við hinn forna svonefnda Prestsveg; þá ræður Prestsvegurinn mörkum til Hallstígs á Hrafnagjá, og svo Hrafnagjá inneptir þartil hún þrýtur við Rauðshól. Úr Rauðshól í vörðu á sprungnum klapparhól á Innri-Gaphæðum, þaðan beint í Hlíðarstíg; úr Hlíðarstíg beina stefnu yfir Þúfuhól í Hrafnabjörg. Síðan liggja mörkin strandlengis með fjallabrunum allt til norðausturenda Tindaskaga, svo sem hjer segir: eptir norðureggjum Hrafnabjarga, og úr Hrafnabjörgum yfir tvo hnúka beint á Tröllatind, úr Tröllatindi sjónhending í suðvesturhorn Tindaskaga, síðan eptir Tindaskaga endilöngum til norðausturenda hans, þaðan í austurrætur fjallsins Skjaldbreiðs, sem allt er eign Þingvallakirkju, og svo kringum það norður fyrir meðfram rótum þess, og úr norðurrótum þess eptir beinni stefnu á Leirárhöfða, þartil vötnum hallar að Borgarfirði, en það er um þá línu, sem liggur sjónhending úr norðvesturhorni Geitlandsjökuls í hæsta tind Kvikfjáryndisfells. Þar sem þessi síðast nefnda lína sker línuna úr norðurrótum Skjaldbreiðs í Leirárhöfða er hornmark. Úr hornmarki þessu liggja landamerkin sjónhending í hæsta tind Kvikfjáryndisfells, þaðan í Mjóu-Súlu (eður Háu-Súlu), þaðan til Öxarárupptaka, eður þess staðar er Öxará rennur úr Myrkavatni, þaðan beina stefnu í há-Kjöl móts við upptök Búrfellsgils, og eptir því gili til Öxarár, sem þá ræður landamerkjum til Þingvallavatns.

Landamerkjabréfið var þinglesið 7. júní 1890 og innfært í landamerkjabók sýslumanns. Þessi lýsing er í allgöðu samræmi við lögfestu sr. Markúsar Snæbjörnssonar frá 1740 hvað varðar það svæði sem hér er til umfjöllunar. Þær lýsingar, sem gerðar voru á vesturmörkum Árnessýslu, Þingvallalands eða -sóknar og ganga lengra en landamerkjabréfið frá 1886, byggja ekki á skjalgum gögnum og hafa ekki stuðning af öðrum heimildum. Öbyggðanefnd telur að ekkert bendi til þess að landsvæði Þingvallakirkju hafi aukist í vesturrátt frá lögfestu sr. Markúsar. Verða þessar lýsingar ekki lagðar til grundvallar við úrlausn máls þessa.

Að Þingvallakirkjulandi, þ.m.t. landi því sem Grímsneshreppur fékk í makaskiptum við Þingvallaprest 1896, liggja Gjábakki og Brúsastaðir í Þingvallahreppi, Ingunnarstaðir í Kjósarhreppi, Stóribotn í Hvalfjarðarstrandarhreppi, Vörðufell (Gilstreymi) í Skorradalshreppi og Þverfell í Lundarreykjadalshreppi. Þá liggur afréttur Lundarreykjadalshrepps að landi Þingvalla að vestan en að norðan og austan liggur afréttur Grímsneshrepps hins forna. Norðan við Þingvallakirkjuland, á milli sýslu- og sveitarfélagamarka við Borgarfjörð og þess svæðis sem fjallað er um í máli nr. 2/2000, liggur einnig þríhyrndur landskiki sem hér er til meðferðar, sbr. kafla 11.6. Þá liggur Þingvallavatn sunnan við Þingvallakirkjuland, frá Öxarármynni og suður að Langatanga (Sauðanesi). Glögg merki eru þannig í landslaginu að því leyti.

Landamerkjabréf Þingvallakirkjulands er áritað um samþykki fyrirsvarsmanna allra aðliggjandi landsvæða nema afréttar Lundarreykjadalshrepps og Grímsnesafréttar, auk þess skika beint norður af Þingvöllum sem áður var nefndur. Við mat á þýðingu framangreindrar landamerkjalyýsingar er nauðsynlegt að kanna hvort efni hennar fær samrýmst öðrum gögnum um þau merki eða aðliggjandi landsvæða. Ástæða er til þess að sá samanburður taki til allra aðliggjandi landsvæða án tillits til framangreindra áritana á landamerkjabréf, sbr. kafla nr. 11.6.

Jarðirnar Brúsastaðir, Ingunnarstaðir, Stóribotn, Vörðufell (Gilstreymi) og Þverfell liggja vestan við Þingvelli. Brúsastaðir voru á þessum tíma Þingvallajörð og landamerkjabréf jarðarinnar, dags. 1. september 1890 og þingl. 2. júní 1891, er undirritað af Þingvallapresti. Þar segir að landamerki milli Brúsastaða og Þingvalla séu „Öxará neðan frá Þingvallavatni allt upp að Búrfellsgili, þá Búrfellsgil til upptaka sinna, þaðan bein stefna í Há-kjöl.“ Þessi lýsing er nánast samhljóða lýsingu í landamerkjabréfi Þingvalla.

Landamerkjabréf Ingunnarstaða er dags. 26. apríl 1890 og þingl. 2. júní sama ár. Merkjum við Þingvallakirkju er lýst þannig: „Bein lína frá svonefndri „Háusúlu“ eða „Mjósúlu“ sem stendur í beinni línu við merki að norðanverðu ræður svo stefna úr nýnefndri Súlu, til upptaka Öxarár við Mirkavatn, og þaðan sjónhending í suður á „Há-kjöl“.“ Fyrirsvarsmenn Ingunnarstaða og Þingvalla árita hvor um sig landamerkjabréf hins og lýsingum bréfanna ber saman.

Landamerkjabréf Stórabotns er dags. 14. maí 1890 og þingl. 6. júní sama ár. Um merki gagnvart Þingvöllum segir: „... úr há Kvísfjárindisfelli og í Háusúlu (Mjósúlu) ...“. Fyrirsvarsmenn Stórabotns og Þingvalla árita hvor um sig landamerkjabréf hins og lýsingum bréfanna ber saman.

Vörðufell var áður hluti jarðarinnar Gilstreymis. Landamerkjabréf Gilstreymis er dags. 20. mars 1922 og þingl. 5. júlí 1932. Því ber saman við landamerkjabréf Þingvallakirkjulands um að einn landamerkjapunktur sé sameiginlegur, nefnilega Kvíkfjáryndisfell. Bréf Þingvallakirkjulands er áritað vegna Vörðufells en ekki öfugt.

Landamerkjabréf Þverfells er dags. 10. september 1886 og þingl. 2. júní 1887. Þar segir svo um merki gagnvart Þingvöllum „... suður að Reidarlæk, svo ræður hann merkjum til Grunnvatns, svo ræður bein sjónhending merkjum milli Þverfells og Þingvallakirkju í háhnjúkinn á Kvígindisfelli ...“. Fyrirsvarsmenn Þverfells og Þingvalla árita hvor um sig landamerkjabréf hins og lýsingum bréfanna ber í meginatriðum saman. Þingvallabréfið er þó ekki eins nákvæmt og bréf Þverfells þar sem í hinu fyrrnefnda er einungis dregin lína beint á milli norðvesturhorns Geitlandsjökuls og Kvíkfjáryndisfells. Þar á milli, örlítið austan við beina stefnu, rennur Reyðarlækur úr Grunnvatni (Brunnavatni) og við það miðar Þverfellsbréfið, sem er lítið eitt yngra og verður að telja eðlilegt að leggja til grundvallar.

Norðan og vestan Brunnvatns tekur við afréttur Lundarreykjadalshrepps. Um þetta landsvæði er fjallað í svokölluðum Reyðarvatnsmálum (H 1967 916 og H 1971 1137). Fram kemur að Reykholtskirkja hafi talið sér til eignar land við Reyðarvatn, „austan frá Drangshlíð og útundir Fossárfloá“. Árið 1885 hafi Lundarreykjadalshreppur keypt afréttarlönd Reykholtskirkju við Reyðarvatn, án nánari lýsingar landamerkja. Í kjölfarið hafi hreppsnefndin lögfest hreppnum „land það á fjalli, er liggur fyrir norðan Reyðarlæk á milli Þingvallakirkju- og Reykholtskirkjulands“, nánar tiltekið 29. maí 1890. Ekki er frekari gagna getið í dómunum en lögfestu hreppsins frá 1890.

Óbyggðanefnd telur að líta megi á lögfestu Lundarreykjadalshrepps frá 1890 um land norðan Reyðarlækjar sem samþykki gagnvart landamerkjalyngu Þingvallakirkju, að teknu tilliti til lýsingar Þverfells frá sama tíma. Samkvæmt þessu eru mörk Þingvallakirkjulands og afréttar Lundarreykjadalshrepps bein lína úr ósi Brunnvatns í stefnu á suðvesturhorn Þórisjökuls, allt þar til kemur að skurðarpunkti við norðurmörk Þingvalla en þau eru um línu sem dregin er frá norðurrótum Skjaldbreiðar í stefnu í Leirárhöfða. Lýsing á austurmörkum þessa afréttar í ritinu „Byggðir Borgarfjarðar III“ er í samræmi við þetta, svohljóðandi:

Að austan Þórisjökull (Geitlandsjökull) og úr suðvesturhorni hans (nálægt eða þar, sem forn varða stendur á fjallsbrúninni) stefna í ós Brunnvatns, þar sem Reyðarlækur fellur úr vatninu.

Norðan við Þingvallakirkjuland, austan framangreindra sýslu- og sveitarfélagamarka við Borgarfjörð og vestan þess svæðis sem um er fjallað í máli nr. 2/2000, Grímsnes- og Grafningshreppur, liggur þríhyrndur landskiki. Austurmörk eru nánar tiltekið stefnulína sú sem dregin var í Hróðurkarla við makaskipti Þingvallaprests og Grímsneshrepps 1896. Mörkum Þingvallakirkjulands til norðurs er einhliða lýst enda ekki að sjá að nokkur hafi fyrr eða síðar talið til réttinda á þessu svæði, sjá nánar í kafla 11.6. Lýsing norðurmarka í landamerkjabréfi Þingvallakirkju fær samrýmst lögfestu sr. Markúsar Snæbjörnssonar frá 1740 enda virðist eðlilegt að túlka hana á þann veg að tekin sé stefna á Leirárhöfða en vatnaskil ráði að öðru leyti.

Norðurmörk Þingvallakirkjulands að öðru leyti og austurmörk voru ekki staðfest með áritun af

hálfu fyrirvarsmanna hins upphaflega Grímsnesafréttar. Tíu árum eftir gerð landamerkjabréfs Þingvalla gerðu Þingvallaprestur og Grímsneshreppur með sér samning um skipti á „afréttarlandi Þingvallakirkju“ og jörðinni Kaldárhöfða. Gerð er grein fyrir aðdraganda þessara makaskipta í kafla 6.5. Þar kemur m.a. fram að í bréfi því frá stjórnvöldum í Kaupmannahöfn, sem heimilaði makaskiptin, er m.a. kveðið á um að fara skyldi með umrætt land sem bændajörð hvað gjaldskyldu snerti. Hér er þess að gæta að samkvæmt konungsbréfi 30. júní 1786 var óheimilt að skilja eignir frá kirkju eða rýra þær á annan hátt. Væri eign afsalað frá kirkju varð hún hins vegar gjaldskyld og mun það skýring þessa. Í makaskiptasamningnum segir m.a. svo:

Jeg Jón Thorstensen prestur á Þingvöllum afhendi Grímsneshreppi til löglegrar eignar, afnota og umráða aftrjettarland það alt, tilheyrandi Þingvallakirkju, sem liggur fyrir austan þessa línu. Frá Gjábakkalandi á Hlíðarstíg, eftir Hlíðargjá inn á enda hennar fyrir innan Prestastíg, þaðan beina stefnu í hæsta hnúkinn á Galtafelli, og þaðan beina stefnu í vesturhornið á Hróðurkörlum. Alt það aftrjettarland Þingvallakirkju, þar með talið fjallið Skjaldbreiður, sem liggur fyrir austan nefnda markalínu, er því upp frá þessu rjett eign Grímsneshrepps og honum heimil til allra löglegra afnota, með skilyrðum þeim og takmörkunum, sem nú skal greina. ...

Þá segir að Grímsnesingar smali landið sem annan afrétt sinn til allra rétta. Mælt er fyrir um hvenær reka má í landið og um sektir til Þingvallahrepps ef út af því væri brugðið. Ekki mátti reka hross á þennan afrétt. Grímsnesingar skyldu flytja aðalréttir sínar upp á Laugarvatnsvelli og Þingvalla- og Grímsneshreppar koma sér saman um hvernig afréttarsmölun færi fram. Þá er fjallað um refaveiðar og framkvæmd þeirra og fram kemur að ábúendur á jörðunum Gjábakka, Skógarkoti og Hrauntúni hafi rétt til að reka fjallfé upp í eitt eða fleiri skipti hvert sumar og skyldi Grímsneshreppur greiða þann kostnað. Samningur þessi er dagsettur 7. september 1896 og var þinglýst með undirritun stiftsfirvalda 16. júní 1897.

Svo sem áður hefur komið fram greina heimildir um Grímsnesafrétt frá 1708 og 1840 frá því að Grímsnesingar hafi beitt fé sínu innan þess „afréttarlands“ sem þeir festa hér kaup á, sbr. orðalagið „vestur á fjöll kringum Skjaldbreið“ og örnefnið „Skjaldbreiðarhraun“. Eðlilegt er þó að miða við að merkjum Þingvallakirkjulands og Grímsnesafréttar hins forna sé rétt lýst í landamerkjabréfi hins fyrrnefnda enda enginn fyrirvari gerður um annað í makaskiptasamningnum tíu árum síðar. Samkvæmt landamerkjabréfinu liggja merkin eftir norðureggjum Hrafnabjarga og úr Hrafnabjörgum yfir tvo hnúka beint á Tröllatind, úr Tröllatind sjónhending í suðvesturhorn Tindaskaga, síðan eftir Tindaskaga endilöngum til norðausturenda hans, þaðan í austurrætur fjallsins Skjaldbreiðs og svo kringum það norður fyrir meðfram rótum þess og úr norðurrótum þess eftir beinni stefnu á Leirárhöfða, allt þar til kemur að skurðarpunkti við línu þá úr Gattelli í vestasta Hróðurkarl sem áður var gerð grein fyrir og afmarkar framangreinda landspildu norðan Þingvallalands.

Jörðin Gjábakki liggur einnig austan við Þingvelli. Landamerkjabréf Gjábakka er dags. 10. maí 1890 og þingl. 7. júní sama ár. Þar lýsir eigandi jarðarinnar landamerkjum hennar þannig að þau liggja frá útnorðurhorni Hrafnabjarga „síðan í vörðu á Hlíðarstíg; þaðan í vörðu á Innri-Gaphæð, síðan ráða Hrafnagjáardrög og Hrafnagjá á áðurnefndan Hallstíg.“ Fyrirvarsmenn Gjábakka og Þingvalla árita hvor um sig landamerkjabréf hins og lýsingum ber saman í meginatriðum.

Í kjölfar þess að landamerkjalög taka gildi 1882 er gert landamerkjabréf það fyrir Þingvallakirkjuland sem áður er getið. Fyrirliggjandi gögn benda til þess að merkjum landsvæðisins sé þar rétt lýst, að teknu tilliti til landamerkjabréfs Þverfells. Bréf Þingvallakirkjulands er þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki svæðisins, án athugasemda yfirvalda eða ágreinings við nágranna sem máli skipti. Landamerkjabréfum Gjábakka, Brúsastaða, Ingunnarstaða, Stórabotns, Gilstreymis (Vörðufells) og Þverfells er einnig þinglýst. Þetta allt til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Þeir formlegu ágallar sem á

bréfinu eru verða því ekki taldir hafa efnislega þýðingu í þessu sambandi. Þrátt fyrir þetta bera gögn málsins með sér að tilefni sé til að skoða sérstaklega hvort allt land innan þessara marka hafi sömu eignarréttarlega stöðu.

Hér hefur að framan verið rakið hvernig fyrst Bláskóga og síðar Þingvalla er getið í heimildum allt frá upphafi allsherjarríkis. Af þeim verður ekki annað ráðið en að um jörð hafi verið að ræða, sbr. umfjöllun í kafla 10.4.2., en eignarréttarleg staða hennar snemma með sérstökum hætti. Af orðum Íslendingabókar verður þó ekki ótvírætt dregin sú ályktun að allt land Þóris kroppinskeggja með gögnum og gæðum hafi verið gert að allsherjarfé. Í þeim gæti einnig falist að þingmönnum hafi verið heimilt að nýta skóg og hagbeitarland bótaalaust, án þess að áhrif hefði á önnur eignarréttindi. Jafnframt er ekki útilokað að landið milli Öxarár, Lyngdalsheiðar og Hrafnabjargarháls hafi verið numið að einhverju leyti, sbr. vísbendingar um að þar hafi mjög snemma tekist byggð, a.m.k. á svæðinu suðvestanverðu, hagstætt gróðurfar og nálægar samgönguleiðir. Vafi um landnám hlýtur þó óhjákvæmilega að verða meiri eftir því sem norðar og austar dregur.

Þingmenn og kirkjan, eftir að hún var stofnuð, hafa að öllum líkindum nytjað gögn og gæði Þingvallalands fyrstu aldirnar. Þegar umsvif þinghaldsins minnkuðu og það lagðist loks alveg niður hefur svigrúm Þingvallakirkju eðlilega aukist að sama skapi.

Eignarréttarleg sérstaða Þingvallakirkjulands, eins og því er fyrst lýst í lögfestu Þingvallaprests 1740 og síðan í landamerkjabréfi 1886, kemur fram í heimildum á tvennan hátt. Í fyrsta lagi var lengi vel um að ræða not þingmanna af landinu á meðan á þinghaldi stóð. Í öðru lagi hefur Skjaldbreiður og hraunið umhverfis frá því fyrstu heimildir greina og fram á þennan dag verið nýtt til sameiginlegrar sumarbeitar fyrir búpening Þingvellinga og Grímsnesinga. Umråd og hagnýting Þingvallakirkjulands hefur í sama mæli verið frábrugðin því sem gildir um eignarland almennt. Að öðru leyti virðist jörðin Þingvellir hafa verið byggð og nýtt eftir búskaparháttum og aðstæðum á hverjum tíma, fram til friðunar hluta landsins 1928. Gögn málsins benda því til að innan Þingvallakirkjulands, eins og því er lýst í landamerkjabréfi 1886, megi gera greinarmun á annars vegar jörðinni Þingvöllum og hins vegar afréttarlandi hennar og að þessi landsvæði hafi ekki sömu eignarréttarlegu stöðu.

Obyggðanefnd telur að tilgreining Skjaldbreiðar í Gíslamáldaga 1575 sé vísbending um að þetta svæði hafi ekki tilheyrt kirkjunni áður enda er þess ekki getið í Vilkinsmáldaga frá 1397. Af þeim greinarmun sem gerður er á Skjaldbreið og heimalandi má jafnframt ráða að fjallið hefur ekki verið órofa hluti Þingvallajarðar. Áréttað skal að elstu heimildir um afmörkun Þingvallakirkjulands eru frá 1740. Lýsingar Jarðabókar Árna Magnússonar og Páls Vídalíns 1711 á Skjaldbreið og hrauninu umhverfis sem sameiginlegum afrétti Grímsnesinga og Þingvellinga eru skýrar. Samkvæmt sóknarlýsingu frá 1840 á þetta við um allt svæðið fyrir norðan Súlur, Ármannsfell og Lágafell. Ummæli jarðabókarinnar um „Ármannsfell, Kviindisfell og Gagnheiði“ hníga í sömu átt. Þannig benda heimildir til þess að Skjaldbreiður, Skjaldbreiðarhraun og jafnvel landsvæði þar til suðvesturs hafi nær einvörðungu verið notuð til beitar á fyrri tíð. Sögusagnir og munnmæli um byggð á þessu svæði verða enga þýðingu taldar hafa. Þegar þessara landsvæða er getið í skriflegum heimildum að öðru leyti er það í tengslum við upprekstur og afréttarnot. Efni og orðalag makaskiptasamningsins frá 1896, auk aðdraganda þeirra viðskipta, bendir til þess sama, sbr. t.d. notkun hugtaksins „sommergræsgang“. Þetta er í samræmi við niðurstöðuna í H 1926 341 þar sem Grímsneshreppur var ekki talinn skyldur til að greiða útsvar til Þingvallahrepps vegna makaskiptalandsins en í málinu var lögð til grundvallar yfirlýsing þess fyrrnefnda um að hann ætti þar aðeins upprekstrarétt.

Suðurhluti svæðisins, næst Þingvallavatni, virðist hins vegar aldrei hafa verið afréttarland. Að frátöldum notum þingmanna, á meðan á þeim stóð, virðast eignarråd og nýting hafa verið með hefðbundnum hætti jarðarnota. Um hluta þessa lands er fjallað í lögum nr. 59/1928 og kveðið á um ævarandi eign íslensku þjóðarinnar að því. Enginn vafi er á því að friðlandið á Þingvöllum er eignarland. Lög þessi og lögskýringargögn með þeim, ásamt fyrri frumvörpum um sama efni, bera hins vegar ekki með sér að mat á inntaki eignarréttar hafi ráðið ákvörðun marka friðlandsins.

Lína sú, sem dregin er í aðalkröfu íslenska ríkisins, liggur með fjallsbrúnum, norðan við friðlandið og skammt ofan við þær hjáleigur Þingvalla sem öruggar heimildir eru um. Lína sú, sem dregin er í varakröfu ríkisins, liggur sums staðar norðar en annars staðar sunnar og að hluta til utan þess svæðis sem tekið er til meðferðar með tilkynningu óbyggðanefndar, dags. 1. mars 1999. Engin rök eru færð fram fyrir varakröfunni.

Með vísan til rannsóknarskyldu óbyggðanefndar, sbr. 4. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, er þó óhjákvæmilegt að taka afstöðu til þess hvort fjármálaráðherra sé unnt að leggja til þjóðlendu land sem undirorpið er beinum eignarrétti íslenska ríkisins.

Í ákvæði 1. gr. laga nr. 58/1998 kemur skýrt fram að eðlismunur er á eignarlandi og þjóðlendu. Þjóðlenda er landsvæði utan eignarlanda. Ljóst er því að eignarland verður ekki gert að þjóðlendu með því að eigandi þess afsali sér eignarráðum sínum. Í því sambandi skiptir ekki máli hvort eigandinn er íslenska ríkið eða einhver annar. Þá hefur fjármálaráðherra ekki heimild til slíks afsals, sbr. 2. mgr. 40. gr. stjórnarskrárinnar, þar sem kveðið er á um að ekki megi selja eða með öðru móti láta af hendi neina af fasteignum landsins né afnotarétt þeirra nema samkvæmt lagaheimild. Ekki verður talið að slík heimild felist í 1. mgr. 11. gr. laga nr. 58/1998 þar sem kveðið er á um að fjármálaráðherra skuli fara með fyrirvar fyrir hönd ríkisins og stofnana á vegum þess vegna krafna um eignarréttindi innan þjóðlendna og við úrlausn um hvort land teljist til eignarlands eða þjóðlendu.

Þegar litið er til alls þess sem að framan er rakið um Þingvallakirkjuland og nýtingu þess, verður ekki talið að Þingvallakirkjuland í heild sinni hafi nokkurn tíma verið undirorpið fullkomnum eignarrétti einstaklinga, kirkjunnar eða ríkisins, hvorki fyrir nám né með löggerningum eða öðrum hætti. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir þannig til þeirrar niðurstöðu að þar sé að hluta til um þjóðlendu að ræða. Tiltækar heimildir benda hins vegar til þess að um afréttareign eigenda Þingvallakirkjulands hafi verið að ræða í þeim skilningi að ádrir hafi ekki átt þar óskoraðan rétt til upprekstrar, og a.m.k. á einhverjum tíma greitt Þingvallapresti gjald fyrir.

Samkvæmt því sem hér hefur verið rakið hefur land innan landamerkja Þingvallakirkjulands mismunandi eignarréttarlega stöðu, eignarland að sunnanverðu og þjóðlenda að norðanverðu, þ.m.t. makaskiptalandið allt. Utan þess er óljóst hvar mörk liggja á milli. Fjármálaráðherra er í máli þessu fyrirvarsmáður bæði Þingvallakirkjulands og þjóðlendu, sbr. 1. mgr. 11. gr. laga nr. 58/1998. Aðalkrafa íslenska ríkisins er dregin þannig að óbyggðanefnd telur ekkert mæla gegn því að leggja hana til grundvallar sem mörk eignarlands og þjóðlendu á því svæði sem hér er til umfjöllunar enda verður ekki við önnur réttari mörk miðað, sbr. til hliðsjónar ákvæði 15. gr. laga nr. 58/1998.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar, sbr. einnig umfjöllun í kafla 10.6., að umræddur hluti Þingvallakirkjulands svo sem hann er afmarkaður hér á eftir, þ.e. norðan aðalkröfulínu íslenska ríkisins, teljist til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998:

Frá há-Kili, sjónhendingu til upptaka Öxarár við Myrkavatn og þaðan beina línu í Háusúlu (Mjósúlu). Úr Háusúlu í há-Kvígindisfell. Úr háhnjúknum á Kvígindisfelli beina sjónhendingu í Reyðarlæk þar sem hann rennur úr Brunnavatni. Úr ósi Brunnavatns í stefnu á suðvestur horn Þórisjökuls, allt þar til kemur að skurðarpunkti við norðurmörk Þingvallakirkjulands, en þau eru um línu sem dregin er frá norðurrótum Skjaldbreiðar í stefnu í Leirárhöfða. Norðurmörkum Þingvallakirkjulands er síðan fylgt þar til kemur að skurðarpunkti við línu sem dregin er frá vesturhorninu á Hróðurkörlum, beina stefnu í hæsta hnúkin á Gatfelli og í enda Hlíðargjár fyrir innan Prestastíg og eftir Hlíðargjá að Gjábakkalandi á Hlíðarstíg. Frá þeim punkti að Smágígum við suðurenda Hlíðargjár og áfram þar til skorin er 200 metra hæðarlína vestan gíganna. Þeirri hæð fylgt norðvestur hraunið og áfram yfir veginn að Stóragili utan í Ármannsfelli sunnanverðu. Haldið upp gilið að 400 metra hæðarlínu og þeirri hæðarlínu fylgt vestur og suður fyrir Búrfell að Búrfellsgili og svo eftir því í há-Kjöl móts við upptök Búrfellsgils.

Sama landsvæði er í afréttareign eigenda jarðarinnar Þingvalla, sbr. 2. mgr. 5. gr. og c-lið 7. gr. sömu laga. Óljós lýsing íslenska ríkisins á afréttarlöndum í Þingvallahreppi breytir ekki þeirri

niðurstöðu enda verður ekki séð að aðrir en eigendur jarðarinnar Þingvalla eigi sjálfstæð eignarréttindi innan þjóðlendunnar.

Það er jafnframt niðurstaða óbyggðanefndar að sá hluti Þingvallakirkjulands, sem hér er til meðferðar og liggur sunnan við aðalkröfulínu íslenska ríkisins, teljist ekki til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998, án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver sé efnislega réttur handhafi þeirra eignarréttinda eða hver séu mörk milli eignarlanda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998.

Eftirtaldir hlutar þess svæðis, sem hér hefur verið lýst þjóðlenda og afréttareign jarðarinnar Þingvalla, eru háðir sérstökum eignarréttarlegum takmörkunum samkvæmt lögum um náttúruvernd, nr. 44/1999, og nánari skilgreiningu í náttúruminjaskrá: „Skjaldbreiður“, og „Þingvellir og Þingvallavatn“ auk þess sem sérstök lög gilda um friðun Þingvalla, nr. 59/1928.

11.6. Land norðan við Þingvallakirkjuland („Þingvallaafréttur“)

Á milli norðurmarka Þingvallakirkjulands, sýslu- og sveitarfélagamarka við Borgarfjörð og Grímsnesafréttar, sbr. mál nr. 2/2000, liggur þríhyrndur landskiki sem hér er til meðferðar.

Kröfugerð íslenska ríkisins gerir ráð fyrir að land þetta sé þjóðlenda, sjá nánar í kafla 3.1. Meginröksemdir fyrir þessari kröfugerð séu þær sömu og varðandi þjóðlendukröfu innan landamerkja Þingvallakirkju.

Af hálfu eigenda jarða í Þingvallasveit er því haldið fram að um Þingvallaafrétt sé að ræða. Krafist er beins eignarréttar aðallega en afnotaréttar að öllum venjubundnum afnotum komi til þess að einhver hluti landsins teljist þjóðlenda, sjá nánar í kafla 3.5. Byggt er á því að landsvæði þetta hafi verið numið og síðan fylgt jörðum í hreppnum. Það sé því í óskiptri sameign lögbýlanna í hreppnum. Svæðið hafi verið nytjað af eigendum jarða í Þingvallahreppi allt frá Landnámsöld en hreppsfélagið farið með málefni þess fyrir hönd landeigenda allt frá stofnun hreppsfélagsins. Afrétturinn hafi á hverjum tíma verið nýttur til fulls með þeim hætti sem tíðarandi, tækifæri og möguleikar hafi verið til á hverjum tíma. Það dragi á engan hátt úr eignarrétti þótt svæðið sé kallað afréttur.

Landskiki þessi afmarkast nánar tiltekið þannig: Að vestan eru sýslu- og sveitarfélagamörk við Borgarfjörð, þ.e. stefna úr ósi Brunnavatns í suðvesturhorn Þórisjökuls. Stefnulína sú sem dregin var úr Gاتفelli í Hróðurkarla við skiptingu Þingvallakirkjulands vegna makaskipta Þingvallaprests og Grímsneshrepps 1896 myndar austurmörk. Þar sem makaskiptalínan sker markalínuna við Borgarfjörð er hornmark. Loks eru suðurmörk skikans jafnframt norðurmörk Þingvallakirkjulands, um línu sem dregin er frá norðurrótum Skjaldbreiðar í stefnu í Leirárhöfða, og sker fyrrgreindar markalínur til vesturs og austurs.

Fjallað er um merki Þingvallakirkjulands og afréttar í Lundarreykjadalshreppi í kafla 11.5. og vísast þangað. Ástæða er hins vegar til að gera hér nánari grein fyrir austurmörkum. Forsaga þeirra er sú að við skiptingu Þingvallakirkjulands 1896 er miðað við stefnulínu eftir því endilöngu, frá Gاتفelli og norður í Hróðurkarla en þeir liggja utan við land Þingvallakirkju. Með því að gefa þessari línu sjálfstætt gildi eftir að Þingvallakirkjulandi sleppir afmarkast þríhyrnt svæði í Grímsneshreppi sem liggur að Borgarfirði ofan við Þingvallakirkjuland. Þennan skika vilja jarðeigendur í Þingvallahreppi kalla Þingvallaafrétt, samkvæmt kröfugerð, en Grímsnesingar telja hann ekki til afréttar síns, sbr. mál 2/2000. Er þetta ástæða þess að um hann er fjallað í þessu máli.

Í kafla 6.2. er rakið hvernig afréttarnot jarða í Þingvallahreppi hafa verið innan merkja Þingvallakirkjulands og það svæði stundum nefnt Þingvallaafréttur. Sérstök merkjalýsing hefur aldrei verið gerð fyrir þennan skika. Hann er þó innan þess svæðis sem afmarkað er í lýsingu hreppstjóra á landamörkum afréttar Þingvallahrepps 1978 og í fjallskilasamþykkt fyrir Árnessýslu, nr. 408/1996. Það sama má hins vegar segja um Þingvallakirkjuland alla leið suður að Þingvallavatni, að því er varðar lýsingu hreppstjórans, og jafnvel enn stærra svæði samkvæmt reglugerðinni.

Engra heimilda nýtur við sem bent gætu til þess að svæðið norðan Þingvallakirkjulands hafi nokkurn tíma verið undirorpið beinum eignarrétti. Óbyggðanefnd telur lýsingu Landnámu ekki styðja þann skilning að það hafi í neinu verulegu lagið innan upphaflegs landnáms og engar heimildir eru um síðari stofnun eignarréttar eða byggð. Af hálfu eigenda lögbýla í Þingvallasveit hefur þannig ekki verið sannað að landsvæði þetta sé eignarland, hvorki fyrir nám, löggerninga né með öðrum hætti. Þá hefur heldur ekki verið sýnt fram á að eignarhefð hafi verið unnin á því. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að það sé þjóðlenda.

Jafnframt eru engar heimildir um að landsvæðið norðan Þingvallakirkjulands hafi verið nýtt að staðaldri til sameiginlegrar sumararbeitar fyrir búfé og að það sé eða hafi nokkurn tímann verið afréttur. Þannig verður t.d. ekki séð að Þingvellingar hafi innt þar af hendi smölun og fjallskil. Í máli þessu er því ekki sýnt fram á að íbúar í Þingvallahreppi hafi tekið landsvæði þetta til sumararbeitar fyrir búpening eða annarrar takmarkaðrar notkunar. Af hálfu eigenda jarða í Þingvallasveit er með engu móti leitast við að útskýra hvaða atriði í greinargerð þeirra, sem rakin er í kafla 8.2. og 8.5. hér að framan, eigi við um svæðið eða hvaða sjónarmið ættu að ráða því að fallast bæri á kröfur þeirra. Rannsókn óbyggðanefndar hefur heldur ekkert leitt í ljós sem styður kröfur þessar. Tekið skal fram að þjóðlendulög, nr. 58/1998, gera ekki ráð fyrir því að aðilar geti samið um eða sæst á tiltekin réttindi innan þjóðlendu ef þau voru ekki til staðar við gildistöku laganna.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar, sbr. einnig umfjöllun í kafla 10.6., að umrætt landsvæði norðan Þingvallakirkjulands, svo sem það er afmarkað hér að framan, teljist til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998.

Eftirtaldir hlutar þess svæðis sem hér hefur verið lýst þjóðlenda eru háðir sérstökum eignarréttarlegum takmörkunum samkvæmt lögum um náttúruvernd, nr. 44/1999, og nánari skilgreiningu í náttúruminjaskrá: „Skjaldbreiður,, og „Þingvellir og Þingvallavatn“.

12. LANDSVIRKJUN

Í máli þessu gerir Landsvirkjun kröfur vegna Hrauneyjafosslínu, fyrirhugaðrar Sultartangalínu 3 og mælistöðva sem fyrirtækið kveðst eiga í hreppnum. Hér á eftir verður í fyrstu vikið að því hvað felst í þeim heimildum sem Landsvirkjun byggir kröfur sínar á og því næst tekin til úrlausnar einstök mannvirki sem kröfur eru gerðar um.

12.1. Almenn

Fyrir óbyggðanefnd liggur að kveða á um og skera úr um réttindi Landsvirkjunar á grundvelli III. kafla laga nr. 58/1998, sbr. 7. gr., sbr. 1. gr. laganna. Við það mat er öðru fremur tekið mið af fyrir-mælum a- og c-liða 7. gr. laganna. Úrlausn óbyggðanefndar er fyrst og síðast eignarréttarlegs eðlis, í hefðbundinni stjórnskipulegri merkingu, sbr. 72. gr. stjórnarskrár, nr. 33/1944, sbr. 10. gr. laga nr. 97/1995. Sætir Landsvirkjun hvað það varðar sömu stöðu og aðrir við það mat sem fram fer á grundvelli 7. gr. tilvitnaðra laga og fellur utan valdsviðs óbyggðanefndar að kveða á um og skera úr um önnur réttindi, sbr. orðalag c-liðar 7. gr. þjóðlendulaga, sbr. og 1. mgr. 2. gr. og 2. mgr. 5. gr. laganna.

Kröfur Landsvirkjunar í máli þessu byggjast á tvíþættum grundvelli. Annars vegar er byggt á framsali á grundvelli einkaréttarlegra heimilda. Hins vegar byggir Landsvirkjun réttindi sín á lagaheimildum og leyfum stjórnvalda veittum á grundvelli þeirra.

12.2. Kröfur byggðar á einkaréttarlegum heimildum

Að því leyti sem réttindi Landsvirkjunar eru byggð á löggerningum, þ.e. einkaréttarlegu framsali fasteignaréttinda, þá felst greining á inntaki þeirra réttinda fyrst og fremst í túlkun og mati á við-

komandi gerningum sem eignarheimildum, hvaða réttindi verið sé að yfirfæra að eignarrétti og svo því hvaða eignarréttarlegu heimildum sá sem afsalar réði í raun yfir.

Hér kemur einkum til skoðunar bótasamningur sem Landsvirkjun hefur gert við Þingvallahrepp vegna lagningar orkuveitu (háspennulínu) um afrétt hreppsins. Þann 22. júní 1979 undirrituðu Landsvirkjun og oddviti Þingvallahrepps, f.h. hreppsins, yfirlýsingu vegna lagningar orkulínu yfir afréttarland Þingvallahrepps.¹ Í 1. gr. kom fram að Landsvirkjun væri heimilt hreppsins vegna að reisa eða láta reisa 13 stauravirki til að bera háspenna rafmagnslínu í afrétti Þingvallahrepps. Skyldu Landsvirkjun eða þeir sem fyrirtækið fæli slík störf hafa óhindraðan aðgang að stauravirkjum og rafmagnslinum í landinu, bæði að því er varðaði byggingarframkvæmdir og venjulegt eftirlit og viðhald síðar, sbr. 2. gr. yfirlýsingarinnar. Þá var því lýst yfir í 3. gr. að Landsvirkjun hefði greitt að fullu gjald vegna réttinda sem um ræddi í yfirlýsingunni og mættu mannvirkin standa í afréttinum óátalin af hálfu hreppsins. Í 4. gr. kemur fram að Landsvirkjun skuldbindur sig til að jafna allt jarðrask af völdum línuframkvæmda, bæði við möstur og vegaslóðir. Enn fremur að sáð og borið yrði á öll gróðursár og áburði dreift á öll gróðursár ári eftir sáningu. Jafnframt lofaði Landsvirkjun samkvæmt sömu grein að gera hlið á vegaslóðir til að fyrirbyggja óþarfa umferð um vegaslóðir meðfram háspennulínunni. Í 5. gr. var því lýst yfir að yrðu spjöll á eignum hreppsins við framkvæmdir háspennulínunnar ætti hreppurinn rétt til bóta vegna þess. Í 7. gr. kom svo fram að samkomulag, sem í yfirlýsingunni fólst, væri gert án þess að afstaða væri tekin af hálfu Landsvirkjunar til eignarréttar að landinu.

Ljóst þykir af orðalagi tilvitnaðrar yfirlýsingar Landsvirkjunar og Þingvallahrepps að ekki er um að ræða framsal eignarréttinda á afréttinum til handa Landsvirkjunar heldur er verið að semja um greiðslu bóta vegna hugsanlegs tjóns sem rétthafar að afréttinum verða fyrir vegna þeirrar röskunar sem hljótast kann af því að háspennulínan er lögð á landsvæði afréttarins. Verður því ekki byggt á yfirlýsingunni sem stuðningi fyrir eignaryfirfærslu til handa Landsvirkjun.

Í 00 kafla 11.3. hér að framan er komist að niðurstöðu um að land það sem háspennulínan er lögð um sé innan marka Þingvallakirkjulands. Þingvallahreppur var því ekki til þess bær að veita Landsvirkjun nein réttindi á landsvæði þessu.

12.3. Kröfur byggðar á lagaheimildum

Þá koma í annan stað til almennrar skoðunar og eignarréttarlegs mats þau réttindi sem Landsvirkjun byggir á lagaheimildum, sem gilda og gilt hafa um starfsemi Landsvirkjunar, og koma þá jafnframt til skoðunar framkvæmdaleyfi ráðherra gefin út á grundvelli þeirra sömu lagaheimilda. Í köflum 12.2. og 12.3. í máli nr. 7/2000, þar sem fjallað er um þjóðlendumörk í Gnúpverjahreppi o.fl., gefur að finna tæmandi úttekt á þeirri löggjöf sem hefur tekið til starfsemi Landsvirkjunar og þess sem henni tengist. Ekki eru efni til þess í þessu máli að taka þá umfjöllun upp í heild sinni.

Sá háttur hefur frá upphafi verið hafður á að mælt er fyrir með löggjöf um heimildir Landsvirkjunar til þess að reisa og/eða reka ákveðin raforkuver, aðalorkuveitur og til þess að gera, m.a. með mannvirkjagerð, nauðsynlegar ráðstafanir á viðkomandi vatnasvæði til þess að tryggja rekstur viðkomandi raforkuvers. Sýnist hin formlega lagalega tilhögun hvað þetta varðar hafa verið sú sama frá upphafi, sbr. 6. gr. laga nr. 59/1965, um Landsvirkjun, sbr. núgildandi lög um Landsvirkjun, nr. 42/1983 með síðari breytingum, sem og samkvæmt lögum um raforkuver, nr. 60/1981 með síðari breytingum. Í annan stað hafa framkvæmdir þessarar gerðar útheimt sérstakt leyfi ráðherra og/eða ríkisstjórnar áður en í þær hefur verið ráðist. Þá hafa viðkomandi lög á hverjum tíma haft að geyma eignarnámsheimild til handa Landsvirkjun til þess að taka eignarnámi vatnsréttindi, lönd, mannvirki og önnur réttindi sem nauðsynleg séu til þeirra framkvæmda sem Landsvirkjun eru heimilaðar og ætlaðar lögum samkvæmt.

1 Skjal nr. 83.

Það skal þó þegar áréttað að utan umfjöllunar óbyggðanefndar, sbr. 7. gr., sbr. og 1. mgr. 2. gr. og 2. mgr. 5. gr. laga nr. 58/1998 falla áform um virkjanir, vatnsmiðlanir og aðrar framkvæmdir, sem ekki er beinlinis mælt fyrir um í lögum eða hafa þegar verið heimilaðar af stjórnvöldum á grundvelli gildra lagaheimilda.

Óbyggðanefnd hefur gert ítarlega rannsókn á viðkomandi lagaheimildum og í því sambandi kannað tiltæk lögskýringargögn; lagafrumvörp, greinargerðir og athugasemdir með þeim, ásamt því að fara yfir allar umræður um viðkomandi lagafrumvörp. Í tilvitnuðum lögum og lögskýringargögnum er hvergi að finna áform í þá veru að með umræddum lögum hafi tilætlunin verið sú að stofna til hefðbundinna eignarréttarheimilda Landsvirkjun til handa að lands- og/eða vatnsréttindum. Með vísan til þeirrar rannsóknar er það mat óbyggðanefndar að með tilvitnuðum lagaheimildum hafi ekki verið stofnað til beinna eignarréttarheimilda í einkaeignarréttarlegum og stjórnskipulegum skilningi, sbr. og orðalag c-liðs 7. gr. laga nr. 58/1998, Landsvirkjun til handa, að fasteignaréttindum þeim sem liggja utan eignarlanda í skilningi 1. gr. laga nr. 58/1998. Um er að ræða nokkurs konar og að öðru leyti óskilgreindan nýtingarrétt sem stofnað er til í skjóli valdheimilda íslenska ríkisins og á grundvelli fullveldisréttar þess. Þau réttindi sem mælt er fyrir um í tilvitnuðum lögum verða eðli málsins samkvæmt túlkuð með þröngum hætti. Aðild ríkisins og framsal í formi lagaheimilda er fölgð í fullveldisrétti, yfirráða- eða umráðarétti en ekki stofnun eignarréttar í hefðbundinni og stjórnskipulegri merkingu.

Til frekari stuðnings þessari niðurstöðu vísast til þess að í upphaflegu lögnum um Landsvirkjun, nr. 59/1965, er beinlinis gert ráð fyrir því, sbr. t.d. 4. og 5. gr. laganna, sbr. 6. gr. þeirra, að Landsvirkjun séu lögð til ákveðin eignarréttindi, þar með talin vatnsréttindi, en það er gert með einkaeignarréttarlegri tilvísun til sameignarsamnings frá 1. júlí 1965 milli landbúnaðarráðuneytisins og Landsvirkjunar þar sem afhent eru þau réttindi sem af hálfu ríkisins höfðu verið keypt af skilanefnd a/s Titan, sbr. 3. tl. A-liðar 2. gr. samningsins. Samanburður á 4. gr., 6. gr. og 18. gr. laga nr. 59/1965 styður eindregið þá niðurstöðu að lögbundnar heimildir til handa Landsvirkjun til þess að reisa og reka raforkuver ásamt nauðsynlegum búnaði og tilfæringum, svo sem aðalorkuveitum, verði ekki skýrðar svo að með þeim heimildum hafi verið tilætlan löggjafans að stofna til hefðbundinna einkaeignarréttarlegra heimilda í skilningi 72. gr. stjórnarskrár. Hefði tilætlan löggjafans verið sú var engin þörf á því að kveða á um yfirfærslu þeirra eignarréttinda sem ríkið var komið að fyrir einkaréttarlega samninga, sbr. 4. gr. laganna né að mæla fyrir um sérstaka eignarnámsheimild skv. 18. gr. laganna. Þá má enn fremur benda á tilhögun hinna yngri lagaheimilda, sbr. 2. mgr., 1. gr. laga nr. 60/1981 um raforkuver, þar sem kveðið er á um heimildir ríkisins til þess að semja við Landsvirkjun um að reisa og reka virkjanir í Blöndu í Blöndudal, Jökulsá í Fljótsdal og Héraðsvötnum við Villinganes. Íslenska ríkið og Landsvirkjun sömdu um það, sbr. 3. gr. sameignarsamnings frá 11. ágúst 1982, að áður en rekstur hvernir virkjunar hæfist skyldi gera sérstakt samkomulag um greiðslur til handa ríkinu vegna þeirra vatnsréttinda sem væru í umráðum ríkisins, hvort sem væri vegna lögbýla í eigu ríkisins, annarra eignarlanda eða vegna vatnsréttinda á almenningum og afréttarlöndum. Var réttur ríkisins til gjaldtöku vegna þessa staðfestur með dómi Hæstaréttar í málinu nr. 413/2000: Landsvirkjun gegn íslenska ríkinu, sem dæmt var í Hæstarétti þann 29. mars 2001.

Af þessu má ráða að í lagaheimild til byggingar og reksturs virkjunar, aðalorkuveitu og/eða til framkvæmda og mannvirkjagerðar á viðkomandi svæði, felst ekki áform um stofnun eignarréttarlegra heimilda að vatni, landi eða öðrum fasteignaréttindum. Landsvirkjun er því hvorki eigandi vatns- eða landsréttinda í skilningi 1., 2. eða 7. gr. laga nr. 58/1998, sbr. og 2. gr. og 49. gr. vatnalaga í þeim tilvikum að heimildir fyrirtækisins styðjast eingöngu við lagaheimildir og leyfum veittum á grundvelli þeirra. Íslenska ríkið er því eigandi umræddra fasteignaréttinda, vatns- og landsréttinda, sbr. 1. mgr. 2. gr. laga nr. 58/1998. Ótvírætt er að Landsvirkjun er eigandi þeirra mannvirkja sem fyrirtækið hefur byggt og komið fyrir á umræddum svæðum. Hvað þau mannvirki varðar, þar

með talið vegi, varnargarða, háspennulínur, skurði, uppistöðulón, vatnsmiðlunarmannvirki o.fl., er það að segja að þó svo fyrirtækið sé eigandi mannvirkjana og framkvæmdanna sem slíkra þá á það ekki beinan eignarrétt að því landi sem þær standa á né að því vatni sem nýtt er til orkuvinnslunnar.

Eins og að framan er rakið hefur löggjafinn í skjóli valdheimilda sinna veitt Landsvirkjun með lögum nr. 59/1965, sbr. síðar lög nr. 42/1983, ákveðinn en þó óskilgreindan nýtingarrétt á svæði því sem um ræðir í máli þessu. Samkvæmt c-lið 7. gr. laga nr. 58/1998 er það hlutverk óbyggðanefndar að úrskurða um eignarréttindi innan þjóðlendna. Þau sérstöku réttindi sem löggjafinn hefur veitt Landsvirkjun falla í öllum meginatriðum utan þeirrar hefðbundnu eignarréttarlegru skilgreiningar sem liggur nefndu lagaákvæði til grundvallar, sbr. og skilgreining eignarréttinda skv. 1. gr. laga nr. 58/1998. Með lögum nr. 58/1998 hefur nú verið stofnað til eignarréttar íslenska ríkisins að öllu því landi sem við gildistöku laganna var eigendalaust og ríkið fer með viðkomandi eignarheimildir í samræmi við 2. kafla laga nr. 58/1998. Lögtaka laganna hafði þannig grundvallarbreytingu í för með sér á hefðbundinni eignarréttarlegru stöðu Landsvirkjunar á þeim landsvæðum. Það er hins vegar á færi til þess bærri handhafa ríkisvalds að mæla nú nánar fyrir um og/eða skilgreina frekar réttarstöðu Landsvirkjunar að breyttri réttarskipan.

Undir framangreindum kringumstæðum fer íslenska ríkið því óskorað með eignarheimildir á því landi sem úrskurðað verður sem þjóðlenda, sbr. 2. kafla laga nr. 58/1998.

12.4. Einstök mannvirki

Í köflunum sem hér koma á eftir verður fjallað um mannvirki Landsvirkjunar sem staðsett eru í Þingvallahreppi eða munu rísa í hreppnum og fyrirtækið gerir tilkall til á grundvelli laga nr. 58/1998. Gerð verður grein fyrir þeim mannvirkjum sem um er að ræða, hvar þau eru staðsett, í þeim tilvikum sem það liggur fyrir, og á hvaða grundvelli kröfur Landsvirkjunar byggja. Loks verður tekin afstaða til þeirra krafna sem Landsvirkjun hefur uppi vegna mannvirkjana.

12.4.1. Hrauneyjafosslína

Hér er um að ræða háspennulínu Landsvirkjunar sem hefur flutningsgetu upp á 220 kV spennu og liggur frá Hrauneyjafossvirkjun í Rangárvallasýslu yfir í Gnúpverjahrepp við Sultartangavirkjun og þaðan þvert yfir Gnúpverjaáfrétt í stefnu norðan Háafoss í Fossá. Þaðan liggur svo línan allt vestur að Brennimeil í Hvalfirði. Línan er því staðsett að hluta í Þingvallahreppi, nánar tiltekið frá mörkum hreppsins við áfrétt Grímsneshrepp norðvestur af Skjaldbreið og þaðan beina stefnu í vestur, þvert yfir Þingvallakirkjuland. Hrauneyjafosslína var reist á grundvelli heimildar í 7. gr., sbr. 6. gr. laga nr. 59/1965, sbr. 2. tl. 1. mgr. 4. gr. laga nr. 37/1971 og leyfi iðnaðarráðherra sem dagsett er þann 30. desember 1976. Var hún tekin í notkun á árinu 1982. Landsvirkjun og oddviti Þingvallahrepps undirrituðu þann 22. júní 1979, yfirlýsingu um bætur vegna lagningar línunnar sbr. kafla 12.2. Hrauneyjafosslína hefur í kröfugerð Landsvirkjunar gengið undir því nafni en undir rekstri málsins einnig verið kölluð Sultartangalína 1.

Landsvirkjun byggir þannig kröfur sínar um landsréttindi vegna Hrauneyjafosslínu á 7. gr., sbr. 6. gr. laga nr. 59/1965, sbr. 2. tl. 1. mgr. 4. gr. laga nr. 37/1971, leyfi iðnaðarráðherra sbr. bréf dags. 30. desember 1976 og bótasamningum við einstakar jarðir og hreppa í Árnassýslu. Sú niðurstaða er fyrr rökstudd, sbr. umfjöllun í kafla 12.3., að í lögbundnum heimildum Landsvirkjunar til byggingar og reksturs virkjana, aðalorkuveitna og/eða til framkvæmda og mannvirkjagerðar á nánar tilgreindu svæði, felst ekki tilætlun um stofnun eignarréttarlegra heimilda að vatni, landi eða öðrum fasteignarréttindum. Landsvirkjun sé því hvorki eigandi vatns- eða landsréttinda í skilningi 1., 2. eða 7. gr. laga nr. 58/1998, sbr. og 2. gr. og 49. gr. vatnalaga í þeim tilvikum að heimildir fyrirtækisins styðjast eingöngu við lagaheimildir og leyfi veittum á grundvelli þeirra þó svo ótvírætt sé að Landsvirkjun er eigandi þeirra mannvirkja sem fyrirtækið hefur byggt og komið fyrir á umræddum svæðum og njóti lögvarins réttar til orkunýtingar. Þá fela bótageiðslur til handa Þingvallahreppi á

grundvelli samningsins frá 22. júní 1979 ekki heldur í sér innlaun eða yfirfærslu á eignarréttindum til handa Landsvirkjun.

Með vísan til þessa er það niðurstaða óbyggðanefndar að Landsvirkjun sé eigandi orkuveitu þeirrar sem tilgreind hefur verið sem Hrauneyjafosslína og fyrirtækið hefur komið fyrir og njóti lögvarins réttar til nýtingar hennar. Hins vegar er Landsvirkjun hvorki eigandi lands né annarra réttinda á svæði því sem orkuveitan liggur um, sbr. 1. gr., 2. gr. og 7. gr. laga nr. 58/1998.

12.4.2. Sultartangalína 3

Hér er um að ræða fyrirhugaða háspennulínu Landsvirkjunar með áætlaða flutningsgetu upp á 400 kV spennu sem á að liggja samsíða Hrauneyjafosslínu frá Sultartangavirkjun að Brennimmel í Hvalfirði. Línan verður því staðsett að hluta í Þingvallahreppi, nánar tiltekið frá mörkum hreppsins við afrétt Grímsneshrepps norðvestur af Skjaldbreið og þaðan beina stefnu í vestur þvert yfir Þingvallahrepp. Sultartangalína 3 verður reist á grundvelli almennrar heimildar í 7. gr., sbr. 6. gr. laga nr. 42/1983 og 2. gr. laga nr. 60/1981, ennfremur á leyfi iðnaðarráðherra dags. 12. mars 1997. Væntanleg háspennulína Landsvirkjunar sem hér hefur verið fjallað um er nefnd Sultartangalína 1 í kröfugerð fyrirtækisins, en undir rekstri málsins var farið að nefna þessa háspennulínu Sultartangalínu 3.

Landsvirkjun byggir þannig kröfur sínar um landsréttindi vegna Sultartangalínu 3 á 7. gr., sbr. 6. gr. laga nr. 42/1983 og 2. gr. laga nr. 60/1981 og einnig leyfi iðnaðarráðherra dags. 12. mars 1997. Sú niðurstaða er fyrr rökstudd, sbr. kafla 12.3, að í lögbundnum heimildum Landsvirkjunar til byggingar og reksturs virkjana, aðalorkuveitna og/eða til framkvæmda og mannvirkjagerðar á nánar tilgreindu svæði, felst ekki tilætlun um stofnun eignarréttarlegra heimilda að vatni, landi eða öðrum fasteignaréttindum. Landsvirkjun sé því hvorki eigandi vatns- eða landsréttinda í skilningi 1., 2. eða 7. gr. laga nr. 58/1998, sbr. og 2. gr. og 49. gr. vatnalaga í þeim tilvikum að heimildir fyrirtækisins styðjast eingöngu við lagaheimildir og leyfi veitt á grundvelli þeirra. Enn fremur er það utan valdsviðs óbyggðanefndar að ákvarða aðilum réttindi að landi vegna mannvirkja sem ekki hafa enn verið reist. Heimild til byggingar Sultartangalínu 3 er að finna í lagaheimildum og leyfi ráðherra sem eru svo almenns eðlis að ekki þykir fært að ákvarða sérstök réttindi á grundvelli þeirra þegar mannvirkin hafa ekki enn verið byggð. Styðst sú niðurstaða enn fremur við þá staðreynd að ekki hefur verið tilgreind nákvæm staðsetning orkulínunnar.

Samkvæmt framansögðu er Landsvirkjun því ekki handhafi neinna réttinda á svæðinu vegna fyrirhugaðra framkvæmda við Sultartangalínu 3.

12.4.3. Mælistöðvar

Hér er um að ræða ótiltekinn fjölda mælistöðva sem Landsvirkjun hefur að sögn reist í Þingvallahreppi og er ætlað til mælinga á vatnshæð, vedri og ísingu á virkjunarsvæði fyrirtækisins. Landsvirkjun krefst þess að landsréttindi og umferðaréttindi sem þurfi til vegna reksturs mælistöðva fyrirtækisins verði viðurkennd. Umræddar kröfur Landsvirkjunar sýnast byggjast á þeim sérstöku lögum sem heimila Landsvirkjun byggingu og rekstur virkjana, orkuveitna og vatnsveitna, þ.e. lögum nr. 59/1965 og lögum nr. 42/1983 með áorðnum breytingum.

Sú niðurstaða er fyrr rökstudd, sbr. kafla 12.3., að í lögbundnum heimildum Landsvirkjunar til byggingar hvers kyns mannvirkja í tengslum við starfsemi fyrirtækisins á nánar tilgreindu svæði, felst ekki tilætlun um stofnun eignarréttarlegra heimilda að vatni, landi eða öðrum fasteignaréttindum. Landsvirkjun sé því hvorki eigandi vatns- eða landsréttinda í skilningi 1., 2. eða 7. gr. laga nr. 58/1998, sbr. og 2. gr. og 49. gr. vatnalaga í þeim tilvikum að heimildir fyrirtækisins styðjast eingöngu við lagaheimildir og leyfi veitt á grundvelli þeirra. Með vísan til þessa er það niðurstaða óbyggðanefndar að Landsvirkjun sé eigandi þeirra mælistöðva, sem fyrirtækið hefur komið fyrir í tengslum við einstök virkjunarmannvirki, sem fullnægjandi heimildir eru fyrir að lögum og njóti þá

lögvarins réttar til nýtingar mælistöðvanna. Hins vegar er Landsvirkjun ekki eigandi þess lands sem mælistöðvarnar standa á.

Við rekstur máls þessa ber þess hins vegar að gæta að ekki hefur verið upplýst hverjar né hver-su margar þær mælistöðvar eru sem um er að ræða né heldur hvar þær eru. eru því ekki efni til þess af hálfu óbyggðanefndar að nein afstaða sé tekin til meintra eða mögulegra réttinda þeim tengdum.

13. ÚRSKURÐARORÐ¹

Land innan eftirfarandi merkja er þjóðlenda og jafnframt afréttareign eigenda jarðarinnar Þingvalla:

Frá há-Kili, sjónhendingu til upptaka Öxarár við Myrkavatn og þaðan beina línu í Háusúlu (Mjósúlu). Úr Háusúlu í há-Kvígindisfell. Úr háhnjúknum á Kvígindisfelli beina sjónhendingu í Reyðarlæk þar sem hann rennur úr Brunnavatni. Úr ósi Brunnvatns í stefnu á suðvestur horn Þórisjökuls, allt þar til kemur að skurðarpunkti við norðurmörk Þingvallakirkjulands, en þau eru um línu sem dregin er frá norðurrótum Skjaldbreiðar í stefnu í Leirárhöfða. Norðurmörkum Þingvallakirkjulands er síðan fylgt þar til kemur að skurðarpunkti við línu sem dregin er frá vesturhorninu á Hróðurkörlum, beina stefnu í hæsta hnúkin á Gatfelli og í enda Hliðargjár fyrir innan Prestastíg og eftir Hliðargjá að Gjabakkalandi á Hliðarstíg. Frá þeim punkti að Smágígum við suðurenda Hliðargjár og áfram þar til skorin er 200 metra hæðarlína vestan gíganna. Þeirri hæð fylgt norðvestur hraunið og áfram yfir veginn að Stóragili utan í Ármannsfelli sunnanverðu. Haldið upp gilið að 400 metra hæðarlínu og þeirri hæðarlínu fylgt vestur og suður fyrir Búrfell að Búrfellsgili og svo eftir því í há-Kjöl móts við upptök Búrfellsgils.

Land innan eftirfarandi landamerkja er þjóðlenda:

Að vestan eru sýslu- og sveitarfélagamörk við Borgarfjörð, þ.e. stefna úr ósi Brunnavatns í suðvestur horn Þórisjökuls. Stefnulína sú sem dregin var úr Gatfelli í Hróðurkarla við skiptingu Þingvallakirkjulands vegna makaskipta Þingvallaprests og Grímsneshrepps 1896 myndar austurmörk. Þar sem makaskiptalínan sker markalínuna við Borgarfjörð er hornmark. Loks eru suðurmörk skikans jafnframt norðurmörk Þingvallakirkjulands, um línu sem dregin er frá norðurrótum Skjaldbreiðar í stefnu í Leirárhöfða, og sker fyrrgreindar markalínur til vesturs og austurs.

Landsvirkjun er ekki eigandi landsréttinda, þar með talinna vatnsréttinda, á svæðinu í skilningi 1., 2. og 7. gr. laga nr. 58/1998 en á svæði þessu fer Landsvirkjun með eignarrétt að Hrauneyjafosslínu sem nánar hefur verið fjallað um í úrskurðinum og nýtur lögvarinna réttinda til nýtingar hennar.

Kostnaður málsaðila, annarra en fjármálaráðherra vegna íslenska ríkisins og Landsvirkjunar, ákvarðast sameiginlega 438.535 krónur er greiðist úr ríkissjóði, þar af þóknun lögmans sem ákvarðast 350.000 krónur og útlagður kostnaður 88.535 krónur, þegar endurgreiddur úr ríkissjóði, sbr. 17. gr. laga nr. 58/1998. Kostnaður Landsvirkjunar, þ.e. þóknun lögmans, ákvarðast 150.000 krónur er greiðist úr ríkissjóði, sbr. 17. gr. laga nr. 58/1998.

Gerður er fyrirvari um hnitasetningu að liðnum málskotsfrestum eða að fenginni dómsniðurstöðu. Þá getur skipan þjóðlendu innan staðarmarka sveitarfélaga komið til endurskoðunar.

Kristján Torfason

Allan V. Magnússon

Halldór Jónsson

¹ Sjá til skýringar fylgiskjal nr. I (kort).

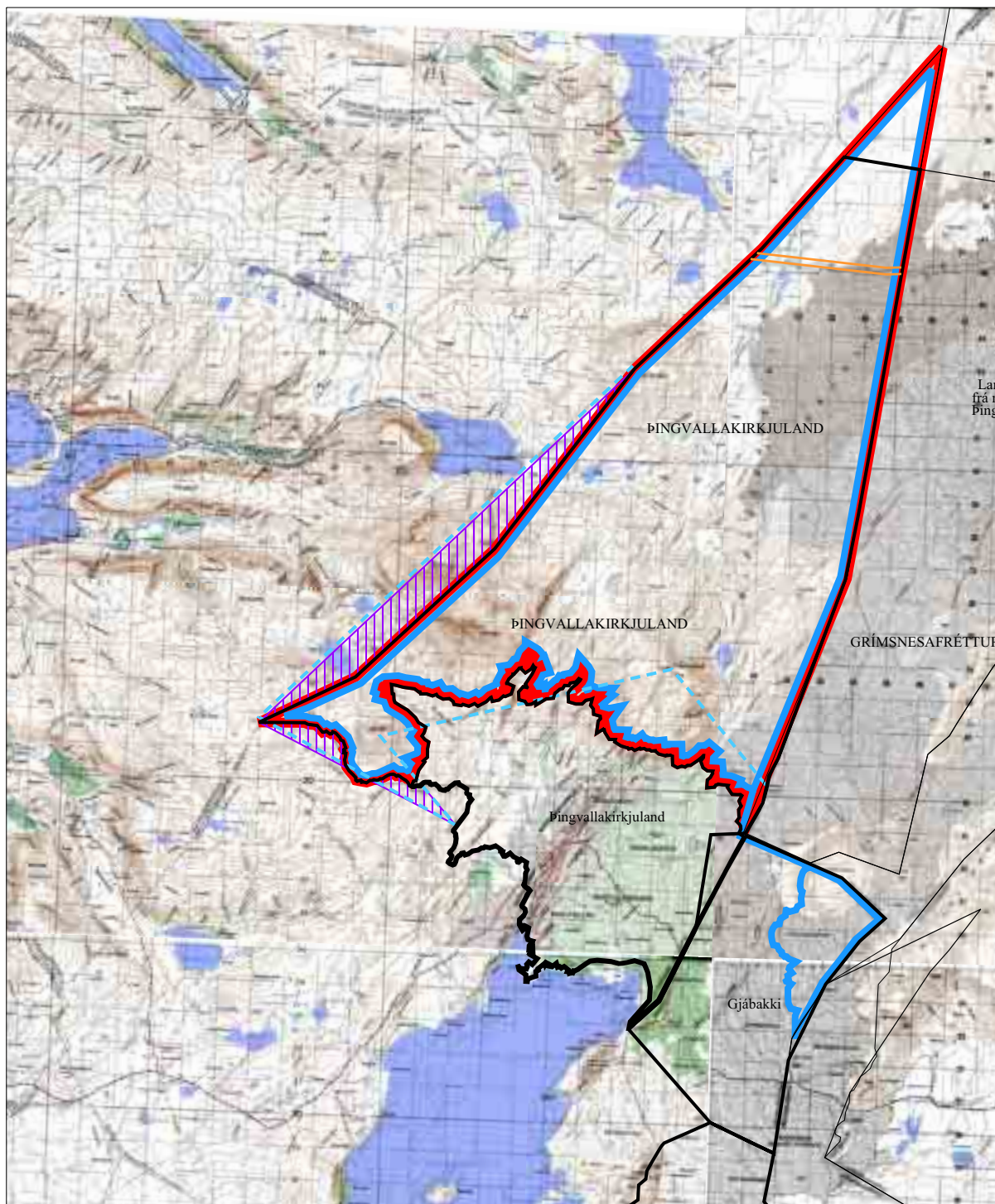
14. FYLGISKJÖL

I. Kort

II. Skjalaskrá

III. Aðilaskrá (einstakar jarðir)

IV. Aðilaskrá (afréttur)

ÞJÓÐLENDULÍNA

Mál nr. 1/2000; Þingvallakirkjúlundur og efstu jarðir í Þingvallahreppi.

- █ Þjóðlendulína óbyggðanefndar
- Kröfulína jarðeigenda
- Aðalkröfulína ríkisins

-
-
-

- Varakröfulína ríkisins
- Kröfulína Landsvirkjunar
- Krafa um svæði sem er ekki til meðferðar

Mælikvarði 1:ekki í kvarða Dags. 21. mars 2002 Teikning nr. ÞV-10 Verknúmer 201-035

II. Skjalaskrá

Lagt fram af Ólafi Sigurgeirssyni hrl. f.h. fjármálaráðherra:

- 1 Kröfulýsing íslenska ríkisins um þjóðlendumörk í Þingvallahreppi, dags. 18.6.1999.
- 2 Ekkert skjal ber þetta númer.
- 3 Ljósrit úr bókinni „Göngur og réttir“, bls. 294-297.
- 4 Ljósrit úr bókinni „Árnesþing á landnáms- og söguöld“, bls. 192-195 og 206-211.
- 5 Bréf óbn. til fjármálaráðuneytis, um frest til skila á kröfulýsingu, dags. 4.6.1999.
- 6 Bréf fjármálaráðuneytis til óbn. um 2. hluta kröfugerðar ráðuneytisins um þjóðlendu-
mörk, dags. 21.6.1999.
- 7 Bréf fjármálaráðuneytis til óbn. um leiðréttingar á kröfulýsingu fjármálaráðh., dags.
6.7.1999.
- 8 Bréf óbn. til fjármálaráðuneytis um mótteknar kröfulýsingar og önnur gögn, dags. 12.8.1999.
- 9 Bréf fjármálaráðuneytis til óbn. varðandi umbeðin gögn og skýringar, dags. 15.9.1999.
- 10 Bréf óbn. til fjármálaráðuneytis um drög að kröfulínukorti óbn. af svæði nr. 1. dags.
12.10.1999.
- 11 Bréf fjármálaráðuneytis til óbn. með svörum við fyrirspurnum í bréfi óbn. frá 6.9.1999,
dags. 22.10.1999.
- 12 Bréf óbn. til fjármálaráðuneytis um yfirlitskort og skrá yfir kröfur á svæði 1, dags. 4.11.1999.
- 13 Landakort m/ kröfulínum í mkv. 1:50 000 á 3 blöðum.
- 14 Lýsing íslenska ríkisins á afréttarlöndum í Þingvallahreppi, dags. 18.6.1999.

Lagt fram af Ólafi Sigurgeirssyni hrl. vegna Þingvalla:

- 15 Kröfulýsing, dags. 9.7.1999.
- 16 Skjalaskrá.
- 17 Skrá yfir landamerki Þingvallakirkjulands, dags. 1.9.1886.
- 18 Veðbókarvottorð fyrir Þingvelli, dags. 7.9.1999.
- 19 Úr bókinni „Árnesþing á landnáms- og söguöld“, bls. 192-195 og 206-211 (sama skjal og
nr. 36).
- 20 Makaskiptasamningur Þingvallaprests og Grímsneshrepps um tiltekið afréttarland og
jörðina Kaldárhöfða í Grímsnesi, dags. 7.9.1896. (a)
- 20 b Makaskiptasamningur Þingvallaprests og Grímsneshrepps um tiltekið afréttarland og
jörðina Kaldárhöfða í Grímsnesi, dags. 6.4.1897 (þinglýsing á samþykki stiftsyrivalda).
- 21 Landakort með kröfulínum í mkv. 1:50 000 á 3 blöðum (smækkuðum).

Lagt fram af Sigurði Jónssyni hrl. vegna Miðfells:

- 22 Kröfulýsing, dags. 26.6.1999.
- 23 Landamerkjaskrá fyrir Miðfell, dags. 7.9.1883.
- 24 Veðbókarvottorð fyrir Miðfell, dags. 28.6.1999 (3 blöð).
- 25 Fasteignamatsvottorð fyrir Miðfell, dags. 28.6.1999.
- 26 Landakort í mkv. 1:50 000 með kröfulínum.
- 27 Skiptayfirlýsing vegna slita á Miðfelli hf., dags. 27.5.1977. Hlutur Jóns Ingileifssonar.
- 28 Bréf óbn. til Sigurðar Jónssonar hrl. um yfirlitskort og skrá yfir lýstar kröfur á svæði 1,
dags. 4.11.1999.
- 29 Bréf Sigurðar Jónssonar hrl. til óbn. um drög að kröfulínukorti óbn., dags. 26.10.1999.

- 30 Bréf Landforms ehf. til Ólafs Björnssonar og Sig. Jónssonar um óbyggðanefnd, mörk eignarlands, þjóðlendna og afrétta skv. þjóðlendulögum nr. 58/1998, dags. 21.10.1999.
- 31 Bréf óbn. til Sigurðar Jónssonar hrl. um drög að kröfulínukorti af svæði nr. 1, dags. 12.10.1999.

Lagt fram af Ólafi Sigurgeirssyni hrl. vegna Gjábakka:

- 32 Kröfulýsing, dags. 9.7.1999.
- 33 Skjalaskrá.
- 34 Landamerkjabréf fyrir Gjábakka, dags. 10.5.1890.
- 35 Veðbókarvottorð fyrir Gjábakka, dags. 7.9.1999.
- 36 Ljósrit úr bókinni „Árnesþing á landnáms- og söguöld“, bls. 192-195 og 206-211 (sama skjal og nr. 19).
- 37 Landakort með kröfulínum í mkv. 1:50 000 á 4 blöðum (smækkuðum).
- 38 Afsöl vegna eignarnáms ríkissjóðs á jörðinni Gjábakka, dags. 14.5.1947 (Snæbjörn Guðmundsson) og 19.6.1947 (Ámundi Geirsson).

Lagt fram af Sigurði Jónssyni hrl. vegna Þingvallaafréttar:

- 39 Kröfulýsing, dags. 4.7.1999.
- 40 Skrá yfir jarðir í Þingvallahreppi frá Tækni- og kerfissviði Fasteignamats ríkisins, dags. 5.7.1999.
- 41 Lýsing Guðbjörns Einarssonar hreppstjóra á landamörkum afréttar Þingvallahrepps, dags. 2.6.1978.
- 42 Landakort í mkv. 1:50 000 með kröfulínum (2 blöð).
- 43 Land- og hornpunktaskrá jarða og afréttar í Þingvallahreppi.
- 44 Skrá yfir jarðeigendur í Þingvallahreppi ásamt kennitölum (málsaðilar skv. afréttarkröfu).
- 45 Bréf óbn. til Sigurðar Jónssonar hrl. vegna athugasemda við kröfulýsingar, dags. 14.7.1999.

Lagt fram af Landsvirkjun:

- 46 Kröfulýsing Landsvirkjunar, dags. 24.6.1999.
- 47 [1] Sameignarsamningur milli ríkisstjórnar Íslands og Reykjavíkurborgar um Landsvirkjun, dags. 1.7.1965.
- 48 [2] Sameignarsamningur milli ríkisstjórnar Íslands, Reykjavíkurborgar og Akureyrarbæjar um Landsvirkjun, dags. 27.2.1981.
- 49 [3] Sameignarsamningur milli ríkisstjórnar Íslands, Reykjavíkurborgar og Akureyrarbæjar um Landsvirkjun, með breytingum gerðum 28.10.1996.
- 50 [4] Eignarnámsheimild landbúnaðarráðherra, dags. 29.8.1966, vegna virkjunar Þjorsár við Búrfell.
- 51 [5] Heimild atvinnumálaráðherra, dags. 23.2.1968, til virkjunar Þjorsár við Búrfell.
- 52 [6] Heimild iðnaðarráðherra, dags. 8.6.1970, til að framkvæma vatnsmiðlun úr Þórisvatni.
- 53 [7] Heimild iðnaðarráðherra, dags. 7.7.1971, til stíflugerðar í Þórisós og Köldukvísl og veitu árinna í Þórisvatn og þaðan í Tungnaá um Vatnsfellsvatn.
- 54 [8] Heimild iðnaðarráðherra, dags. 8.3.1973, til að framkvæma virkjun í Tungnaá við Sigöldu.
- 55 [9] Virkjunarleyfi iðnaðarráðherra, dags. 30.12.1976, fyrir fyrri áfanga Hrauneyjafossvirkjunar, 140 MW virkjun ásamt aðalorkuveitum.
- 56 [10] Heimild iðnaðarráðherra, dags. 1.7.1981, til að kaupa þriðju aflvél og stækka Hrauneyjafossvirkjun í 210 MW afl.
- 57 [11] Heimild iðnaðarráðherra, dags. 8.1.1982, til byggingar Sultartangastíflu.
- 58 [12] Ályktun Alþingis 6.5.1982 um virkjunarframkvæmdir og orkunýtingu.

- 59 [13] Auglýsing menntamálaráðherra, dags. 10.11.1987, um friðland í Þjórsárverum.
- 60 [14] Leyfi iðnaðarráðherra, dags. 4.12.1991, til 1) stækkunar Búrfellsvirkjunar í allt að 310 MW afl ásamt tilheyrandi flutningslínum og aðveitustöðvum, 2) hækkunar stíflna og gerð veitumannvirkja við Þórisvatn þannig að hækka megi vatnsborð Þórisvatnsmiðlunar í allt að 581 m yfir sjávarmál og 3) lúkingar 5. áfanga Kvíslaveitu.
- 61 [15] Leyfi iðnaðarráðherra, dags. 12.3.1997, til allt að 125 MW Sultartangavirkjunar á ármótum Þjórsár og Tungnaár ásamt aðalorkuveitum.
- 62 [16] Leyfi forsætisráðherra, dags. 12.4.1999, samkvæmt lögum nr. 58/1998, um þjóðlendur, til að reisa virkjun samkvæmt 1. tölulið 1. mgr. laga nr. 60/1981, um raforkuver, sbr. 1. gr. laga nr. 48/1999, og annarra framkvæmda af því tilefni á svonefndum Holtamannaafretti.
- 63 [17] Leyfi iðnaðarráðherra, dags. 8.6.1999, fyrir Vatnsfellsvirkjun með allt að 110 MW aflí ásamt aðalorkuveitum.
- 64 [18] Bréf atvinnumálaráðuneytis, dags. 20.6.1955, til stjórnar Sogsvirkjunar um miðlun í Þingvallavatni og virkjun Efra-Sogs.
- 65 [19] Samningur milli Landsvirkjunar annars vegar og hreppsnefndar Gnúpverjahrepps hins vegar varðandi bætur vegna Sultartangalóns og Sultartangavirkjunar, dags. 29.5.1997.
- 66 [20] Samningur milli Landsvirkjunar annars vegar og Gnúpverjahrepps hins vegar varðandi bætur vegna umhverfisbreytinga vegna Sultartangalóns og Sultartangavirkjunar, dags. 16.5.1986.
- 67 [21] Yfirlýsing vegna lagningar háspennulínu, dags. 22.6.1979. Ársæll Jónasson eigandi jarðarinnar Tortu í Biskupstungnahreppi, Árnassýslu og Landsvirkjun.
- 68 [22] Yfirlýsing vegna lagningar háspennulínu, dags. 15.6.1979. Björn Sigurðsson eigandi jarðarinnar Úthlíðar í Biskupstungnahreppi, Árnassýslu og Landsvirkjun.
- 69 [23] Yfirlýsing vegna lagningar háspennulínu, dags. 22.6.1979. Gísli Einarsson, Kjarnholtum, oddviti Biskupstungnahrepps í Árnassýslu og Landsvirkjun.
- 70 [24] Yfirlýsing vegna lagningar háspennulínu, dags. 24.1.1979. Haukur Þórðarson, eigandi jarðarinnar Hrauntúns í Biskupstungnahreppi, Árnassýslu og Landsvirkjun.
- 71 [25] Yfirlýsing vegna lagningar háspennulínu, dags. 22.6.1979. Kristbergur Jónsson, ábúandi jarðarinnar Lauga (ríkiseign) í Biskupstungnahreppi, Árnassýslu og Landsvirkjun.
- 72 [26] Yfirlýsing vegna lagningar háspennulínu, dags. 13.6.1979. Sigurður Greipsson, forsvarsmáður jarðanna Haukadals II og Bryggju í Biskupstungnahreppi, Árnassýslu og Landsvirkjun.
- 73 [27] Yfirlýsing vegna lagningar háspennulínu, dags. 24.1.1979. Steinar Þórðarson eigandi jarðarinnar Hrauntúns í Biskupstungnahreppi, Árnassýslu og Landsvirkjun.
- 74 [28] Bréf hreppsnefndar Biskupstungnahrepps, dags. 23.6.1979, varðandi fyrirhugaða byggingu háspennulínu frá Hrauneyjafossi að Grundartanga.
- 75 [29] Yfirlýsing vegna lagningar háspennulínu, dags. 15.6.1979. Ásmundur Eiríksson, Ásgarði, oddviti Grímsneshrepps í Árnassýslu og Landsvirkjun.
- 76 [30] Fundargerð hreppsnefndar Grímsneshrepps 18.1.1979, vegna fyrirhugaðrar línulagningar frá Hrauneyjafossi að Brennimmel í Hvalfirði.
- 77 [31] Yfirlýsing vegna lagningar háspennulínu, dags. 18.6.1979. Steinþór Ingvarsson, Þrándarlundi, oddviti Gnúpverjahrepps í Árnassýslu og Landsvirkjun.
- 78 [32] Bréf hreppsnefndar Gnúpverjahrepps, dags. 21.1.1979, um háspennulínulögn frá Hrauneyjafossvirkjun að Brennimmel í Hvalfirði.
- 79 [33] Yfirlýsing vegna lagningar háspennulínu, dags. 22.6.1979. Daníel Guðmundsson, Efra-Seli, oddviti Hrunamannahrepps í Árnassýslu og Landsvirkjun.
- 80 [34] Bréf hreppsnefndar Hrunamannahrepps, dags. 23.1.1978, um fyrirhugaða raflínulögn frá Hrauneyjafossi að Brennimmel.

-
- 81 [35] Yfirlýsing vegna lagningar háspennulínu, dags. 22.6.1979. Þórir Þorgeirsson, Laugarvatni, oddviti Laugardalshrepps í Árnessýslu og Landsvirkjun.
- 82 [36] Bréf hreppsnefndar Laugardalshrepps, dags. 29.1.1979, um nýja háspennulínu frá Hrauneyjafossvirkjun að Brennimel á Hvalfjarðarströnd.
- 83 [37] Yfirlýsing vegna lagningar háspennulínu, dags. 22.6.1979. Ingólfur Guðmundsson, Miðfelli, oddviti Þingvallahrepps í Árnessýslu og Landsvirkjun.
- 84 [38] Bréf hreppsnefndar Þingvallahrepps, dags. 21.2.1979, um lagningu háspennulínu frá Hrauneyjafossi að Brennimel í Hvalfirði.
- 85 [39] Bréf Landsvirkjunar, dags. 29.10.1990 varðandi greiðslur vegna lagningar Hrauneyjafosslínu til Grímsnes-, Gnúpverja- og Hrunamannahrepps.
- 86 [40] Bréf iðnaðarráðuneytis, dags. 24.7.1991, um leyfi til að reisa og reka 220 kV Búrfellslínu 3A.
- 87 [41] Bréf iðnaðarráðuneytis, dags. 7.8.1997, þar sem staðfest er leyfi fyrir Búrfellslínu 3A til flutnings raforku með 400 kV spennu.
- 88 [42] Samningur milli Landsvirkjunar annars vegar og Ása-, Djúpár-, Holtamanna- og Landmannahrepps í Rangárvallasýslu, hins vegar varðandi umhverfismál og bætur fyrir skerðingu hagsmuna á afréttum hreppanna, þ.e. Holtamannaafrétti og Landmannaafrétti, dags. 3.7.1981.
- 89 [43] Staðfesting á samningi milli Landsvirkjunar annars vegar og Ása-, Djúpár-, Holtamanna- og Landmannahrepps í Rangárvallasýslu hins vegar varðandi umhverfismál og bætur fyrir skerðingu hagsmuna á afréttum hreppanna, þ.e. Holtamannaafrétti og Landmannaafrétti, dags. 3.7.1981. Staðfestingin er dags. 24.7.1981.
- 90 [44] Um eignarrétt að miðlunarlónum. Greinargerð prófessors Sigurðar Lindal, dags. 22.6.1987.
- 91 [45] Bréf Landsvirkjunar til oddvita Ásahrepps, dags. 8.7.1987, um veiðirétt í miðlunarlónum.
- 92 [46] Bréf Landsvirkjunar til Veiðifélags Holtamannaafréttar, dags. 31.1.1992, um veiðirétt í miðlunarlónum.
- 93 [47] Bréf Landsvirkjunar til oddvita Ásahrepps, dags. 3.2.1992, um veiðirétt í miðlunarlónum.
- 94 [48] Fundargerð fundar Landsvirkjunar og fulltrúa Ása-, Djúpár-, Holtamanna- og Landmannahreppa um fiskveiði á Holta og Landmannaafrétti, haldinn 2.6.1992, dags. 22.6.1992.
- 95 [49] Þjósárvirkjanir, mynsturáætlun um orkunýtingu á vatnasviði Þjósársár niður fyrir Búrfell, dags. í október 1980.
- 96 [50] Ekkert skjal ber þetta númer.
- 97 [51] Kort 1 – Skjaldbreiður, mkv. 1:50 000.
- 98 [52] Kort 2 – Hengill, mkv. 1:50 000.
- 99 [53] Kort 3 – Haukadalur, mkv. 1:50 000.
- 100 [54] Kort 4 – Geldingafell, mkv. 1:50 000.
- 101 [55] Kort 5 – Þjósárdalur, mkv. 1:50 000.
- 102 [56] Kort 6 – Nyrðri-Háganga, mkv. 1:50 000.
- 103 [57] Kort 7 – Gnúpverjahreppur. Aðalskipulag 1993-2013. Mkv.1:50.000.
- 104 Bréf óbyggðanefndar til Landsvirkjunar vegna drög að kröfulínukorti óbn. af svæði nr. 1, dags. 12.10.
- 105 Bréf Landsvirkjunar til óbn. vegna drög að kröfulínukorti óbn. af svæði nr. 1, dags. 19.10.1999.
- 106 Bréf óbyggðanefndar til Landsvirkjunar vegna yfirlitskort og skrá yfir lýstar kröfur á svæði nr. 1, dags. 4.11.1999.
- 107 Bréf Landsvirkjunar til óbn. vegna athugasemdir vegna kröfulýsinga, dags. 30.12.1999.
- 108 Efri Þjósá – Samanburður virkjunarkosta, útg. í desember 1992.

Lagt fram af Ólafi Sigurgeirssyni hrl.:

- 109 Greinargerð fjármálaráðuneytisins fyrir hönd íslenska ríkisins, dags. 12.3.2000.
 110 Kort sem sýnir varakröfulínu ríkisins (2 blöð).

Lagt fram af Sigurði Jónssyni hrl.:

- 111 Greinargerð eigna afrettarlands í Þingvallahreppi, dags. 1.5.2000.

Lagt fram af Þórði Bogasyni hdl.:

- 112 Greinargerð Landsvirkjunar, dags. 3.5.2000.

Lagt fram af óbyggðanefnd:

- 113 Greinargerð um sögu Þingvallaafréttar, handrit frá mars 2000, eftir Gunnar F. Guðmundsson og Pétur M. Jónsson.
 114 Yfirlit Þjóðskjalasafns yfir stöðu gagnaöflunar í máli nr. 1/2000 (b), dags. 23.3.2000.
 114 a Endanlegt skilabréf (a) Þjóðskjalasafns vegna gagnaöflunar í máli nr. 1/2000, dags. 7.11.2001 (sbr. skjöl nr. 114b, 115, 120, 122 og 123).
 115 Yfirlit Þjóðskjalasafns yfir stöðu gagnaöflunar í máli nr. 1/2000, ódags. en móttakið 25.5.2000, ásamt tilgreindu fylgiskjali.

Lagt fram af óbyggðanefnd:

- 116 Minnisblað stm. óbn. um upplýsingaleit í Íslensku fornbréfasafni, dags. 29.5.2000, ásamt ljósritum af bls. 92-95 og 730-731 úr IV. bindi Íslensks fornbréfasafns og bls. 644-645 úr XV. bindi Íslensks fornbréfasafns.
 117 Minnisblað starfsmanns óbyggðanefndar, dags. 29.5.2000, um upplýsingaleit í Alþingisbókum Íslands.
 118 Minnisblað starfsmanns óbyggðanefndar, dags. 5.6.2000, um upplýsingaleit í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns ásamt ljósritum af bls. 358-367 í öðru bindi Jarðabókarinnar.

Lagt fram af Sigurði Jónssyni hrl.:

- 119 Umboð Sigurðar Jónssonar hrl. frá prestssetrasjóði til að gæta hagsmuna kirkjunnar vegna Þingvallajarðarinnar, Þingvallahreppi, dags. 5.6.2000.

Lagt fram af óbyggðanefnd:

- 120 Minnisblað Þjóðskjalasafns frá Jóni Torfasyni, dags. 7.6.2000, ásamt 17 bls. af fylgiskjölum.
 121 Bréf Héraðsskjalasafns Árnesinga, dags. 5.6.2000, ásamt fylgiskjölum sem tilgreind eru í bréfinu nr. 1, 2, 3, 4, 6, 9, 11, 13, 14 og 15.
 122 Fasteignamat 1849-1850 (Miðfell, Mjóanes, Gjábakki og Þingvellir).
 123 Fasteignamat 1916: Miðfell (bls. 119), Gjábakki (bls. 122) og Þing-vellir (bls. 124).
 124 Umfjöllun um Þingvallahrepp í „ÍSLEIF“, gagnagrunni Fornleifastofnunar Íslands ehf.
 124-1 Bréf Fornleifastofnunar ehf. til óbn. vegna „ÍSLEIF“ o.fl., dags. 27.3.1999.
 124-2 Heimildaskrá Fornleifastofnunar Íslands ehf. vegna skráningar í „ÍSLEIF“.
 124-3 Þjóðminjakort (Svæðisskipul. miðhálandis Íslands 2015), hluti (Þingvallahr.).
 125 Jarðatal Johnsens 1847 (umfjöllun um Þingvallahrepp, bls. 72-74, 82-83).
 126 Minnisblað stm. óbn., dags. 7.6.2000, um upplýsingaleit í Jarðabréfum frá 16. og 17. öld, útdráttum Gunnars F. Guðmundssonar.

- 127 Bréf Ögmundar Helgasonar, forstöðumanns handritadeildar Landsbókasafns, um heimildaleit í bréfabók Brynjólfs biskups Sveinssonar, dags. 2.6.2000.
- 128 Greinargerð Ingva Þorsteinssonar náttúrufræðings um gróðurfar á kröfusvæði ríkisins á Þingvallasvæðinu, dags. 7.6.2000.
- 129 Greinargerð Gunnars F. Guðmundssonar sagnfræðings um heimildargildi Landnámu, dags. 9.6.2000.
- 130 Greinargerð Gunnars F. Guðmundssonar sagnfræðings um máldaga og heimildargildi þeirra, dags. 9.6.2000.

Lagt fram af Ólafi Sigurgeirssyni hrl.:

- 131 Kröfugerð fjármálaráðherra í Þjóðlendumálinu 1/2000, Ágreiningur um Þjóðlendumörk í Þingvallahreppi, mótt. 13.6.2000.
- 132 Minnisblað frá Hjalta Zóphóniassyni, dóms- og kirkjumálaráðuneyti, til Ragnheiðar Snorradóttur, fjármálaráðuneyti, um að málið um Þingvelli verði sótt bæði af fjármálaráðuneytinu og Prestssetrasjóði, dags. 7.6.2000.

Lagt fram af Sigurði Jónssyni hrl.:

- 133 Endanlegar kröfur eigenda Þingvallaafreittar og Þingvallalands, mótt. 13.6.2000.

Lagt fram af óbyggðanefnd:

- 134 Minnisblað um heimildaleit stm. óbn. í Lovsamling for Island og Stjórnartíðindum 1874-1918.
- 135 Minnisblað um gagnaöflun óbyggðanefndar hjá sýslumanninum á Selfossi, dags. 10.10.2001.
- 136 Minnisblað stm. óbn. um heimildaleit í ráðuneytum dóms- og kirkjumála og landbúnaðar, dags. 5.7.2001.
- 137 Minnisblað stm. óbn. um athugun á bréfabók Guðbrands biskups Þorlákssonar, dags. 23.1.2001.
- 138 Minnisblað stm. óbn. um heimildaleit í 13. b. Jarðabókar Árna Magnússonar og Páls Vídalíns, dags. 30.8.2001.
- 139 Landnámabók, Reykjavík 1986. Bls. 44-47.
- 140 Ný jarðabók 1861 (umfjöllun um Þingvallahrepp, bls. 26).
- 141 (a-d) Fasteignamat í Þingvallahreppi 1922 (bls. 76), 1932 (bls. 18), 1938 (bls. 254) og 1957 (bls. 372-375).
- 142 Sérkort óbyggðanefndar: Þingvallahreppur (Lýstar kröfur á svæði nr. 1), dags. 29.10.1999. Mælikvarði 1:100 000.
- 143 (a-h) Fundargerðir máls nr. 1/2000, Þingvallahreppur (5 fyrirtökur, aðalmeðferð, enduruptaka og lokafyrirtaka).
- 144 Minnisblað stm. óbn. um heimildaleit í dómum Landsyfírréttar og Hæstaréttar, dags. 29.6.2000.
- 145 (a-c) Opnur í veðbókarregistri sýslumannsins á Selfossi fyrir Miðfell (II/503), Gjábakka (II/506) og Þingvelli (II/508).
- 146 Yfirlit yfir frumgögn sem könnuð hafa verið á vegum óbyggðanefndar vegna máls nr. 1/2000, dags. 8.11.2001.
- 147 (a-b) Yfireignarnámsmatsgjörð um Gjábakka, dags. 15.3.1946, ásamt uppskrift óbyggðanefndar.
- 148 Samningur um reit til skógræktar, dags. 3.6.1899.
- 149 Náttúruminjaskrá (1996), bls. 44, 47 og kort (hluti: Þingvallahreppur).

- 150 Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns, 2.b., bls. 312-314.
 151 Árnessýsla, sýslu- og sóknalýsingar, bls. 154-155.
 152 Lýsing Böðvars Pálssonar, hreppstjóra í Grímsneshreppi, á mörkum Grímsnesafréttar, dags. 2.5.1979.
 153 Bréf óbyggðanefndar til Sigurðar Jónssonar hrl. um vesturmörk svæðis nr. 1, dags. 7.4.2000.
 154 Minnisblað Gunnars F. Guðmundssonar sagnfræðings um máldaga Þingvallakirkju um 1570, dags. 9.11.2001.
 155 Bréf óbn. til Sigurðar Jónssonar hrl. um endurupptöku máls nr. 1/2000, dags. 9.11.2001.
 156 Bréf óbn. til Ólafs Sigurgeirssonar hrl. um endurupptöku máls nr. 1/2000, dags. 9.11.2001.
 157 Bréf óbn. til Þórðar Bogasonar hdl. um endurupptöku máls nr. 1/2000, dags. 9.11.2001.

Lagt fram af Ólafi Sigurgeirssyni hrl.:

- 158 Leiðrétt kröfulinukort ríkisins. Mörk Gjábackalands gagnvart Grímsnesafrétti. Dags. 12.11.2001.

Lagt fram af óbyggðanefnd:

- 159 Ljós. af dómi Hæstaréttar 31.5.1926 í máli nr. 19/1926. Hreppsnefnd Þingvallahrepps gegn hreppsnefnd Grímsneshrepps. Um útsvarsskyldu.
 160 Simskeyti Stjórnarráðsins til allra sýslumannsembætta á landinu varðandi vatnsréttindi á afréttum, dags. 3.4.1918.
 161 Undirmat vegna eignarnáms á Gjábakka í Þingvallasveit, dags. 28.7.1945.
 162 a Skjal frá Þjóðskjalasafni. Bréf prestsins á Þingvöllum til konungs um heimild til að hafa makaskipti á afréttarlandi. Dags. 6.9.1895.
 b Skjal frá Þjóðskjalasafni. Visítasía Þórðar biskups Þorlákssonar á Þingvöllum árið 1677.
 c Skjal frá Þjóðskjalasafni. Visítasía Jóns Árnasonar á Þingvöllum árið 1726.
 d Skjal frá Þjóðskjalasafni. Bréf til prestsins á Þingvöllum frá héraðsfundi þar sem óskað er eftir því að hreppurinn fái hluta af afréttarlandi Þingvallakirkju í makaskiptum fyrir Kaldárhöfða. Dags. 13.9.1895.
 163 a Skjal frá Þjóðskjalasafni. Úr hreppsbók Grímsneshrepps 1891-1899.
 b Skjal frá Þjóðskjalasafni. Úr hreppsbók Grímsneshrepps 1883-1890.
 164 Landamerkjabréf fyrir jörðina Ingunnarstaði í Brynjudal í Kjós, dags. 26.4.1890.
 165 Landamerkjabréf fyrir jörðina Þverfell í Lundarreykjadal í Borgarfjarðarsýslu, dags. 10.9.1886.
 166 Landamerkjabréf fyrir jörðina Brúsastaði í Þingvallasveit, dags. 1.9.1890.
 167 Landamerkjabréf fyrir jörðina Gilstreymi í Lundarreykjadal í Borgarfjarðarsýslu, dags. 20.3.1922.
 168 Landamerkjabréf fyrir jörðina Stórabotn í Hvalfirði í Borgarfjarðarsýslu, dags. 14.5.1890.
 169 Landamerkjabréf Mjóvaness, ódags. en þingl. 7.6.1890.
 170 Landamerkjabréf fyrir Laugarvatn, dags. 12.5.1890.
 171 (a-e) Bréf óbyggðanefndar til Þórðar Bogasonar hdl. um Sigöldulínur 1-3 og Sultartangalínu 1, dags. 24.1.2002. Tölvupóstur, dags. 24.1.2002, 28.1.2002, 5.2.2002, 11.2.2002 milli óbyggðanefndar og Þórðar Bogasonar hdl. um þetta efni.

III. Aðilaskrá (einstakar jarðir)

Gjábakki	Ríkisfjárhirsla
Miðfell	Db. Ingólfs Guðmundssonar o.fl.
Þingvellir	Ríkisbókhald
Þingvellir	Prestssetrasjóður

IV. Aðilaskrá (afréttur)¹

Arnarfell	Ríkisbókhald
Brúsastaðir	Ríkisbókhald
Fellsendi	Ríkisbókhald
Gjábakki	Ríkisfjárhirsla
Heiðarbær I	Ríkisbókhald
Heiðarbær II	Ríkisbókhald
Kárastaðir	Ríkisfjárhirsla
Miðfell	Db. Ingólfs Guðmundssonar
Mjóanes	Ingimar Ingimarsson
Mjóanes	Sigrún Sigurbórsdóttir
Mjóanes	Ólafur Johnson
Selkot	Þingvallahreppur
Skálabrekka	Regína Sveinbjarnardóttir
Skálabrekka	Unnur Samúelsdóttir
Skálabrekka	Halldór Magnússon
Skálabrekka	Sigríður Magnúsdóttir
Skálabrekka	Magnús Magnússon
Skógarhólar	Ríkisbókhald
Stíflisdalur 1	Karl Eiríksson
Stíflisdalur 2	Lilja Anna K. Schopka
Stíflisdalur 2	Sverrir G. Schopka
Stíflisdalur 2	Sigfús A. Schopka
Stíflisdalur 2	Sigríður H. Sigurbjörnsdóttir
Svartagil	Ríkisbókhald
Vatnskot	Ríkisbókhald
Þingvellir	Ríkisbókhald

¹ Sjá kafla 3.5.

